Ш6(2Ук)
Рк
В-19

ВАСИЛЬЧЕНКО

ПОВНА ЗБІРКА ТВОРІВ

ТОМ I

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Рк Ш6(2=Ук); В19 Інв.№ 2189970

Автор Васильченко С.

Назва Повна збірка творів.

Місце, рік видання [Х.], 1927.

Кіль-ть стор. 312, [1] с.

-\\- окр. листів

-\\- ілюстрацій

-\\- карт

-\\- схем

Том 1 частина вип.

Конволют:

elib.nplu.org

elib.npu.org

elib.npu.org

А368342-1

С. ВАСИЛЬЧЕНКО

ЦЕНТР. БІБЛІОТЕКА УССР
ім. В. І. 53346.

ПОВНА ЗБІРКА ТВОРІВ

Т. I.

2.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

elib.npu.org

[891.79—3]

З друкарні-літографії
Державного Видавництва України—УАН.

Укрголовліт № 5945 (21544) 1928,
Зам. № 578,—5000 (Дод.)

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС
-3-

ДОМА.

Помалу скриплять вервечки...

Ай нуй-нуй-но, котино,
Засни, мала дитино...

В кутку перед іконами тріщить, мов жива, червона лямпадка, колихаючи тихими тінями, як завісочкою над ликами святих: то одкриє, то знову запне. На скрині блідо горить низенько прикручене світло. В кочергах, під припічком і по всіх темних закутках притаїлись, сумуючи, діди. На полу стиха тіпає колискою хлопчик Петько і в задумі дивиться поверх колиски великими темними очима.

Коля, меншенький, лежить на полу, уткнувся лицем у подушку і, плутаючись у довгій сорочці, повагом молотить у два ціпи дрібними ніжками, бубонить щось сам до себе.

Дивно в хаті — і чудно й радісно.

Чудно, що тепер глуха ніч, а в їх горить світло і вони, малі, сами вдома; що серед ночи вмивалися вони холодною водою з крашанками, в нові сорочки повиряжались.

А радісно, що в хаті у їх — як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники, аж в очах од їх темно. Долівка, піч, лавки — все вимито й вимазано. Проте треба

їм тихо сидіти, не пустувати: вони стережуть домівки...

— Поле, поле зелене, а по йому квітки-квітки!—розказував Коля, що̀ мерещиться йому в заплющених очах, — летять зірки — жовті, червоні, блакитні, та все рядками... а тепер засіки, а в них жито сиплеться, сиплеться, сиплеться...

— Цить, Колю, а то Горпинку збудиш, — обізвався до його Петрик. Коля примовк і ще глибше уткнувся в подушку. Петько перестав колихати й схилився на бильце.

— Петько!—перекинувся догори на подушці Коля,—а коли тато заженуть і Горпинчину маму на небо?

Петько трохи помовчав.

— Таку заженуть!—поважно одмовив він,—наша мама була ніжна, так її й загнали.

— Яка — ніжна? — здивувався Коля.

— Така... біла.

— Така, як гуска?

— Дурний! — пояснив Петько, — ніжна, що робить не вміє, а тато казали, що в нас треба робити, бо в нас худоба. От дядько Михайло не пустив-би маму на той світ, — добавив він, зітхнувши.

— Бо в дядя Михайла волів немає?

— Воли дядько купить, — кивнув головою Петько, — у дяді теж худоба, тільки він нашу маму жалував; казав, що коли-б мама у їх жила, то він-би цілував її в руки; а нашого тата лаяв. Казав, що коли-б тато не брав нашої мами, то він-би тоді взяв її, а тато схилив голову та й мовчить.

— А що, а... — хотів про щось спитать Коля, та тільки зітхнув та й замовк.

В колисці зо-сну заквилила дитина; Петько знову схопився за вервечки.

Ай нуй-нуй-нуй, коточок...

Коля довго качався по постелі, перекидаючи ногами, далі задивився у вікно й затих.

Через вікно долітали здалеку дрібні передзвони.

Коля одразу схопився на ноги, підняв подол сорочки й почапав по полу до Петька. Схилився до самого уха й страхає пальчиком.

— Цить, Петько! — потайки шепоче йому, — бо отам ходить злодій. Кричить — чуйте, кури, чуйте, гуси...

— Мовчи —спинив його Петько,—ось скоро паску привезуть. Далі укрив дитину й пересунувся до вікна.

— Йди, Колю, будемо виглядати! — Коля подибав до його.

Притулились головками до шибок і стали приглядатись. Видно було шлях, обсажений вербами, леваду й зоряне небо. Ізсунули головку до головки й стиха гомонять.

— Он бач, Колю, — показував Петько на купку зірок у небі, — ото немов груша на нашому городі, а ото чоловік робив у полі клуню, закопав сохи, а обгородити забув.

— Де, де? — приглядається Коля.

— А отам, де просторо... А он... дивись, дивись, Колю! — он панна з відрами... Бачиш?

— Петько, то наша мама! — зрадів Коля.

— Ні, то тільки зірки.

— Ні, то мама! — завіряв Коля. Петько замовк.

— Кажи, Петько, то мама? — допитувався Коля й лагодився вже заплакати.

— Ну, годі, не плач — то мама, — погодився Петько.

Коля засміявся.

— То її бозя послав води брати до колодязя?

— Еге, — кивнув головою Петько.

— Вона прийде через поле до нас?

— Не прийде, Колю.

— Ні, прийде!

— Вона нас не бачить.

— А ми її гукнемо. Петько, давай гукати маму! Мамо! — крикнув Коля, піднявши очі в небо.

— Не кричи, Колю! — спинив його Петько, — маму треба кликати тихенько. Треба так казати, — Петько покірно звів очі до неба й одними губами, мов крізь сон, почав кликати, — мамо, йдіть сюди!

— Мамо, йдіть сюди! — ще тихше казав за ним Коля.

— Це ми, Петя й Коля...

— Петя й Коля, — оддавалося, як тихий шелест листу.

І тільки так заговорили хлопці, все небо немов справді перемінилося перед очима: ожили на йому срібні звірі, будови, дерева, а між ними найясніша на все небо — їхня мама з відрами. І тихо там тихо, гарно...

— Ідіть-ідіть! — голосніше кликали хлопці, — бо вже наша друга мама ваші хустки й спідниці поносила, намисто продала, а тато нас не

жалує, а вона їсти не дає, гуляти не пускає, та все, щоб дитину гляділи!..

— І б'є... Ма...мо! — заплакав одразу Коля.

А мама мовчить. Вирядилась у небі срібною мережкою із зорь, запишалася, не чує їх, немов чужа.

Пекучий жаль дитячий обгортає хлопців на таку привабну, а нежалісливу й погордливу маму. І вже не здержуючись, вони обливалися слізьми і з докорами, перебиваючи один одного, поспішали розказати їй свої сирітські кривди. В колисці прокинулась дитина. Незабаром у хаті було повно плачу. Плакав Петько, тіпаючи колиску, плакала дитина, плакав Коля коло вікна, схиливши голову на лутку.

А в сінешні двері щось стукало... тихенько, з осторогою, щоб не сполохати.

Хлопці почули.

— Мамо! — з криком радости кинулися обмарені діти до дверей. В одну мить защіпка злетіла з залізного гачка.

В хату увійшов дядько Михайло, ласкавий і смутний.

— Що у вас тут таке?.. Полякалися чого, що крик зняли? — спитав він дітей.

Хлопці держалися за його поли й мовчали.

— Мама... не йде, — промовив Коля й схлипнув.

Дядьо помовчав і його очі понялися слізьми.

— Не йде? — ото горенько, — промовив він щиро. — Ну, не плачте: я оце зустрів вашу маму в переліску: вона ось вам крашанки подала, — і дядько дав їм по крашанці. Хлопці і вірили й не вірили, а їхні очі помалу почали загоратися тихою радістю.

А дядьо сів на лаву, меншого взяв на руки, а Колю посадив поруч і став їм довго розказувати про маму. Казав, що мама їх не забула, що вона дивиться на їх з неба, бога за них благає, щоб дав їм долю щасливу. Казав, що коли вони плачуть, то й вона там плаче.

Хлопці прищулились, як пташенята, слухають. А дядьо все розказує, розказує, а сльози котяться по його смуглявому, вітром запаленому обличчю.

А десь дзвони серед ночи гудуть-гудуть. Замовкнуть, прислухаються, та й знову загомонять, немов розказують про те, що там почули.

1912.

РОМАН.

Романові вже минуло сім років, хоч і дрібний він на зріст. На голові у його кучерявиться коротке русяве волосся; руки малі, цупкі, очі сірі, жваві.

Поважної ходи Роман не знає: поклич його— він підбіжить з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже певне, як не на баркані, то на гілляці, а на одному місці стояти довго може тільки догори ногами.

Роман хлопець сміливий, „бідовий“. Хоч не обходиться без того, щоб коли не попало йому од батька або матери, та все-ж у світі жити йому весело. Та як-же й не весело, коли є поблизу панський сад — темний, великий, як гай! А там скільки тих доріжок усяких, стежок, лавочок! скільки дерева, квіток, кущів! А пташок, гнізд!.. Хіба-ж це не рай! Коли-ж виспіє садовина, то Роман і не вилазить звідтіля од ранку до ночи. Хоч кожного дня тоді й виходить ловити Романа з довгою лозиною стара панна-злючка, проте йому нема чого її боятися; він знає, що між густим гіллям, на верху дерева, не достане його ні сама панна, ані її лозина.

Хай собі вона під деревом лютує та штурхає лозиною між віти, Роман собі поволі гризе грушу й качаном влучає панну. Коли-ж надокучить йому така робота, він несподівано з вереском скакає з найвищої гілляки на перелякану панну, прямо їй на плечі, разів скілько перекрутиться, далі схопиться і так полетить, що тільки трава зашумить під ногами.

Приїлася садовина, заманулося сахару чи булки — то є на світі ще крамарка Мелашка. Добре зорить за ним стара Мелашка і перш ніж піти куди з дому, вона загляне і на піч, і під ліжко, і в шафу, і як тільки добре звіриться, що там не притаївся Роман, тоді замикає хату. А Роман все-ж таки улучить час, як вона заворониться коли, і зразу вскочить у хату; а там можна потягти за маятник від годинника, одкрутити кранта в самоварі, булки шматок одпаювати. Застукає Мелашка, то хіба трудно Романові втекти од неї?

Ну, а як уже трапиться таке, коли вона впіймає його, то тільки й того, що уші намне — шапки не здійме: коли йде на таке діло, Роман ховає шапку.

Часом буває не можна полізти в хату, тоді Роман придумує що-небудь, щоб таки добути чого йому треба; можна, примірно, саму Мелашку заперти в хаті, забивши надвірні двері черепком або камінцем, і мотузком зав'язать теж добре; потім у вікно вимагати викупу: бубликів або сахару — чого там забажається.

Скрутно тільки доводиться зимою Романові. Більше всього йому шкодить, що чобіт немає у його. Правда, часом можна буває потягти

з коміна дідові рукавиці, взути їх на ноги й піти поковзатись на льоду, коли-ж після того доводилося Романові мати діло з дідовою попругою, а що таке дідова попруга — всякий, мабуть, знає.

Зате, як прийде весна — Роман візьме своє.

Роман зіп'явся на одчинене вікно й заглядає в клас, де вчителька вчить дітей. Він хоче знати, що там діється в класі. Бережеться тільки того, щоб не підійшла близько вчителька. Хоч вона й закликає Романа в клас, хоч і каже, що там лихого не буде йому, — та Роман не має себе за дурня: він добре собі знає, що надворі він вільний бурлака, а піде в клас, то вчителька може там ще нам'яти йому й вуха та набити спину. Хто її знає, що́ вона думає. І коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе — він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав:

— Ха! Які ловкі!..

Перші рази, як тільки Роман вилізе було на вікно, школярі в класі підіймуть регіт, а потім звикли і вже мало й дивилися на його. Привик і Роман до свого місця на вікні. Часом бувало воно зачинене, тоді Роман тихенько спід-низу нігтями відчиняв його й непомітно вибирався на своє місце.

Роман пильно прислухається, про що йде мова у класі, і вже сам знає скілько літер...

Буває, що школяр у класі помилиться й не так називає літеру; тоді Роман голосно взиває його дурнем і навчає, як треба казати.

Проте Роман ніколи не забував, що він не

школяр, а вільний козак, і тільки стерігся, щоб не підкралася часом учителька та не впіймала його. Коли-б Роман був у школярах, тоді инша справа.

Роман уже школяр. Діждавшись осени, він сказав батькові, що піде до школи вчитись, сам пішов до вчительки й записався в школярі.

В школу увійшов він, як своя людина: з учителькою поводився по домашньому, просто, а в класі на лекціях сидів, як у своїй хаті.

Ось він пише тепер палічки та кружечки; сидіти йому на ослоні незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держять перо, сам він щиро пильнує роботи. Носом сопе так, що чути на другому кінці класу. Сорочка йому висунулась і штаненята тільки що держяться. Пише Роман з великою охотою; иноді на хвилину одірветься од роботи, скоренько огляне очима клас, штовхне свого сусіда, що розклався з ліктями, підтягне штани, шморгне носом і знову до роботи.

Одхилив голову на бік, глянув на своє писання й запишався. Через плече зазирнув до свого сусіди й зареготався на ввесь клас.

— Тітко, чи як вас!.. — гукає він до вчительки,—ось гляньте сюди: Гарасим якого кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?

Школярі підняли регіт. Вчителька морщиться. Підійшла до його й наказала сидіти тихо, не роздивлятись на всі боки та глядіти свого діла.

— Що я там такого сказав,—думає Роман,—що немов сердиться оця... баришня?

Надокучило йому писати палічки та кру-

жечки; він перекинув сторінку і став малювати собі коня. Кінь вийшов поганий, зате хвіст і грива такі, як і хотілося Романові. Він надув щоки й став пихкати, пригадуючи собі, як кінь басує. Потім мерщій кинув перо. Схопився з свого місця й побіг з класу.

— Ты куда это?—припинила його вчителька.

Роман сказав. Усі школярі зареготались.

Роман стоїть навколішки коло порогу й сміється.

— Ну, а як-же я буду тут писати? — питає він вчительку.

— Ты теперь писать не будешь, — каже йому вчителька.

Роман трохи постояв, вийняв з кешені ножика й став стругати якусь палічку.

Вчителька вгляділа й одібрала в його ножика і палічку.

„Кумедія та й годі“, — думає Роман.

Здвигнув плечима й задумався. Нудьга взяла його. Він став заглядати через голови школярів у вікно.

— Петре! — крикнув він зразу, — он уже поїхали ваші батько з торгу і телицю повели!

В класі стали знов сміятись. Учителька розсердилась, аж почервоніла.

— Если не будешь ты хорошо вести себя в классе, — промовила вона суворо, — то я тебя совсем выгоню из школы. Болван.

Романові робиться ніяково; він моргає очима й дивиться на школярів. Усі сидять тихо, навіть боязно...

„Е, тут щось не так“ — думає собі Роман.

Роман, ідучи до школи, ковзався на льоду й увалився. В класі він скинув мокрі штанці й повісив на гарячій грубі сушитись. Сам остався в одній довгій сорочці.

У клас увійшла вчителька. Вона може-б і не помітила, що Роман сидів у самій сорочці, та старші школярі підняли регіт.

— Чего это вы? — питає вона одного.

Той регочеться й показує пальцем на Романа.

Вчителька глянула й одступила.

— Где ты девал свою одежду? — крикнула вона.

Роман показав рукою на грубку, де висіли мокрі штани, й почав розказувати:

— Я йшов через лід, та ненарошне увалився...

— Оденься сейчас же! — перебила вчителька. — Обожди я расскажу твоему батьке — он тебя выпорет хорошенько, тогда не будешь уваливаться. Разве можно сидеть в классе раздетым? Это тебе не дома, это тебе школа. На печи у себя будешь сушиться, а не в классе. Ступай к сторожу обсушись.

Роман вийшов насеред класу, стяг з грубки вогкі штани і, плутаючись у довгій сорочці, аж закурів з класу.

Вчителька, не збрехала: якось побачила вона Романового батька коло церкви і сказала йому, що Роман у класі дуже пустує. Розказала й про те, як Роман увалився. Романові дома в перший раз прийшлось покоштувати березової каші, і він помалу став розуміти, що школа — не своя хата, а вчителька не тітка.

Не весело щось стало Романові в школі...

Роман складає слова за вчителькою. Вчителька сердита, червона, стукає палічкою по ослоні перед самим носом у Романа й пискливо кричить:

— Ну, говори за мной — пе-ре-пе-ля-та.

— Пе-ре-пе-ля-та — тягне за нею Роман по складах.

— Ну, скажи сразу, что вышло?

Роман чмихнув носом і тихим голосом промовив: — „перепелинята".

— Не перепелынята, дубина ты, а перепелята, слышишь — перепелята! — викрикує над самим ухом учителька. — Ну, говори еще раз.

Роман сам чує, що він не так, як учителька вимовляє те слово, та, на велике його диво, помічає, що язик йому немов отетерів і не слухається його. Немов який дідько сіпає за нього.

— Пе-ре-пе... — націляється помалу Роман казати, потім заплющує очі й разом випалює — линята.

Вчителька важко дихає, хлопці регочуться.

Довго билася вона на цьому слові з Романом, поки вкрай вимучила себе й хлопця. Роман по складах проказував вірно — зразу-ж усе слово казав так, як привик він давно його казати вдома. Вчителька махнула рукою на Романа й відійшла. Роман сів змучений і засоромлений.

Між школярами скоро рознеслась новина: Роман не вчитає. Роман сам дивується, що він, бувши таким бідовим хлопцем, не вчитає букваря. Школярі на перемінах не давали Романові спокою.

— Романе, — в'язли вони до його — а ну,

скажи: мясо... Романе, що то означа: кафтан? Романе, що робить учитель у класі з дітьми?..

Роман засоромлюється й мовчить: слово „мясо“ він вимовляє — „мнясо“, „кафтан прожог“ — по його вийшло: собака десь дірку прогризла, а слова „учитель в классе беседует с детьми“ він пояснив так: учитель в класі збісився з дітьми.

І почалося щось чудне діятися з Романом: дома й на улиці — Роман, як Роман, а в класі Романа всі за дурня мають. Догадується він, що є тут якась кривда, а яка саме — не зрозуміє, тільки на вчительку серце має.

Потім усе це обридло йому до краю. Він став лінуватися, пропускати лекції, і одного разу прямо сказав дома, що він більше не хоче ходити до школи. Його набили й вигнали. Роман все-ж таки в школу не пішов. До обіду він протинявся десь по бур'янах, а як стали школярі йти з учення по домівках, пішов і він додому. Скілько разів йому так удавалося одурити домашніх, потім діло розкрилося. Батько ізсинив Романові попругою все тіло. Не помоглося—Роман уперто сказав: нехай його хоч уб'ють, а в школу він не піде.

— Чи знаєш що́, старий!—звернулася якось до Романового батька мати, — чи йому хліб їсти з тої грамоти?.. Хай краще йде до хазяїна та привчається до діла.

Роман повеселішав.

Одного ранку, після довгої одлучки, Роман прийшов до класу. Коли увійшла вчителька, Роман не сидів на лавці, а нероздягнений стояв

коло порогу, з книжкою під пахвою. Він мав уже себе зовсім одрізаним од школи й дивився на ослони, на казенні стіни, як на щось далеке йому, чуже. Прочитали молитву; тоді Роман підійшов до вчительки й оддав їй шкільну книжку.

— Я не буду ходити до школи!—сказав він.

Вчителька почала розпитувати, що він буде робити вдома.

— До хазяїна піду, — промовив Роман і пішов до дверей.

Вчителька ще хотіла щось сказати. Роман її не слухав і був уже за дверима.

В коридорі він спинився й подумав. Потім вернувся, прочинив у клас двері, просунув туди голову, не здіймаючи шапки, і тоненьким голосом, передражнюючи вчительку, пропищав:

— Какой ті балван!.. ні скажіш — пі-рі-пілі-ня-та... Га, щоб вони були видохли тобі! — додав він баском, як чабан. Потім, під регіт усіх школярів, стукнув дверима і, скільки духу, подався од школи.

Державна ордена Трудового Червоного Прапора
Республіканська бібліотека УРСР імені КПРС
-3-

МУЖИЦЬКА АРИХМЕТИКА.

— Чи немає у вас, Василію Йвановичу, якої газети або книжки? — питав хурщик Антін монопольщика, зав'язуючи в хустинку гроші за хуру.

Василь Іванович, панок середнього віку, червоненький, з круглим животом, потягнув цигарки й пустив хмару диму.

— А на віщо тобі книжка? — спитав він, насупивши ріденькі брови.

— Побавився-б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті,—одмовляє Антін,— мабуть, і азбуки запам'ятав уже.

— То тобі велика шкода од того?.. Як сказати правду, то пусте оте діло — книжки читати! — став казати Василь Іванович, — та зовсім воно й не личить тобі.

— Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові,— згожується Антін,— часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!..

— То чи не знайшлося-б, кажу, чого-небудь для мене, — знов казав Антін, трохи передждавши, — почитав-би трохи по обіді, щоб не скучати.

— Хіба от що, — подумавши сказав моно-

польщик, — я внесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

— Псалтир є в мене, Василію Йвановичу, — мовив Антін. — Чи немає якої-небудь иншої?.. Може є така, що пише про волю та про землю?

Василь Іванович скосив на бік заскалене око й закусив губу.

— Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братіку, не водиться. За такі книжки — знаєш куди тепер ховають?—Василь Іванович суворо глянув на Антона. — Стережись, Антоне, тих книжок, як огню — по-приятельському ражу тобі. А коли вже тобі припала така охота читати, то підожди — я тобі дам иншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, одчинив шафу й став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зісподу старенький, в обшарпаних палітурках, задачник Євтушевського, він обмахнув на йому порох і виніс Антонові.

— Оце тобі, Антоне, книжка, — казав Василь Іванович, оддаючи йому задачника. — Не пуста яка-небудь — пользовита книжка! Тут усяка тобі задача — немов загадка: поморочиш голову, поки ладу дорешь.

— Спасибі, Василію Йвановичу, — сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався й пішов із хати. Василь Іванович стояв коло дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захихикав.

Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Йде Василь Іва-

нович селом, палицею підпирається. Коло дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують діти; співають десь дівчата. В селі немає більше „панів“, крім Василя Йвановича, і він почуває себе тут маленьким князьком. Люди низенько вклоняються йому, і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почтивність до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка, — який здоровенний мужичура, а як покірно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...

— Нічого, підождемо, — думає він, — аби проценти в свій час виплачував.

Йде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось божественне, хазяйським оком по селу роздивляється — чи немає де непорядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували, зачепив молодицю, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить — у вишнику, коло хати, сидять люди, гомонять, сміються. Між ними — Антін з книжкою.

„Ага, книжечку мою читають! — подумав Василь Іванович. — Ну, нехай собі читають“. Спинившись проти вишнику, він спитав:

— Ну, що? як книжечка — понаравилась?

— А нічого собі! — одмовляє Антін, — веселенька книжка.

— Ну, читайте, читайте собі! — промовляє Василь Іванович і йде далі.

„Веселенька книжечка!.. — сміється він сам собі, — їм що ни ляпать язиком, аби ляпать. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?“

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину й став крадькома прислухатися.

Слухає — Антін читає по складах:

„Крестьянин обязался перевезти из города 50 ламп с тем условием, чтобы за каждую доставленную в целости лампу платили ему по 5 коп., а за каждую разбитую высчитывали с него по 1 р. 20 к. При перевозке 3 лампы разбились. Сколько заработал крестьянин за доставку ламп?“

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів.

— Питає: скільки то він заробив? — сміючись, своїми словами переказує Антін.

— Мабуть багато заробив! — сказав бородатий дід у білих штанах; далі вийняв з рота люльку й зареготав.

— Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться, — додав руденький і жвавий Охрім. — Хай йому біс з такими заробітками!

— Це чи не буде так саме, — став розказувати дід у білих штанях, — як назаробляв Захарків парубок у якономії. Пробув тиждень коло молотилки в пана, приходить у суботу ввечері додому. — „Ну, — каже батько, — давайже оце, сину, гроші: завтра поїду в місто —

там дещо купити треба". А він став, та й каже: — Оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага! — А батько: „Де-ж ти сучий сину, дів? Загубив, чи може вкрали?" — Не так було-б мені, каже, шкода, коли-б я загубив, або вкрали, а то зовсім і в руках не держав!.. Потім і розказує, що там уломилось було щось коло віялки, а вину на нього склали. Прикажчик вилаяв його на всі боки і при рощоті не дав ні копійки та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: „Отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш"... То чи не стільки, кажу, заробив і той на лямпах, як цей за віялку, — закінчив дід. Усі засміялись.

— Лямпа — річ тендитна, — казали другі, — торохнеш возом — наробиш скла. І понесла його лиха година під таку хуру!

— Підеш і під таку хуру, — сказав похмурий чоловік, — коли в хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лямпами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

„Он яке діло!" — подумав Василь Іванович і став прислухатися пильніше.

„У помещика было, — читав далі Антін, — в одном куске 857 десятин земли, в другом на 130 десятин больше, чем в первом, а в третьем на 150 десятин больше, чем во втором. Сколько десятин земли было у помещика?"

Прочитавши задачу, Антін став пояснять її по-своєму:

— В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!.. А потім іще й питає, — тут Антін звів палець догори й прищурив око, — скільки-ж то тієї землі було в пана?

— А мабуть, чи не більше було, ніж у всеї нашої громади! — каже, осміхаючись, один з гурту. — Коли-б оце на всіх нас хоч один отой кусочок, то було-б і нам, і дітям нашим.

— Ото кусочки! — моргнувши оком, сказав Охрім, — це не те — що в тебе або в мене: з такими кусочками можна хазяйнувати! А коли-б йому в одну руку — опруг та в другу — півопруга, а в третю — й зовсім нічого, — отоді-б нехай він похазяйнував! Поневолі пішов-би лямпи возити!

— А добре було-б знати, скільки то прийшлося-б на двір, коли-б усю оту землю та поділити поміж нашими громадянами? — проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши з-за тину, він почав докоряти людей:

— І на віщо-б ото я базікав отаке язиком? То-ж книжка написана зовсім не для того; по їй треба вчитися арихметики, а ви ка-зна що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!

— Та ми, Василію Йвановичу, читаємо так собі, з нудьги, — виправдувались люди, — аби чим час загаяти.

— То не краще-б було з нудьги взяти та й полічити, скільки вийде в кожній задачі, — наставляв Василь Іванович, — то-ж на те вона і є — арихметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Йвановича. А позаду Охрім накивував бровою своїм сусідам і стиха гомонів:

— Це, виходить, така арихметика — панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голову — скільки то всеї землі в пана!

Скілько душ пирснуло зо сміху, проте здержались, щоб не зареготати голосно.

— Бачте, — казав далі Василь Іванович, почувши сміх, — сміетеся, а й сами не знаєте, з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

— Де вже нам! — казали передні, — ми люди малограмотні або й зовсім неграмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам: — Це, скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі? — два опруги? Ну і в мене щось коло того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю, коли своєї кат-ма. Ти скажеш: стільки в пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене — цап за чуба, а я тебе по уху — і пішла арихметика!.. А ось Грицько йде та й питається: за віщо то люди б'ються — чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись.

— Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я-ж вам кажу, — намагався він пояснити, — що в задачникові тільки так пишеться про кого-небудь, аби було над чим рахувати.

— То оте-ж саме й ми кажемо, — перебив його Охрім. — Коли вдома чорт-має чого рахувати, то давай...

— Тьфу! — плюнув з серця Василь Іванович. — Давай сюди книжку! — крикнув він до Антона й трохи не силою вирвав її у його з рук.

— Вам книжки читать?.. вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка! — Василь Іванович повернувся й пішов од гурту. Всі реготалися.

— Знаєте, Василь Іванович! — крикнув Охрім у слід монопольщикові, — коли-б довелося нам ділити ваші 90 десятинок, то може-б таки поділили по своїй, по мужицькій, арихметиці.

— Може чи й поділили-б! — підхопив сумний чоловік.

Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, повернувся, хотів щось сказати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

— Бач, як закрутив носом! Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арихметика! — казали, сміючись, люди.

— І звідкіль принесла його нечиста сила! — казали другі. — Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже й його чортяка, хоч-не-хоч, внесе туди! Не дав начитатись у волю. А шкода: втішна була книжка!

З ДИТЯЧИХ ВРАЖІНЬ.

Іще тоді, коли не було мені й п'яти років, я добре вже знав, хто такий я. Бувало здибає мене на улиці хто-небудь з великих, присяде передо мною, візьме за обидві руці й спитає:

— А ну — скажи, хто ти такий?

Я зразу вирівнювався, як москаль, та так і чесав:

— Козак містечка Ічні, Панас Йосипович Кирилець!

Тоді здавалось мені, що такими довгими словами сказав я про себе геть чисто все, і вже нема чого прибавляти більше. Одначе скоро виявилось, що я не все ще про себе знаю.

Був у мене о тій порі недалекий мій сусіда й немалий приятель Сашко. Його батьки мали в себе велику крамницю, одягалися по панському й їли булки, як я довідався, не тільки на Великдень або в велике свято, а кожний день.

Сашка зодягали теж не так, як мене: у його були бархатинні штанці, або червона, або блакитна сорочка, блискучі чобітки на ногах, а на голові червона з китицею шапочка; я-ж ходив так, як і всі наші куткові хлопці.

Ех, цяцьки у його ловкі були! Тільки не вмів він гратися з ними. Ну, а я вже було

дам їм ради! Через те, мабуть, ми й товаришували з ним.

Проте не так то вже й зручно було мені з ним гратися: ні побігати з ним, ні поборотися, ні погратися до ладу. Ходилʼи коло його обережненько, мов коло скляного. Та хіба-ж то можна в добрій гульні без того, щоб коли не штовхнути, або не повалити на землю? Ну, а тоді — біда! Сашко зразу одставить губи та так і зайдеться криком. Приходилось тоді тікати та переховуватися по гарбузиннях та бурʼянах, бо додому, було, хоч не йди. Перепадало мені дома не раз за того Сашка. Був і до столу привʼязаний, і в комору запираний — усього бувало.

Ну та після того ми швидко мирилися. Зійдемося, бувало, коло їх воріт, станемо щільно один проти одного, стукнемося по стародавньому нашому вулишньому звичаю лобами — і кінець ворогуванню: і знов граємося та пустуєм, немов нічого й не було між нами.

Раз, на другий день після того, як я йому ненарошне спустив з носа кров, а дома мене батько одпарив халявою, побачив ранком Сашка в їхньому садочку й побіг до його. Сашко їздив по доріжках між квітками на якомусь дивному возикові, що мав троє коліщат, котрі сами собою котилися.

— Сашко! — кричу я до його, зчепившись на паркан, — іди, будемо миритися!

Та щось, побачивши мене, не кинув гратися мій Сашко, і завищавши з радости, не побіг мені назустріч, як бувало перше, а таки зовсім непривітно промовив:

— Пошол вон и не приходи к нам больше! Видиш, что купил мне папаша?.. Это за то, чтобы я не играл с тобою. А ты мазепа!

Такого слова не чув я ні разу. Одначе виду про сеє не показую, а спокійно одмовляю:

— То може ти сам мазепа.

— Нет, ты мазепа! — завіряє мене Сашко, — ты и говоришь так, как мазепа.

Цими словами эразу посадив мене Сашко. Бачу — не так я говорю, як він. Правди нігде дівати, то, значить, і змагатись нема чого. Та не хочеться-ж мені лишитися в дурнях, і я думаю собі, як-би йому оддячити.

Пригадавши, чим більше всього дражнять його хлопці, я сказав:

— А ти до чотирьох годів цицьку у матери ссав.

Дуже не любив цього Сашко, эразу скривився, та в сльози. Я миттю з баркана і — хода.

Лежачи під грушею в себе дома, я довго думав про те, що казав мені Сашко. Намагався уявити собі як-небудь мазепу, та нічого не виходило. Потім я замарився про Сашків возик. Дуже він мені вподобався.

„Добре-б було,—думаю собі,—коли-б Сашко виїхав на йому на улицю, а потім пішов у хату, а возик эабув. А я-б эразу на возика й подався по улиці!.. Ото-б дива було на кутку!“

Далі я схопився й побіг розшукувати по улицях своїх хлопців, щоб розказати їм новину.

Гуляючи з хлопцями, я разів скілько викрикував на кого-небудь з їх:

— Ех ти, мазепа!

З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід.

Коли вже звечоріло, пригадав я, що треба мені йти додому. Тільки згадав я про це — стало мені скучно. Бо треба-ж було мені ставати ще на суд перед батьком — чому очей увесь день не показував додому.

Тягнуся помалу по-за тинами до своєї хати, хоч нема й малої охоти у мене йти туди. Бачу — сидять мій тато з мамою на призьбі, щось розмовляють собі. Визираю я з-за хати, а виходити боюсь.

— А ось і наш волоцюга притягся!—каже мати, побачивши мене.

— І де ти, шибенику, лазиш цілісінький день?—каже до мене батько. — А ну, виходь сюди, а ну виходь!

Я по голосу догадуюсь, що батько не сердитий, і все мені дурницею минеться. Мені зразу стало весело. Я зразу вибіг із-за хати, колесом пішов по траві, потім поскакав на чотирьох. Попав хворостину й став ганяти хрущів коло хати. Потім я помітив, що коли я біжу — у небі зірка теж біжить зо мною. Я спиняюсь — і зірка стоїть. Мені цікаво і смішно. Я хочу одурити зірку: тихенько, як тінь, крадуся з одного місця на друге й дивлюся разом на зірку — зірка і собі посувається. Я полечу так, що аж повітря горить, потім зразу стаю, мов укопаний, — зірка біжить передо мною і стане як-раз тоді, коли й я.

Далі зразу почув я, що у мене так болять ноги, що не тільки бігати, а мабуть до призьби

вже не дійду я. Через велику силу приволікся я до матери, сів коло неї й головою тихо схилився їй на коліна. Зразу став почувати, що в ногах щось гуде — мов рій комарів, а на очі мов хтось нарошне натягує вії. Потім стало ввижатися все, що бачив я вдень, і найясніш усього виплив Сашко на своєму дивному возикові.

— Тату! — зразу піднявши голову, питаю я батька, — що то таке — мазепа?

— Що кажеш? — питає, дивуючись, батько.

— Яка то є — мазепа? — питаю я знову.

— Яка мазепа? — осміхається батько, — ота-ка-ж і є мазепа, як оце ти.

— Яка-ж я мазепа?.. я — хлопець Панас! — не згожуюсь я.

— Ти хлопець Панас, та ще й мазепа, — одмовляє батько.

„Значить, так! — думаю собі — не збрехав Сашко".

— Чого-ж я, тату, мазепа? — допитуюсь я.

— Того, що мазепа! — коротко одмовляє батько.

— Того, що я не вмію говорити так, як Сашко? — помагаю я батькові.

— Того-ж самого, — згожується він.

— А ви, тату, вмієте говорити так, як Сашко — ви не мазепа?

Мати злегенька бринькнула мене по губах рукою:

— А хіба-ж так можна, лобуряко ти, казати на тата! — промовила вона.

„Хто-ж його знав, — собі на думці, — що мазепа буває тільки маленька", і вже став одхи-

ляти найдалі голову, дожидаючи, що батькова рука зараз упіймає мене за ухо. Проте батько мій тільки зітхнув і тихо промовив:

— І я, сину, мазепа.

„Еге,— думаю собі,— то це значить не велика ще біда, коли не тільки я, а й тато мій мазепа".

Розговорившись далі, я довідався, що не тільки що я та батько, а й усі наші хатні, всі родичі, сусіди — всі мазепи.

Потім я сам собі загадався. Пригадую всіх людей, яких тільки бачив коли, та й міркую собі — хто з їх буде мазепа, а хто ні.

— Тату! — знову звернувсь я до батька,— а Сруль Савчин?

— Що таке — Сруль Савчин? — питає мене батько.

— Сруль — мазепа чи ні?

— Сруль — жидиня, — одмовляє батько і знов починає говорити щось до матери.

— А чого-ж він — жидиня? Кажіть! — пристаю я до батька.

Батько сказав мені, щоб я одвязався од його душі, а то одлатає. Я тоді зітхнув і замовк. Скоро в моїх очах од зірок затремтіли довгі срібні голки. Потім зірки стали чи танцювати, чи гратися в хрещика. А далі все забув.

Прокинувся вже я ранком на полу, в хаті, зразу став думати, що мені треба щось пригадати.

„Ага!— здумав я,—мазепа!"—й усміхнувся.

Після того не раз приходилося мені чути теє слово, та вже ніхто не заганяв ним мене на слизьке, як було то перший раз.

Пригадую, колись ходив я по хаті за матір'ю і, чіпляючись за спідницю, канючив хліба.

Стояв на той час у нас на кватирі щотинник, дід Калиньонок, той самий, що завжди намірявся одрізати мої уши або забрати мене в торбу й занести до руських.

Він саме тоді сидів на лавці, розбирав свою щотину й, одставляючи губи, передражнював мене:

— Ма-мо, дайтэ хлы-ба!.. Эхъ ты, мазепа!

— А ви — кацап! — огризнувся я.

Любив я дуже ті дні, коли дома у нас збиралися гості. Бувало це більше в яке-небудь свято, а иноді — хоч, правда, дуже рідко — і в будні. До душі були мені ті дні через те, що мій батько, такий невеселий та смутний у робочі дні, випивши з родиною скілько чарок горілки, робився говіркий, веселий та співучий.

Під такий час і мені частіш приходилось побачити батькову ласку до себе. Погладить, бувало, мене по голові своєю мозолястою рукою та й похвалить перед людьми.

— Це, — каже, — буде в мене міністер.

„Міністер, то й міністер, — думав я в такі хвилини, — сами, тату, знаєте, та на що-ж ото ви йому печете иноді таких гарячих лящів!..“

Потім ставало мені радісно, і про лящі я швидко забував. „Знать так уже на світі ведеться, — думав я, — що й міністрам, коли вони ще малі, приходиться під гарячу руч покоштувати і лящів, і буханців, і товченників, і всяких инших ласощів“.

І все-ж мій батько здавався мені найкра-

щим між чужими батьками. Найбільше-ж цікавила мене та година, коли гості, розгулявшись, споминали всякі старосвітські події та співали свої пісні.

Ніколи нічого не слухав я з такою охотою, як ті старовинні пісні-оповідання, що все в них таке цікаве, жалібне або веселе, що так ловко виведено в їх і початок, і край. Сидиш, бувало, де-небудь у запічку, — про тебе всі й забули, — а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш, і серце в тебе б'ється, і лице палахкотить.

Пісні співали у нас, як завжди вони в поважній беседі співаються: спершу гості трохи проспівають, а потім хто-небудь почне розповідати про те, що співалося; потім знов співають далі. Доволі, бувало, прослухати пісню один раз, і вже вона вся од краю й до краю стояла в голові, як видрукувана на папері.

Хоч не дуже великий я був тоді, а знав уже багато пісень і на голос, і на слова.

Знав і „Лимерівни“, і „Недоростка“, і „Чумака“, і „Чайки“, і багато инших.

Часом і сам помагав гостям співати разом з бабами та молодицями.

На-довго остався у мене в пам'ятку один з таких днів, у котрий я дізнався багато такого, про що я іще ніколи не чув. Був тоді я вже школярем.

Раз прихожу я з школи додому, а у нас — гості. По голосному гомону й по веселих очах гостей бачу, що вони у нас давненько і, мабуть, чимало вже випили.

Кинувши хустку з книжками кудись у куток, я тихенько став прохати у матери обідати.

Сипле мені мати обідати, гладить по голівці, а очі в неї сяють і сама усміхається.

„Яка в мене ловка мати, коли весела“, — подумав я.

Обідаю собі десь у куточку, прислухаюся, назираю за гостями.

Дуже смішить мене наш дядько Микита. Знаю я добре, що плохішого чоловіка вже немає, мабуть, і на світі, і випив він, знать, не більше, як три-чотири чарки, а розходився чогось так, що й не вдержять його: б'є себе кулаком у груди, трясе чубом, кричить:

— Я — козак! козак!.. Де моя шапка, я зараз піду в козаки!

Його умовляють:

— І де там тепер тії козаки?.. Були колись козаки, тепер немає.

— Єсть! — кричить дядько, — їй-богу єсть!

— Та де-ж вони? — питають його.

— Десь єсть! — одмовляє.

Насилу його вгамували.

Тимчасом я вже пообідав. Батько побачив мене й покликав:

— А йди сюди, Панасе — співати будем.

— Це-ж півчак у мене—похвалився він мною перед гостями.

Ну, а я тому й радий: эразу пурхнув по-під столом і опинився на лаві, поруч з молоденькою моєю тіткою; з нею ми вже давно злодились співати.

Тітка зараз мені чарку:

— Та хіба-ж ми не вип'ємо, лихо його матері, з оцим чорнявим!

Я був хлопець уштивий, узяв чарку в руку,

вклонився гостям, оглянув усіх їх очима й поважно промовив:

— Будьмо здорові!

Потім трохи надпив і чарку поставив.

— Отож гляди, — договорюється тітка, — будеш женитись, то не забудь свахою взяти!

А я не тільки свахою — за жінку взяв-би її — така вона мені гарна... Стали співати.

Наступила чорна хмара,
Став дощик іти.
Благослови, отамане,
Намет нап'ясти.

Загорілося моє серце: співаю — аж уші в мене горять, а тітка виспівує ще дужче, виграє і голосом, і очима та мене близенько тулить до себе: любила вона мене й балувала за мою охоту до пісень.

Сидить мій батько край стола, схилився на руку, заводить смутно:

Усі дуки-багатирі
В наметі сіли, —
Наше браття, сіромашня,
Та й не посміли...

Проспівав, та й голову схилив.

Шкода мені батька: отакий дужий, бородатий, а бач — не насмів!

А дядьки трясуть чубами та бородами, головами кивають, та й собі гудуть стиха:

Та й не посміли.

Очі опускають: що-ж, мовляв, удієш — не посміли!

І бачу я, як стоїмо ми всі — і я, і батько — на дощі, гнемося, а дощ нас січе, потьоки за

шию пливуть. А дуки в наметі п'ють, співають, та ще й насміхаються з нас. Жаль мене бере, ой який жаль!

„Дарма-ж", — думаю, — „підождіть, як воно буде далі!"

Як углядів пан-отаман —
Стало йому жаль:
Скинув з себе жупан синій,
Та й намет нап'яв.

„А що, дуки, — кому тепер краще?" — думаю. А найбільш удовольнило мене, аж засміявся, коли ми з батьком ухопили дуку за чуб та за руку, а дядько — в шию б'є.

Ой не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є!..

„Ото, щоб не сміявся з нас!" — радію собі. Як цю доспівали, почали иншу, що мій батько дуже влюбив і співав на самоті, — ту, що каже:

Мати наша, мати,
Де нам тебе взяти...

Якось глянув я в той час на батька й здивувався. Так здивувався, що навіть співати перестав: сидить батько, співає, а на лиці у його одзначається щось чудне, мені незрозуміле, і дуже смутне; а в очах немов сльози стоять.

„Що це подіялося з батьком? — думаю собі, — чого він так засмутився? Хоч і випив він, та я-ж добре знаю, що даром сльози він не пустить"... А батько, як проспівали перші слова, казав до людей, якось чудно усміхаючись:

— Знаєте, яка це пісня? За цю пісню можуть оце всіх нас забрати й запровадити туди, куди й Макар телят не ганяв. Отака ця пісня!

Я вже тоді чув про ті місця, куди Макар телят не ганяє. Серце в мене похололо. Дивлюся на людей, а люди немов про теє вже й сами знають, кивають головою та співають ще смутніше:

Поставлю я матір
На божничку в хаті...

А потім мій батько став розказувати щось таке цікаве, що я аж на колінки піднявся та слухав. Він розмовляв з людьми за якусь, видно всім відому, Катерину, яка сплюндрувала та занапастила на п'ять або десять десятин землі, а цілий „край веселий", „степ широкий" разом з усіма людьми, що там жили. Дуже потім вразили мене й слова, що я почув далі од батька. Між розмовою він якось сказав:

— Мати наша, Малоросіє, чи тебе нам тепер купити, чи піти заробити?..

І журливо головою кивав і смутно осміхався...

Увечері, коли я ліг спати, я довго думав сам собі перед сном. В голові у мене вихрем крутилися нові, перш незнайомі мені, дивні думки.

Перш усього мені здавалося дуже чудним те, що беруть туди, куди Макар телят не ганяє, не тільки за крадіж та за розбій, а що є такі пісні, за які теж можуть туди забрати. Далі я довго думав, на віщо казав батько на Малоросію—„мати". Що Малоросія є той край, де ми живемо, про те я вже знав. Потім пригадав, що колись у школі читали слова: „Наша матушка Россия". Тоді вчитель пояснив, на що то Росію треба взивати „матір'ю". Значить, є „ма-

тушка Россия", — думав я, — і є „мати Малоросія". І уявлялись мені ці дві матері в образі двох живих жінок. „Матушка Россия"—то товста сердита пані, котра „чтокає", як Сашкова мати. І живе та „матушка Россия" десь далеко, а у нас про неї читають тільки діти, як ходять у школу. „Мати-ж Малоросія" уявлялась мені бідною молодицею в очіпку та в свитянці — такою, як хоч-би й моя мати.

А найбільше дивним і таємним для мене показалося те, що хоч і беруть за смутні пісні про матір до острогів, та все-ж тії пісні співати треба і, співаючи, треба журитись і плакати.

І почував я, що в цьому у всьому є щось дуже смутне й таємне, про що знають тільки великі поважні люди.

„Стій-же, — думаю собі, — виросту й я такий, як батько, то всього чисто дізнаюсь, а потім вип'ю горілки, схилюся на стіл, та й сам буду співати:

Мати-ж наша, мати,
Та де нам тебе взяти!
Чи тебе купити,
Чи піти заробити...

Та, співаючи, й плакати буду, а лице у мене буде таке-ж смутне і таємне, як у мого батька.

БАСУРМЕН.

Семен стоїть у сінях, заглядає в одчинені хатні двері.

Він недавно прибіг знадвору і в очах йому темно. Хата йому здається за темний льох, вікна — за дірки, в які зазирає ясний день. Вся стіна перед дверима обставлена чорними сумними іконами, перед ними горить три лямпадки, привішені в ряд на довгих шнурках. Десь далеко-далеко, як у глибокій норі, горять у печі дрова.

Коло печи порається підтикана мати, червона од огню, з пасмами на чолі кіс, що вибилися з-під очіпка.

— Мамо, дайте снідать!..

— А богу молився? — Не помолишся, до самого вечора не дам — так собі й знай, — казала мати, сердито тьоригаючи рогачем. — Людські діти в неділю, поки з церкви не вийдуть, то й ріски в рот не беруть, а ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся? — Безстрамнику!..

— У дядька-ж Микита більший за мене, а його ще ні разу не молили! — гуде плаксиво Семен.

— Бач, з кого він привод бере? — З Ми-

кити! — Та тож шибеник на те, на те він махамет.

— А дядина казала-ж, що ми обидва з Микитою махамети.

Мати побожно скривилася й заплющила очі.

— Що ти вдієш із таким кателіком... Із таким лобурем, таким харцизякою!—Далі скривилася й, зітхнувши, почала всовіщати:

— І що ти собі думаєш, Семене, коли ти порозумієш? — Тож тільки невіра, басурмени богу не хочуть молитися, а ти-ж хрещена тварюка. Та тебе-ж за цеє в пекло, в огонь негасимий завдадуть. Он глянь, що будуть робити на тім світі грішникам! — мати показала рукою на стіну.

Семен з-під лоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла.

Він одступив далі й промовив уперто:

— Хай завдають.

— На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

— Дарма...

— Будуть тебе куці залізним гаком за язик тягнути.

Язик у Семена в роті боязко заворушився, покотилась слина, і він сплюнув.

— А я втечу-у...

— Куди? дурню! — Скрізь вони тебе знайдуть, скрізь впіймають. Упіймають тебе, басурмена, потягнуть на саме дно в пекло, і вкинуть тебе, неблагословенного, в казан, у киплячий...

Шелевіють, тріскотять перед іконами лямпадки; знадвору долітає тягучий дзвін, ніби крізь сон скликаючи людей до служби: бе-ем!.. бе-ем!..

Мати порається коло печи, очі її тьмаряться, туманіють, і вже лагідним, тихим голосом, як побожну казку, розповідає вона про всі пекельні муки, які дожидають на тім світі грішного Семена.

— Мамо, а казан буде такий, як ото москалі кашу варять? — довірчиво вже перепитує він матір.

— Буде казан великий, великий та глибокий...

Стоїть Семен схилившись на причілок, задумався. Довго він щось міркував собі, зважував, далі зітхнув, тихо вийшов на середину хати й промовив:

— Ну, моліть...

———

Тихо в хаті. Чути тільки, як тріскає в печі.

Мати одхилила голову од печи, схилилася на рогач, тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як салдат на варті — Семен, — одна рука як прив'язана, друга махає, як заведена. Плаксивим голосом повторяє він за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий-же, як і в неї тон і інтонацію.

Раз-по-раз тихе молитовне буркотання переривається сердитими вигуками:

— Стій рівно! Бий поклони! — Не верти головою, як коняка!

І далі знову лагідне, побожне:

— І остави нам... долги наша... яко-же і ми...

У печі щось зашкварчало, зашипіло, ніби його ошпарено окропом.

Мати охнула й миттю крутнулася до печи:

— Триста-ж твоїй матері сяких та таких! Чи ти-ж не сказився, чортового коріння горщик!—Торохтить рогачем, хапається як швидше витягнуть із огню оскандалений горщик,— почала гримати на його та докоряти, як живого.

— Мамо: „якожеїми“... Мамо!...—нудьгуючи навертає її до молитви Семен.

Мати, заклопотана і сконфужена, доливає горщик водою, бубонить щось до його, про Семена забула.

— Мамо!—з мукою, з слізьми благає Семен, переступаючи нетерпляче з однієї ноги на другу, як на гарячому камені. — Мамо! — Чуєте, чи ні? Мамо!

— Та чого тебе мордує лиха година?—Ну, кажи, чого тобі?—витріщилась на нього мати повернувшись од горщика.

— Чого мордує! — Забули вже? — „Якоже їми“...

Мати пролупується, побожно, крадькома хреститься, зітхає і знову переходить на тихий молитовний тон.

Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні його ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду його:

Із хати двері одчинені в сіни, а із сіней видно двір і комору в дворі. Ген дядьків Рябко стоїть коло комори, здається великим-великим,

як світ. „Чого-ж то він зазирає в комору?“ — думає собі Семен. Далі, кинувшись, гукає, як несамовитий:

— Мамо! собака до сала в комору лізе!

— Де? — ще голосніше крикнула перелякана мати.

Семен схоплюється на ноги і трьома пучками, які в нього були складені для хреста, показує на двері:

— А дивіться!

Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима, як буря.

Залишившись у хаті сам, Семен зажмурив очі і солодко-солодко потягнувся.

Далі засміявся, підстрибнув і тихенько, навшпинках почав витанцьовувати.

— Тра-та-та! Тра-та-та!
Сіла баба на кота!..

А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує — топиться.

Семен відразу змовкає. Очі його загораються радісним, розбійницьким блиском.

Зирк, зирк! — ними по хаті.

На вікні — великий недокурок, що батько ще звечора забув.

У Семена — аж ноги затремтіли; вхопив він його жменею, як метелика, взяв у пучки, роздивляється.

Швидко виліз на лаву, прихилив до ікони близько свою голову, — прикурює. Дим застеляє йому очі, шпигає в ніс — він кривиться, ноги тремтять од страху й радощів, і лице аж міниться од щастя. Розпаливши цигарку, він

устромив її в зуби, взявся в боки, осміхається сп'янілою посмішкою.

— Семене!

Семен озирнувся — мати.

Мов-би крізь сон пам'ятає Семен, як сама собою випурхнула з його зубів цигарка, іскрами опаливши губу, як чиясь холодна рука тіпала його по губах; чув, як щось гупало в спину і далі, мов на крилах, миттю винесло його в сіни.

— Іди мені геть! — Іди, безбожнику, іди, невіро, з хати зовсім! — наказує йому мати: — іди собі до басурменів, живи з ними, а додому не вертайся.

І Семен, гірко ридаючи, спотикаючись біг із сіней у далекі, невідомі світи...

Набитий, богові неугодний, вигнанець із рідної хати, — де йому більш підходяще місце у світі, як не за клунею в кропиві?..

Сидить Семен там, зігнувшись, поклав голову на коліна й гуде. Гуде й гуде — вже й спина переболіла і сліз нема, — а він гуде.

Жаль йому на маму, думає, чим-би і їй жалю завдати.

„Коли вже ви виганяєте мене з дому, то краще мені вмерти".

„Гу-у!.." тягне він ліниво, а думка малює жалісну картину:

Ось він умер, і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за його труною, полою утирається та плаче-плаче:

— А куди-ж це ти, мій синочку, виряжаєшся?!

А Семен їй докірливо одповідає:

— Не знаєте куди — в пекло!

— А на кого-ж ти, мій голубчику, покидаєш?!

— Ага, тепер „голубчику“, — думає собі Семен, а тоді — „басурмен“! — Ні, несіть далі— не встану.

Аж ось і яма вже близько.

Тут Семен засовався на місці й кашлянув.

— Щоб, чого доброго, справді, не роздивившись гаразд, не вкинули його в яму, — подумав він боязко, уже тільки сам собі. — Ні, нехай яма буде ще далеко-далеко-далеко...

Сонце підбилося вище на небо і стало через бур'яни гріти на Семена. За городами видно небо синє-синє та кругле, ніби велетенська полив'яна піч випалюється на огні, міниться, а під синявою неба геть-геть аж до лісу рябіє усякими квітками зелений луг.

Дивиться Семен — квітки злодійкувато повиставляли головки з трави, та всі, як одна, моргають йому:

— Тікай, Семене, сюди! Тікай, Семене, сюди!

У Семена в голові думки плутаються, похорон зразу ліквідується: тільки хотіли його вкинути в яму — він з труни, та далі! А піп за ним із кадилом: держи, лови його! Мати: то це ти дурив мене, лоботрясе? — Стій-же ти, кателику, вернешся додому!

У заплаканих очах Семена виплив неспівано і затремтів блискучий сміх. Одразу він перестав густи, як одрубав; зачервонівся і закихкотів дрібним невтриманим сміхом.

Схопившись, вистрибом через капусту, че-

рез буряки подався до лугу, широко розставляючи руки.

Лежить Семен горілиць у високій траві, виставив уверх коліно, дивиться у синє небо, голова — низько на землі.

Перед очима летить маленький комар...

Здається — десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові високим-високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квітки й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих квіток-деревин. Листки на них великі-великі, як зелені, химерні покришки, а квітки — ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цебри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темнорожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитають крилами, як мальованими воротьми.

Ген-ген ніби із самого неба шумить, гуде патлатий, волохатий джміль, у дорогих ризах, перетятий шовковими поясами.

Летить, гуде, ніби диякон у церкві службу божу починає:

Миром... господу... по-мо-о-о...

Далі спинився він над однією чашкою, зазирає:

— Що у вас тут таке?.. Покоштував, подумав, пробурчав:

— А нічого собі...

І знову:

— Помо-о-о...

І подавсь, подавсь, подавсь, кільки видно над верховинами дивовижних квітчастих лісів.

Комарі, мушки, усякі кузки запищали цілими роями, кожне по-своїому, як той голосливий хор.

— І... і... і... і...

Семен простяг руки, починає махати ними, як регент у церкві, підспівує їм тоненьким голоском, лад дає:

— Господи по-ми-и-и...

Десь у гущавині, сховавшись у тіні велетнялистка, у срібні струни вдарив невидимий цимбаліст.

Закували срібними молоточками ковалики, золоті десь вінчики куючи.

Святі кравчики зашуміли на срібних машинках.

І роботу роблять, і службу божу правлять.

Семен піднімає вгору руки, ніби підбираючи мотузки од небесних дзвонів, і починає працювати руками й ногами, і голос його, як грім, розноситься далеко по всьому зеленому світу:

Бом, Дзень.
Сав-ка вмер!
Положили Сав-ку!
На ду-бову лав-ку!
Лав-ка гнеть-ся,
Сав-ка сміеть-ся!

Припікає сонце, парить починає — і пахощами обкурюється увесь квітник-ліс. Жарко

дихає материнка, п'яним духом дише деревій, озивається святим куревом смілка.

Бренить, шумить святий гармидер все голосніше й ширше. І над усім гамом геть-геть лунають могучі дрібні передзвони радісного, нового паламаря.

elib.npu.org

ВОЛОШКИ.

Глибоко увійшли в стіни маленькі вікна. Крізь мутні шибки тихою задумою пробивається синє, боязке проміння, білою хусткою впало додолу й на стіл, на сивий килим. Із затінку над столом посхилялися сумні образи в сухих гвоздиках, у любистку та м'яті. На столі з-під рушника виглядає житній хліб, дерев'яна сільничка, а рядом з ними темніє пучок свіжих кучерявих польових волошок. Тихо в хаті. На полу коло напільного віконця спить мати. Коло печи під благенькою рядниною лежить на долівці дівчинка Устина.

Пізно вже, а їй не спиться. Ворочається, розкривається, тоненькі рученята за голову закидає, водить розплющеними очима по хатній прозорій темряві і щось вимарює собі. То соромливо всміхається, то мрійно зведе перед собою засмучені очі й шепоче щось губами. Відразу здерла з себе ряднину, проворненько схопилася й побігла до столу. Схилилася над волошками і стала квітку до квітки чепурненько складати в букет. Далі пішла до дверей, заторохтіла горщиками, водою заплюскотіла.

Мати на полу перестала сопти, підняла з подушки голову.

— Що ти там пораєшся? — промовила вона хрипко.

— Та нічого... спіть собі! — тихо одмовила дівчинка.

— Вечеряти вдруге збираєшся, чи що? — допитувалась мати.

— Та нічого — кажу-ж вам! — нетерпляче заспокоювала її дівчинка. —Волошки поставила в воду, щоб не зів'яли до ранку, — сказала спокійно далі.

Мати позіхнула.

— Возиться з ними, немов справді з чим путнім. Спала-б краще.

Устина мовчала.

— Що-ж, хоч десять копійок дасть він тобі за них? — ліниво спитала мати, протираючи рукою очі.

— А... одчепіться! — здвигнула плечем Устина, — вам усе-б тільки гроші та гроші!..

— А що-ж - хіба ото даром стільки лазила та ячмінь толочила! Хоч він твій учитель, та за те-ж йому гроші платять... Хай і він платить.

— Не ваше діло! — грубо одрізала дівчина.

— Ну, ну! — ти не дуже мені... а то будуть у помийниці твої волошки! — посварилася мати.

— А як-же... — спокійно одмовила Устина.

Мати замовкла, голосно позіхнула й повернулася до стіни. В хаті знову стихло. Устина принесла й виставила на вікні проти місяця глек з волошками, потім пішла й лягла. Поклавши щоку на долоню, вона боком дивилася на вікно.

Сині волошки проти місяця ще більше си-

ніли, затуляючи собою мало не все вікно. Волохата тінь од їх упала на стіл. Немов аж потемнішало в хаті од їх, покращало... А за ними видко через вікно місяць у далекому небі; до його боязко крадуться волохаті з білими крайками хмаринки, немов рибки на огонь плинуть...

Очі склепаються...

— А-ги!.. Держи!.. лови!.. — зчинився галас під хатою. Затюкали, заверещали, ногами затупотіли. Затріщав тин на городі, щось шугнуло в гудину, зашуміло зеленням і бігло до дверей. За ним — свист, регіт...

Устина кинулася, як метіль, до вікна.

— Мамо! мамо! — швиденько, крізь сльози, стала вона будити матір. — Мамо! ось просніться!

— А що там? — жахнулася зо сну мати.

— Не чуєте?.. здається знову парубки впіймали Мариню! — з болем промовила Устина й заплакала.

Заторигало щось сінешними дверима — сильно, нетерпляче.

Мати зірвалася з постелі і в сорочці, з розпущеною косою, як молода, метнулася в сіни.

Заторохтів засов, зарипіли двері, потім знову хряснули, зачинились. Знову грюкнув засов, аж завищав. Схлипуючи й важко дихаючи, в хату вбігла дівчина, розпатлана, розхристана; спідниця зсунулася із стану й волочилась по долівці, крізь розпанаханий рукав сорочки світить голе тіло. Слідом за нею — мати. Під хатою загомоніли парубочі голоси... регіт, непотребні слова... Щось скілько разів ториг-

нуло дверима. І мати й дочка видерлись на піл, рядком прищулились до вікна, пильно і мовчки вдивлялися на двір. Устя стояла в кутку коло печи, ламала руки й тремтіла. В хаті — немов вимерли всі... Гомін з-під хати одходив далі, тихішав, потім зовсім не стало його чути. Тоді обидві злізли з полу.

— А, бодай ви головою понакладали, бузовіри прокляті, анахтеми, погибели на вас немає! — почала клясти мати, звертаючись до вікна.

Мариня тимчасом поправляла косу, одежу на собі.

— Побили? — звернулась до неї мати.

— Не били. Спідницю, здається, розірвали. Насилу вирвалась: хотіли, мугиряки, косу одрізати, — вже спокійно розповідала Мариня.

— Коли-б таки остригли, коли-б дав бог! — промовила Устина, зціплюючи рученята. — Бо доки вже будеш ходити, доки будеш страмити...

Сльози знову забреніли в її голосі.

— А тобі яке діло? — злісно звернулась до неї сестра: — ты краща, то й мовчи. Побачимо, що з тебе ще вийде! — додала вона, розвязуючи зубами узол у подолі сорочки.

— Через тебе, ледащюго, може й мене люди заплюють. Скажуть: одного батька діти, то й робитимуть однаково... Бодай тебе саму під шум понесло, як ти мою долю живцем у воді топиш!..

— І що воно шкабарчить там, вилупок! — розсердилася мати. — Ходить по хатах, слухає, де хто що плеще язиком, та й собі тієї-ж...

— А то що — ви мене добру навчите? —

перебила її Устина. — Годі вже: довели он одну до розуму. Навчали вас покійний тато, та мало: треба було бити, треба було катувати, духу з вас прислухаючись! — Оченята огнем загорілись.

— Цить! довго ще ти будеш? — грізно крикнула на неї мати.—Шкуру на тобі спущу!— подивилась грізними, злими очима. — Бач, яка стара зробилася! Спать іди!

Устя схилилась на стіл і замовкла. Мати з Маринею, нахиляючись до вікна, лічили срібні гроші, що вив'язала Мариня з подолу сорочки. Мова матери стала тихенька й ласкава.

Устина зітхнула й притихла.

Мати й дочка уляглися поруч на полу й тихо зашепотіли про щось між собою.

Мати підвела голову і повернулась до Усті.

— Лягай спати — чого манячиш, як привид?

Устя мовчала. Може й не чула. На полу зашепотіли ще тихіше. Марина розказувала матері видимо щось веселе—часом обидві сміялися, уткнувшись у подушку. Устина задумалась. Суворо насуплені її оченята почали прояснятися знову. Думкою полинула вона з рідної хати. І мріється їй: в клас увіходить він — той, хто ніколи не виходить у неї з голови, вчитель. Милий, знакомий голос, добре з'учена хода... школярі лекцій не знають, і він стає смутний... Ось він виходить на перемінку. Тоді встане одна дівчинка — худенька, в ласто-виннячках, в убогій спідничині, — дожене його і соромливо подасть пучок синіх волошок. То вона, Устина. Він і осміхнеться, подякує... Він-же так любить їх, бо сама вона бачила, як

цілий день носив він у петельці дві квіточки. Подумає: і в драному дівчина, й учиться не дуже добре, а мабуть любить мене більше за всіх...

— А як довідається, що сестра моя — Мариня?.. В Усті похололо на серці, — ух, як соромно буде, як боляче! — Міцно заплющила очі й закусила губу; стало гаряче в щоки, в уха.— Господи, зроби так, щоб він не довідався про це ніколи, ніколи!.. — подумала вона.

— А як дознається?.. Ну що-ж, — я тоді розкажу йому по правді все, все... — Устина обгорнула рукою волошки, схилилась і сльозинка викотилася у неї з очей. Задумалася й потім зразу кинулась; Мариня теж згадує щось про вчителя... Яке їй діло до його?! — прищулилась, прислухалась... Щось стукнуло в голову, огонь пішов по тілі й вона миттю зірвалась з місця.

— Брешеш, брешеш, паплюго! — крикнула вона на всю хату.—Хіба я не знаю, де ти була?.. Ти з прикажчиками в якономії по бур'янах таскалась, а вчитель тебе на поріг не пустить!

Мати й дочка обірвали розмову.

— Чого ти репетуєш, дурна! — обізвалася мати. — Ну, зайшла до вчителя, книжечки почитати, та хіба це що?... Тобі-ж завтра рано до школи йти — лягай спатки,—ласкаво додала вона, — а завтра встанеш раненько та наламаєш ще на городі бузочку вчителеві.

Устя душею почула страшну для неї правду. Почуття сорому, якого не вимовити словами, немов полум'ям опалило всю її душу, і дівчині хотілося завищати од болю. „А як-же мені в

школу тепер, як у вічі дивитися?“ — промайнула думка. Навіть острах узяв дівчину перед цим. „Ні, ні... ні за що в світі... Ніколи очі мої більш не бачитимуть його... Буде йти улицею— за тин сховаюся, городами обійду“ — зразу подумала вона. І в одну хвилину побила, поламала, порвала в себе все те, що звязувало її з школою і з учителем. Тоді тільки став проходити той острах перед невимовним соромом— соромом за себе, за вчителя, за сестру, що несподіваною бурею пролетів по дитячій душі...

———

Затихло в хаті. Мати й дочка давно сплять, висвистуючи на перебій, немов у сопілки. Місяць зайшов десь за хату і в хаті притемніло. Устина звязує в узлик свої сорочки, спідниці, всяке збіжжя. Завтра, як зійде сонце, вона піде з свого села, — туди, де немає ні матери, ні вчителя, ні Марині, піде на хуторі шукати собі наймів.

— Буду робить, буду годить, то і в чужих людей не загину, — думає вона і личко її стає поважне, суворе.

Глянула на вікно, де стояли волошки: з такою охотою перед заходом сонця по одній квіточці зривала вона ці синенькі волошки, вишукуючи найкращі, найповніші з них, — тепер стоять далекі, чужі, нікому не потрібні...

Вийняла з води й недбайливо шпурнула до порогу.

1911.

———

ВЕЧЕРЯ.

В темну кімнату крізь позамерзалі вікна світить місяць. Великі шиби уквітчалися гольчастою сосниною, перістим папоротником, шовковою травою і всякими иншими дивовижними визерунками, що вишив та вимережав славний морозенко; можна було подумати, що то справді був крижаний будинок північної чарівниці-царівни, а не кватиря земського вчителя Петра Недбая, в якій ради святого вечора забув протопити шкільний сторож дід Гордій. Сам Недбай лежав у темному кутку на ліжкові, закинувши ноги на бильця, солодко марив про те, що добре було-б піти в хату до якого-небудь селянина і повечеряти кутею з медом та пиріжками. Зародилася в його така думка зразу після пісного обіду, де-далі вирinала все ясніше і під вечір, коли під грудьми почало щось ссати, вона так засіла в голові, що нічого иншого туди ніяк не можна було упхнути. Коли-ж ніхто не прохав його на вечерю, а самому втручатися в чужу сем'ю в цей святий вечір йому не хотілось. Тяжко вгадати, чим закінчилися-б його думки, коли-б під вікнами не зашуміли чиїсь сани і перед самими дверима школи не почулося голосне: „тпру!“ Думка,

що сльотою прив'язла, зразу полинула од Недбая, і він, піднявши голову, поглянув стурбовано крізь мерзлі вікна, та нічого не побачив. Тимчасом заскрипіли в коридорі замо-рожені чоботи, і в кімнату помалу всунулась довжелезна постать у кобеняці і в сивій шапці.

— Чи є хто в хаті?—почувся ніжного тембру високий голос. Недбай схопився з ліжка.

— Земляк!—радісно крикнув він на всю кімнату, впізнавши по голосові гостя,—а ти-ж казав, що на свята до батьків поїдеш?

— Ні, братухо, не вдалося, чорт-би його забрав,—голосно одповів той, стягуючи з себе всяке барахло.—Та чого це в тебе темно?—давай світла!—не повезло, кажу, мені цими святами,—казав він далі,—зовсім уже був зібрався в дорогу, пішов у волость за жалуванням і тут тобі й скоїлась причина.

Засвітили лямпу, і незграбна постать, вилізши із кобеняка, стала гнучким, високим хлопцем з худощавим делікатним лицем; сірі дитячі очі світилися щирістю і сами прохалися до серця. То був сусід по школі і товариш Недбая—Петльований. Сам Недбай, кремезний, опецькуватий хлопець з розкудовченим чубом і заспаними, трохи насмішкуватими карими очима, був прямою протилежністю гостеві.

Свіжий голос Петльованого зразу засипав тиху кімнату життям і звуками. Недбай поглядав приязно на товариша, слухав, всміхався.

— Так от і маю я святкувати в своїх Щупиках,—доводив краю своїй розмові Петльований.—Цими днями все-таки було загляне в школу то те, то инше, і воно немов веселіш

було, а сьогодні, знаєш, кожне держиться своєї господи, і я увесь день сам собі, як неприкаяний, ходю по спустілій школі; нема до кого словом обізватися, а ти-ж знаєш мою вдачу: ніяк не всидю, щоб не поговорити з ким. А це перед вечором, як згадав, що скрізь тепер по хатах зайшло свято і люди кутю справляють, то з усіх кутків моєї школи повіяло такою нудьгою, що хоч собакою вий. То я й надумав: махну я до земляка, та просидимо вдвох з ним цей вечір, порозмовляємо щиренько, домівку згадаємо.

Через невеликий час Петльований скоренько ходив з кінця в кінець по кімнаті, розмахував руками й говорив без перестану. Недбай тимчасом прийняв свою звичайну позу на ліжкові, стежив за товаришем лінивими, проте пильними очима і добродушно посміхався.

— Знаєш, їду оце я твоїм селом, — казав, граючи очима, Петльований, — а хлопчики по улицях шамотять по снігу з вузликами: вечерю носять до хрещених, і у мене зразу виринув у голові малюнок з дитячого життя мого: по хатах горять привітні вогники, на дорозі сніг яскриться, скрізь по улицях шумлять сани... ми з сестрицею їдемо своєю буланенькою, на одно око сліпенькою, веземо до бабусі вечерю. Нам чогось так весело, регочемося, борюкаємося на санях, конячку підхльоскуємо... ньо, маленька! ньо, сліпенька!.. а вона, знаєш так жваво головою потріпує, тюпає собі... Що, може не любо? — з щасливою усмішкою звернувся він до Недбая.

— Ні, нічого собі! — щиро сказав Недбай, — ти, брат, що-до поезії, того... ну-ну, катай далі, —

додав він, закурюючи цигарку й готуючись слухати далі.

Петльований соромливо осміхнувся і почав знову.

— І от вертаємося од баби додому, а вдома вже вечеряти збираються; в хаті, знаєш, прибрано, лавки вимиті, стіл засланий килимом, якого тільки в рокові свята виймає мати із скрині. По стінах скрізь розвішані рушники, червоні-червоні, аж по хаті від них видніє. На покуті стоять у сіні горщики з кутею та узваром. Перед іконами лямпадка горить. Помоливши, розсажуємося круг столу. Сем'я наша була велика, не вміщалася за столом, і мене з сестрою, як найменших у сем'ї, завше садовили обідати десь окремо, тепер-же всі зсовувались, пускали і нас за стіл, і ми аж сяяли од щастя. Батько сидить на покуті, а перед ним височенна гора пиріжків, паляниць і всякого иншого добра; тільки голова його і виглядає із-за них. Він зовсім ховає голову й питає: — чи бачите мене, діти? — А ми вже знаємо, що треба казати: не бачимо тату!—всі, як один, кричимо.— Пошли-ж, боже, щоб і на той рік не побачили!— По-шли, боже! — вигукуємо так, немов-би ми були звідтіля за верству. А мати сидить край столу, зіперлася на руку, всміхається...

— Ні, що не кажи, — додав зітхнувши Петльований, — а в наших народніх звичаях є багато чогось такого щирого, теплого...

У Недбая давненько вже почало знову ссати під грудьми і він, мало слухаючи товариша, намагався пригадати, чи не залишився де-небудь у його який сухий калач, або хоч шматок хліба.

— Коли-б хоч кусок дерева погризти, аби не нудило так, — думав він; та він добре пам'ятав, що ще вчора ввечері він доїв останнього бублика. Ковтнув слину і став прислухатися знову до слів Петльованого.

Аж той чогось спинився, замовк, покліпав очима і, перемінивши голос і почервонівши, стиха промовив:

— Слухай, земляче, — чи не знайшлося-б у тебе того... чого-небудь іззісти, хоч хліба шматок... я, бачиш, сьогодні забув пообідати, так немов того...

Недбай підвівся з ліжка, почухав голову...

— Така, брате, справа, що хоч заріж — нічого не знайдеш, — винувато промовив він.

— Ага! — скоренько сказав Петльований і ще більш почервонів, — ну, нічого, я так...

Недбай подумав, подумав і швидко майнув у двері, що вели до класу.

Петльований, здивований і зацікавлений, пішов слідом за ним.

Місяць світив у сумні вікна класу; темніли школярські парти довгими рядами, виглядала серед класу дошка. Недбай ходив поміж партами й шарив під ними руками.

В кімнаті вони стали розглядати, що попалося йому в руки.

В пригорщі у Недбая була ціла купа житніх сухарів, що покидали колись у класі школярі. Сухарі були цвілі, припали пилом і зовсім не мали вигляду шматка хліба; більш скидалися на шматки трухлої кори, або на куски жужелиці. Недбай уважно оглядав їх до світла, обдував з їх пил. Петльований, перехилившись через

його плече, теж зазирав на їх і говорив:— покинь, їй-богу, покинь!

Недбай мовчки вибрав один сухар, і він затріщав у нього під міцними зубами...

— Можна!—весело кивнув він головою і протяг руку з сухарями до товариша.

— Чудний ти, їй-богу...—казав соромлячись той.

— Бери, бери!—весело казав Недбай.

Червоніючи й осміхаючись, Петльований протяг помаленьку делікатні свої пальці й потяг одного сухаря...

— Зажди трохи!—сказав Недбай,—коли баль, так баль! У мене десь є олія, що купив староста для замазки на вікна: тепер вона якраз нам згодиться!—і через який час Недбай таскав із кухні маленький, засмальцьований горщичок з олією.

Повечерявши та помолившись богу, шкільний сторож дід Гордій надів кожуха і вийшов з своєї хати, щоб іти на ніч до школи. Ступає собі Гордій помаленьку, рипить сніг під його чобітьми, дивиться на зоряне небо.—Так тихо, так ясно,—думає собі Гордій.—Справедливо, що святий вечір... Це-ж не даром цеї ночи Христос нарождається.

Слава ті рожденному
В яслі положенному,—

підспівує він собі стиха слова колядки.

— І як ото воно, сердечне, витримало під такий мороз у яслях!—дивується Гордій,—сказано святеє: і мороз не бере його...

Підійшов до школи. У вікні в кватирі вчителя світиться...—Не спить іще,—думає він,—мабуть сумненько одному на чужині...—Гордієві стало шкода молодого вчителя.—А ну, загляну, що там він робить, певне десь книжечки свої читає. Двоє, — говорить сам собі Гордій, загляда́ючи в шибку, в її маленький, незамурований краєчок. — Бач, Щупинський учитель приїхав у гості... Що-ж то вони собі роблять? Немов-би то щось кушають... — Гордій підводить до самої шибки старі, підсліпуваті очі.

„Охо-хо!.. — зітхнув він,— сухарики, сіроми, гризуть... І гість, і хазяїн... Оце так панська вечеря!..“ Гордій одійшов од вікна, став на снігу серед стежки, та й загадався. Потім ще раз зітхнув, повернувся і тихо, хита́ючи головою, почовгав до своєї хати.

Незабаром дід Гордій стояв на порозі вчителевої кімнати з великим узлом у руці.

— Добрий вечір, з святим вечером будьте здорові! — вітав Гордій хлопців, — вечерю вам приніс — не погордуйте.

Хлопці оторопіли. Гордій постановив вечерю на столі, а сам, хоч завше любив поговорити на ніч з учителем, тепер став казати на добраніч.

— Воно все рівно... за спасення душі... — бубонів він стиха, виходячи з кімнати.

1910.

У ПАНІВ.

Іде Ларько улицею, зігнувся й хилитається... Плетена шапка нап'ята на уші, жмутом намотаний на шиї шарп, руденький повстяний піджак, на ногах зашкарублі чоботи; вуси й борідка взялися кригою, шия втягнута в плечі, а під рукою вгорнута в драну хустину скрипка! Білі метелики снують кругом Ларька, сліплять, сідають на голову, на бороду... позаду юрма дітей...

— Ларьку, а ну заграй чичіточки! Го-го! Та як-же упився Ларько!..

— Ларьку, а коли ще підеш під Бойкову греблю на весілля?

Кидають на його мерзлим кізяком, перечіплюють, у сніг валяють.

— Га! хвороба на вас! кш! — кричить Ларько й ганяється по улиці за дітьми, мов за горобцями.

— Чого це ти, Ларьку, стежкою не йдеш, та все в сніг лізеш? — Хіба-ж тобі туди йти?.. Тобі он-куди йти! — і хлопці пхають його кудись у другий бік.

— Брешеш! — бубонить Ларько, — я все бачу і все знаю... Мене не одуриш...

Ларько таки справді все бачив і все знав: бачив він, що кругом його скрізь дерево в

білому цвіту, бачив, що всі хати вкриті зверху білими ковдрами, що скрізь у маленьких вікнах жовтіють крізь якусь сітку плями світла.

Значить — прийшла вже ніч.

А знає Ларько, що завтра Різдво і що він іде до панів на хутір славити Христа. А там нагодують його, напоять і грошей дадуть, а то ще може пощастить і вкрасти що, як було минулого року. Де був допіру — Ларько вже забув, та й на віщо йому тее знати: де був — нема тепер.

Білі метелики вже перестали сльотою лізти в вічі, і йому стає видніше. Ларько бачить, що він уже за селом. Ген серед шляху манячить щось крізь вечірній сумерок: то стоїть плакуча верба. За вербою будуть Горілі бори, а за борами скоро й хутір.

З-за пазухи витягає Ларько пляшку і перехиляє до рота. Потім обережненько ховає її.

— Що таке Ларько? — бубонить він сам собі. — Ларько — не простий чоловік. Е-ге! Ларько дорогий чоловік... Хто Ларька не знає!..

Ларька таки знали люди. Знали й гомоніли, що він — справді дорогий чоловік, хоч часто ходить і битий і лаяний, хоч часто п'яний валяється з своєю скрипочкою по бур'янах та ровах. Гірке було життя Ларькове — всі бачили, та ніхто не чув, щоб жалівся він на його коли словами. Словами він міг тільки попрохати собі у добрих людей чого небудь, коли був тверезий, та голосно лаятися, як був п'яний. Своє-ж горе, свої жалі оддавав він де-небудь на безлюдді живій скрипці, а вона вже голосно плакала й далеко односила Ларькову

тугу. Не раз бувало, що серед глухої ночи будила людей пекуча струна і тоді казали люди, що то десь під тином проснувся Ларько та й засумував.

Іде оце Ларько степом, сяде один собі край битого шляху, щільно, мов дитину, пригорне до грудей свою скрипку, схилить низенько до неї свою пропащу головоньку—і заплачуть, заквилять струни, немов у тій скрипці озивається живе Ларькове серце. І бачили люди, що плакав тоді Ларько. І плакали разом з ним чужі люди, що проїжжали мимо його степом.

Отакий Ларько...

А тепер він дуже впився і йде собі у полі по снігу. Йому здається, що відкілясь узялися і йдуть з ним поруч дьогтяр Панас та колесник Таран. Ідуть і щось розказують, сміються і пхають його головою в сніг.

— Ну й на що ви це робите, хлопці!—докоряє їм Ларько, встаючи з снігу.—Не шуткуйте! годі! — А вони не слухають: тільки встане Ларько — знову пхнуть. Ларько сидить серед снігу й лається. Одпочив трохи, встав; немає ні Панаса, ні Тарана, пішов шляхом сам. Іде серединою шляху й помічає, що хтось став серед дороги й не пускає його далі; одступився назад, хотів поминути — знов наткнувся на його.

Ларько став і думає.

— Еге! — засміявся він — це-ж либонь я вже в хутір прийшов! Скоро як — і не помітив! — дивується собі. Далі причепурився, щоб до панів іти.

— Та які-ж химерні пани! — думає Ларько, видираючись по чомусь угору, — які кумедні: заберуться, не-знати куди, та й видирайся до-їх... Коли-б, часом, ще не одірватися та в'язів собі не скрутити.

Разів скілько Ларько зривався й падав у сніг, аж таки виліз...

Боже, боже... які роскоші, краса яка! Стоять скрізь столи, застеляні дорогими килимами, рядочками креселка з червоного бархатину; в чудових зільниках ростуть дивовижні квітки, а серед кімнати висить кришталеве паникадило... Люстри, золото, срібло... Так і сяє все, так і сяє... За що не візьмись, де не сядь — усе хитається. Придивляється Ларько і бачить, що крізь мурованні стіни видніється небо з зорями, і не розбере він, чи вони в будинку, чи за будинком.

Ось одна зірка зірвалася і покотилась так низько над Ларьком, що він аж прищулився, щоб по щоці не вчепила.

— І до чого вже дійшли ті пани! — дивується він, — навіть небо забрали в свої покої.

По покоях прохожають пани, панянки й паненята, всі в шовках та в золоті. Ось одна з білим личком, як вишневий цвіт, і з темними, як чорнобривці, очима... Ступає легесенько, як пух...

— Ех, коли-б я був малярем! — думає Ларько, — змалював-би я це личко, та й на божник поставив.

Ходить Ларько скрізь, розглядається, і любо йому, любо...

Та чого-ж це всі одвертаються од Ларька? Йому так бажається, щоб панночка глянула,

промовила до його слово; він-би розпитав її за квітки, за все...

Зайде він з одного краю до панянки — вона губки надимає, одвертається; зайде з другого боку — те-ж саме. Паненятка малі — й ті не хочуть на його дивитися.

„Чого-ж це вони такі непривітні, чого?“ — гадає Ларько і почуває, як тихенько туга серце йому тисне.

Коли підходить до його пан сивий, суворий.

— Хто ти такий? — питає пан.

Ларько не знає, що йому сказати, потім пригадав:

— Я-ж Ларько, пане, отой, що ходить по людях грати.

— А ще хто ти такий?

Ларько сказав-би, та й сам не знає, хто він іще такий.

— А чого це в тебе чоботи в болоті, чого солома на тобі, чом голова не розчісана? — допитується пан.

Тоді пригадав Ларько все: пригадав, що давно вже він зап'янствував, що не раз з кимсь побився, що ночував у болотах, в ожереді на полі, — і потупів він перед паном очі.

— А чого ти тут? — спитав пан.

Мовчить Ларько.

— Не знаєш? — а я знаю: ти прийшов, щоб украсти що-небудь, як украв минулого року срібну ложку, що пропив у Ічні в жида Пенька.

Ларькові так соромно, що й місця собі він не знайде.

А пан каже:

— Вон звідціля, Ларько, бо ти злодій, п'яниця й мужик! — і рукою на поріг показує.

Тоді промовляють тихо, мов листом десь шелестять, панянки:

— Геть Ларька, геть з покоїв! Од його горілкою тхне. — І шовковими рукавами носики затуляють.

І промовляють маленькі паненята: — геть Ларька, бо він забере нас у торбу!..

Ларькові робиться чогось шкода, боже, як шкода!..

І знову каже одна панянка, каже друга і всі кажуть:

— Геть, геть, геть Ларька! — Підбігають і штовхають його в спину маленькими кулачками.

Заплакав Ларько та й пішов до порогу. Коло порогу його взяв такий жаль, що він аж спинився.

— Пани! — благає він, приклавши руку до серця, — не проганяйте мене — я не красти... я... я Христа славити прийшов, — пригадав він — благословіть, пожалуста! — і зводить на панів заплакані очі.

Стоїть пан спиною до його, мовчить, і всі змовкли.

„Змилувались, благословили!“ — думає Ларько і почуває, що робиться йому легше.

Поспішаючись, щоб бува не передумали пани, налагодює він свою скрипку.

Стоїть Ларько у панів коло порогу, грає, і одна в його думка засіла в голові: коли-б тільки, коли-б усю правду сказати!..

Чує Ларько, що серце його, як було вже не раз колись, із струною розмовляти починає.

„Ой щось буде“... — думає.

І от засумувала, затужила струна... знялася в грудях у Ларька гаряча хвиля, закипіло, забилося щось, стиснуло серце так, що хочеться тарахнути йому скрипкою об мур, щоб в тріски розлетілася. Иого пальці впиваються в струну, смичок літає по струнах, і чує ухом Ларько, що струна говорить правду. Зсувається вага з Ларькового серця, на душі затишніше, крапельки гарячі по лиці пливуть.

Глянув Ларько на панів.

Всі повернулися до його, дивляться, немов сказати хочуть: „Так ти он який, Ларько!“ І лиця в їх стають ласкаві до Ларька і смутні.

— Заждіть — ви ще не знаєте Ларька, — заждіть!

І знов захопило дух Ларькові: вже й не чує він, чи є в його в руках скрипка, чи немає. А серце затужавіло, зробилося, як криця, і болить, і болить, і не перестає.

А по йому щось креше, і летять од його скалки золоті, срібні, білі... віхтями, снопами... і осяяли Ларька на всю кімнату... Стоїть, мов-би в огні.

І чує він, що над ним щось тужить; не тужить — криком кричить, правду Ларькову розказує. І догадується він, що то — струна.

Підвів очі Ларько; посхилялися панночки, білими хустинками очі витирають плачуть. Плаче стара пані, плачуть паненята. Заплакав і старий пан, головою схилившись до столу на ріг.

— Ага, пани!—думає Ларько,—що, п'яниця Ларько? злодій?... Тепер бачите, який Ларько?

І от затужили всі, підбігають до його:

— Ой годі вже, Ларьку, годі, не грай уже! — благають, — Ой годі, бо серце з жалю розірветься.

І дітки плачуть і благають.

— Годі вже! годі, годі...

За руки хапають його, за смичок...

— Ні, не перестану, не перестану! — думає собі Ларько.

— Ларьку! Ларьку! — ясно чує він инші голоси, що гомонять усе дужче та дужче.

— Ларьку! злазь, бо замерзнеш к сучому батькові! — і Ларько почув, як хтось штурхає його києм у спину.

...Злазить Ларько з верби і бачить: над вербою світить місяць, а кругом степ, засипаний снігом.

Стоять якісь люди, чоловіки, жінки, діти, всі гарно зодягнені...

— Що це тобі, Ларьку?... опам'ятайся: ось до утрені йдуть люди.

— Перехрестися, Ларьку, — гомонять кругом.

Ларько зав'язав у хустину скрипку, насунув на чоло шапку, не сказав ні слова й тихо побрів од людей у степ.

— А горенько тяженьке! — промовляє чорнява струнка молодиця, — і до чого тільки людина не доведе себе!.. — й її карі очі блищять проти місяця смутком та жалощами.

Люди спинилися коло верби, розмовляли й поглядали туди, де одпливала маленька, самітна Ларькова тінь, в далекий степ, що яскрився дрібними зірочками.

КОРОЛІВНА.

У вікно моєї хатини снується синім бархатином місячна ніч. Світять проти місяця голим гіллям осокорі, а поміж ними темними метеликами без шуму спадають останні листочки.

І над верхами дерев під срібним промінням плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки, осміхаються веселі й лукаві молоді личка і тануть десь за горами в смутних кольорах осінньої ночи...

—

Давненько було це. Нас скілько душ чужих один одному людей їде в одкритій будці диліжанса. Семеро сухоребрих шкап спотикається по бурку, креше з його іскри; лунко ляскає батіг кондуктора, огрядного, плечистого пана Стаха, і як старець обідраний диліжанс вибиває у всі свої брязкала. Їдемо мовчки. Десь далеко за мною осталася рідна домівка, а спереду — казенні муровані стіни школи.

Надолужити те, що пробайдикував улітку — нема чого й думати, бо до переекзаменовки осталося всього два дні: треба придумати щонебудь инше, щоб викрутитись. А думати за ту обшарпану жовту книжку, як за кару, не хочеться, — з душі вона в мене верне. Краще

вж ні об чім-би не думав: прислухався до того ярмарку, що на дереві підняло чорне вороння, стежив-би за листочками, що черідками, немов червінці, скачуть по дорозі. Так ловко: схватяться, пробіжять трохи, залупотять стиха про щось, та й знову посідають.

Заходить сонце, і тони осінніх кольорів міняються що-хвилі.

Перед нами темніє, а на заході, десь за гаями, пожежею спалахнуло небо: горять червоні, як мак, килими, леліють стрічки; корогви, рушники мають, і стоїть перед ними темний гай, — смутний, змарнілий, немов ті холодні чари красу його струїли.

Вітерок зимно студить, стиха шепоче, журбу в полі розвіває... Знаю я, чого осмутнів ти, зелений гаю: б'ють тебе недосвіти, зоряниці в'ялять зимною росою, то й треба тобі марніти. Журись, не журись — того не минути: еге! — як зашумлять вітри на тебе холодні — обнесуть вони, обшматують красу твою, розвіють битими шляхами, а дощами приб'є її до сирої земельки... Знаю...

Я зітхаю й наважуюсь, щоб там ни було, серйозно подумати про свою нудоту... Ось нехай тільки трішечки припізніє. В небі сіє хтось зірки. Міряю оком, — скільки вони од мене; на думку спадають дитячі загадки: „поле незміряне, вівці нелічені, пастух рогатий...“, чи скоро то вийде той пастух... Дрімається.

— Тпру! — Гуркала й брязкала відразу змовкли, і диліжанс став. Розплющую очі — темно. Коло диліжанса якісь люди з лихтарем. Світло од лихтаря червонить спітнілу спину в

коней, плечі в пана Стаха, коряві стовбурі сосон по боках буркованого шляху. Люди розмовляють з паном Стахом, торгуються Далі прощаються, когось у дорогу виряжають.

Я пильно прислухаюсь до їхньої розмови.

— Хто тепер подивує з тебе? — чути з темряви грубий голос, — ніч, дорога: у віщо-б ни вдягтися — аби тепло.

Тоненький упертий голосок сперечається, че хоче.

Я втручаюся в цю справу і в думці тягну руку за грубим голосом: нема що й казати, буде холодно, — думаю я,—слухалось-би старших, дурне козеня...

— Отак буде краще! — заспокоївся грубий голос, і скілько голосів разом засміялось.

— Хоч на вечорниці — гукнув хтось ближче, і незабаром до нас у будку спершу повагом влізла огрядна пані, а за нею проворненько вскочила на вигляд не то панянка, не то сельська дівчина в простій жіночій свиті. Голова обмотана хусткою, що тільки біліє з неї личко.

Хоч було темно, та для того, щоб загляділи тернові очі та вгадати гарненьке личко — не треба багато світла. Така вже доля ласкава у всіх тих тернових очей, що й роззява побачить їх, де-б вони ни були. Долю свою під носом проворонить, а їх навіть у темному кутку загледить; та ще й піде за ними ґав ловити туди, куди в инший час добром не заманиш.

Сон з очей — як вітром здуло.

Навіть мовчки їхати цієї тихої ночи, очі проти очей з гарненьким личком, їхати тем-

ними гаями під зоряним небом, розмовляти одними очима — це-ж ціла поема.

І тільки нові сусіди вмостились навпроти та заторохтів диліжанс, я спинив свої очі на мармуровому личкові й став складати мову.

Розмовляти так було і легко й зручно: хапатися з словами не треба було; втуливши яке слово не до ладу, можна спинитись і почати наново, а коли дуже заплутаєшся — можна й на середині покинути зовсім без усякого для себе сорому.

Перед очима змалювалась була живим мені докором книжка в жовтих палітурках, але я тільки нетерпляче скривився на неї.

„Не знаю я, чарівна незнакомко, хто ти така, чи царівна, чи королівна“, — став я промовляти, вперши на сусідку очі, що аж у лобі затрудило.

„Королівна“, не дослухавши моїх слів, зразу присадила мене.

— Е-а-ах! — позіхнула вона так щиро, що навіть у неї в горлянці щось запищало; ляснула зубами й стала закутуватись тепліш.

Я делікатно одвів на той час очі, дожидаючи, поки вона заспокоїться.

В мене складався чудовий план подорожнього романа: найперше нам треба змовитись очима з моєю сусідкою, і коли будуть на станції міняти коней, ми тікаємо в гаї... А там... там вже видно буде, що далі...

Коли-ж тільки починав я таємну розмову, вона як навмисне, збивала мене: то носом шморгне, то стусоне під бік свого сусіда, що приловчився покласти їй голову на плече, — і ніяк не давала мені довести розмову до краю.

Довго терпляче я перемовчував, починав наново, догадувався навіть, що то нарошне вона вдає, ніби нічого не помічає. Коли-ж вона вийняла з кишені шматочок засушеного бублика і хруснула зубами так, що луна в гаю покотилась, — мені стало сердито.

— Колода! — подумав я й одвернувся. Перегодом я знов, мов ненароком, глянув на неї: очі ясні, холодні й живі мрійно дивилися на небо. Було щось дуже привабливе в цій грубій хустці, в сірій свиті рядом з свіжим випещеним личком.

— Буває-ж таке, що одарує доля отакий пеньок та такими очима, — спадає мені на думку.

І мої думки звертають на инший шлях. Серце моє запалюється помстою, сонливий бір нашіптує слова таємних казок, і мій жаль кує вже кару люту королівні з дивними очима й холодним кам'яним серцем.

„Жила собі королівна, і мала королівна прекрасні очі-терниченьки, а серця не мала, тільки камінь. Сохли і в'янули юнаки од очей тих, як трава на огні, а вона сміялась.

І казали люди про королівну: мабуть не буде вже таких очей, як у цієї королівни.

А ще казали і так: не було, мабуть, на світі такого серця байдужного до людей та нежалісливого, як у цієї королівни.

І стала слава на всі царства про чарівні очі королівни.

А за тою славою прогула друга: що немає в неї душі, тільки вітер.

І почувши ту славу за далекими морями,

сказав один юнак: коли душі немає в неї — не скорюся я очам чарівним і не сила їх надо мною.

А як приїхав та побачив, то й скорився і в'янути став.

Тоді сказав юнак королівні:

— Бачу, що ізсохну я од твоїх очей, а все-ж скажу тобі правду: хоч велика сила у твоєї краси, та сама ти нікчемна людина.

Королівна глянула на його, та й каже:

— Коли я нікчемна людина, то чому-ж ти без мене жити не можеш, чого в'янеш за мною? Хіба-ж не мої очі подолали тебе?.. А ще казали, що ти розумний і правдивий: неправда твоя, юначе, — я гарна людина й немає кращої за мене на всьому світі.

За міялась йому в вічі, та й пішла.

Задумався юнак. Три дні й три ночі сидів у своїй кімнаті та й надумався...

Та й надумався...“

Нитка моєї казки на мить розривається. Сидять мої сусіди, мовчять; дрімає моя „королівна“ в сірій свиті, голову схилила матері на плече, а перед очима діється дивне: довга хмара над гаями простяглася на небі; немов тином високим-високим увесь світ перегородила. А по той бік тину спалахнуло полум'я і червоніє десь, далеке, самітне, крізь тин просвічує. Здається, що там за ним степ без краю, а серед того степу щось розпалює свій пізній огонь; розгоряється він, палахкотить, здіймається все вище й вище. Потім почало бліднути; через тин зразу висовується блискуча лисина золотого діда.

Ще хвилина — і золотий клубок повис над темними валами, сипнувши золоті бризки по-під хмари.

Гольчасті верховіття тихого бору всі одразу заяскрились синім пилом, а на шляху вирізалась волохата незграбна тінь од нашого диліжанса. Біжимо серед шляху, немов тікаємо, а зверху за нами ув'яз блискучий клубок, гониться, через нетрі спотикається, йде гаями — не тріснe, через води бреде — не плюснe, очеретами — не шелесне.

Поблідли лиця дрімотних людей, осмутніло мармурове личко моєї королівни.

— Ходім, королівно, в поле походити, — став прохати юнак королівну.

Пішли вони в поле та й ходили, поки при томилися; сіли спочити під калиновим кущем Під тою калиною — криниця, а в їй вода чиста як роса.

Схилився юнак над водою та й дивиться. А королівна питає:

— Що ти там бачиш, юначе?

Бачу я на дні пісок, а на тому піску — дві квіточки.

Схилилася королівна над криницею, поглянула в тихую воду, та й не вгляділа квіток, а вгляділа перший раз на своєму житті свої чарівні очі. Як вгляділа, та й здивувалася; дивилася, не одривалася, поки стало темно, а додому пішла смутно.

Минулися од того часу королівнині сміхи. Що божого дня ходила до криниці, все сиділа, все дивилась на свої очі та й в'янути стала. Так і зів'яла королівна сама од своїх очей..."

Я вийняв коробочку „Мечти“ і став закурювать.

— Чи розумієш ти мене, нещасне творіння?— блиснув я на королівну очима, запалюючи сірник.

Не знаю, чого я сподівався од неї, тільки коли голівка королівни раптом схопилася з плеча матери, і очі, що дрімали перше, глянули на мене, ясно загорівшись радістю,— я охолов...

Глянув зі-скоса на свого сусіда, подумавши, що може то до його звертаються ті очі.

Рудий, бородатий єврей спав, схиливши голову на груди, аж харчав.

Я сховав голову в темний куток.

— Щоб не вийшло справді ще якоїсь чортівні,— думав я, мліючи од несподіванки.

— Ні, цього бути не може!— запротестувала вся моя душа.— Може тінь од гіллячки промайнула на її лиці, чи промінь заграв в очах, а мені привиділося не знати що.— Я висунув голову з тіни й крадькома глянув.

Личко радісно осміхалось мені, і кивало й моргало, в очах світилась і надія й прохання.

„Зрозуміла!“— подумав я і дух мені захоплює. Набрався сміливости й пригнувся до неї ближче. Королівна приставила долоню до губ, моргнула очима на мою руку, де курилася цигарка, й виразно прошепотіла:

— Бичка... [1])

Дивлюсь отетерівши.

Вона зирнула з осторогою на матір, потім

---

[1]) Недокурок.

вихилилась з будки, ніби роздивитись на гай, і очима подала мені знак.

— Остав, брат, бичка докурити, тільки щоб мама не загляділа, — почув я над своїм вухом, коли пригнувся. Лукаве, отряхувате личко, ковтаючи слину, привітно схилилось до самого мого вуха і з-під хустки блиснув на школярському козирку бурсацький значок.

— Ваню!.. губи натіпаю! — лупнувши зо сну очима, сердито посварилася пані. Бурсачок миттю одкинувся, сів, як і перше, проте очима не переставав моргати мені, позираючи на мою цигарку.

Глянув я з осторогою на моїх сусідів — чи ніхто не стежив за мною. Кругом усі дрімають. Легко зітхаю й викидаю сердито недокурену цигарку на шлях.

Бурсак смутними очима провів її, глянув з докором на мене й заспокоївся.

Проходить час, і його лице окутується в задуму, очі темніють і журливо дивляться кудись поверх борів. І мені знову здається, що це таки королівна передяглася в сіру свиту, пишна й гордовита.

А як тільки рука моя бралася до кишені, витягуючи коробочку з цигарками, горде й холодне личко моєї королівни зразу оджи-вало: вона ласкаво позирала на мене, моргала брівками, осміхалася і так покірно-покірно благала...

Я не розумів...

А бори тихі й сонливі грізно зростають над нами темними високими мурами, і з їх нетрів вилітають на шлях дрімоти, зграями

крутяться над нами, аж в ушах гуде; очі злипаються.

Линяють, бліднуть огневі витвори півночи, руйнуються царства, димом ідуть дворці й палаци...

Ні вже, — на добраніч, мої царівни й королівни!..

1911.

elib.npu.org

ДОЩ.

Тихо й нудно і спека пекельна...

Нікуди вже далі — ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою ліса, обізвався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забреніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотна до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захли-

наючись ковтала воду сухая земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві.

Вип'ялн лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла,—щедро, не жалуючи.

У землянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок, і на обід. Давно вже й поснідали, і пообідали й, позбиравши ошимки, пополуднали, та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже—плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось розтяло хмару і мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий блиск тремтить по темних стінах, на миснику й на іконах.

Гур-гур... торохнуло й покотилось щось над хатою. Дзвенять шибки, посуд на судннку, на воднику у сінях відра.

— Хліба!—тоненько скиглить дитина.

— Цить!—тихо, потайки шепоче йому сестра й пучкою показує у вікно: — он бозя золотою різкою свариться; каже: ну-ну!—ось я тобі дам хліба!

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє й сіє на чиїсь лани.

В напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали — вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на йому золоте сонце — сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжять жваві струмочки— крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати—пустило із себе дух свого цвіту. Поміж його стеблами заясіли волошки, немов посвітились сині лямпадки. Зажаріли голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий гомін — люди вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби—як стіна, з другого—лавою буйні хліба. Здіймає чоловік шапку на возі, милується божими роскошами.

Із квітника од землянки вибігають на шлях три маленькі, обідрані, бідні примари. Виряджились на шляху, дожидають.

— Дядю, дайте гостинця! — тихо, боязко промовив хлопчик.

— Мовчи! — суворо насварилася на його дівчинка,—стидно прохати: як похвалюсь мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїжджих пильними-пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись в рядок, склали на грудях руки дожидають.

— Здрастуйте! — здоровкаються всі до бабусі й як одно низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

— Здорові, діточки, а чого-ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчятами носики й подивились на неї великими смутними очима: мовляв — хто-ж його знає.

— Ну, а де-ж ваша мама? — питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка у бік показала очима.

— У хуторі — горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабусю, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

— Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята — не купила.

Почала гладити по головці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

— І його! — показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... „Здра... здра..." крутило воно увесь час головкою на тоненькій, як мотузок, шиї й щиро приловчалося вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу дівчинку, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку. Бліде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий лихтарь, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмив своїм дітям закаляні та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями й пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.

elib.npu.org

В ХУРТОВИНУ.

Молоденький чортик, що його випустили святами пожирувати, з радощів брякнувся прямо в кучугуру снігу, зарився в його головою, а ногами став таке виробляти, що зразу знялася курява, за якою не видно стало світу; потім схопився й став гасати по полю. Перескакуючи через бескеття й спотикаючись по снігу, він то з вереском летів по полю наввипередки з вітром, то, розставивши лапки, нісся йому назустріч, і коли старий дідуган-вітер хапав його в обійми, підіймав угору мало не до хмар і, надувши свою полотняну сорочку, одним духом мчав його десятки гонів по-над степом, чортик в'юном вертівся в його руках, верещав і заходився від реготу.

Взявшись у боки руками й стиха посвистуючи, він навшпиньках подався до шляху, де їхали сани, догнав їх і вчепився на задок.

У санях сиділи дві закутані, запорошені снігом постаті.

Чортик боком схилив до їх ухо й слухає.

Македонський старшина Василь Миронович, схилившись над головою писаря Антона Агафоновича, казав йому щось на ухо, намагаючись пересилити хугу.

Василь Миронович, чоловік смирний і побожний, під чаркою дуже любив говорити за що-небудь божественне, і давненько вже намагався втягнути в таку розмову писаря, аж той або пускав з язика чорта, або зовсім мовчав.

— Хіба-ж не так я кажу?—питався у його старшина. Той тільки щось собі замурчав.

Втерявши надію як-небудь розворушити сусіда, старшина зітхнув, покивав головою й став виймати люльку. Дістав коробочку із сірниками і, щільно затуляючись долонями, став закурювати.

Щось дмухнуло під самим носом у старшини—сірник погас... другий, третій...

Писарь заворушився, кашлянув і хрипким голосом промовив:

— Н-не закурите.

— Закурю, Антоне Агафоновичу, закурю!—веселенько одповів старшина, радіючи, що писарь заговорив таки.

— Ні, не закурите... Бачте, вже чотири сірники стратили... о, п'ять, шість, сім... —лічив писарь.

— Що за чудасія! — здивувався старшина: сірники гасилися один за одним, навіть не розгорівшись.

Затулився, як можна найщільніше, тернув—знов погас.

— Гм!.. Так ніби який дідько навмисне гасить, — аж назад озирнувся. Одхилився в другий бік, витер...

— Десять!—промовив писарь. — Я-ж казав, що не закурите... одинадцять... дванадцять...

— Антоне Агафоновичу! — лагідненько про-

мовив старшина, — це через те, що ви лічите: ось не лічіть — зразу закурю.

Та писарь вже пролупався і йому забажалось пожартувати. Старшина помалу розгарячився, й сірники гасились і летіли в сніг один за одним, насилу писарь вспівав лічити.

— Та ось годі бо!.. я-ж бо вас прошу!— промовив старшина, почуваючи, що розбирало його зло.

Писарь, закутуючись у кожух, поволі лічив:

— Двадцять три, двадцять чотири, двадцять п'ять...

Старшина вийняв з рота люльку, зі-зла, боком глянув на писаря; потім плюнув і знов узяв люльку в зуби.

— Як-би знаття, що в неділю буде година то в суботу з вечора виїхати-б на села податки виправляти, — діловито став говорити він.

— Ум...—мурчить писарь.

— А то як не зберем до першого,—помалу розвозить старшина, тимчасом крадькома виймаючи сірник з коробки, — то знову поштрафують, як було минулого року.—Тут він стиха черкнув сірник.

— Ех-хе-хе! — позіхнув писарь: — двадцять вісім!

— Антоне Агафоновичу! — Писарь мовчав.

Помацавши в коробочці, старшина знайшов там тільки одного сірника. Сплюнувши на бік, він хутчій погнав коняку.

— Всі сірники витратив, і не закурив через вас! — промовив він сердито і глянув на писаря. Той схилив голову й дрімав. Старшина помалу став здержувати коняку. Схилившись низенько

до писаря, він забачив у темряві його ніс, брови, лоб... Очі заплющені—спить, навіть носом сопе... Тихенько потяг за віжки — коняка стала.

Хутенько закрився полами кобеняка й запалив останній сірник... горить. Старшина поспішає запалить люльку і так тягне, що в чубуці починає шкварчати, немов на сковороді сало.

— Двадцять дев'ять! — крикнув над самим його ухом писарь. Василь Миронович закашлявся, й сірник погас. Здавив чубук зубами, потяг зо всеї сили—не тягнеться... Важко зітхнув, став ховати люльку в кишеню. Аж зразу, тільки довів люльку до кишені, за серце вхопив такий жаль, що аж защеміло. Глянув знов на писаря: той губи витягнув, підняв брови, дрімає, немов нічого й не було. Ух, і противна-жлика!

Од злости в старшини аж руки затряслися. Помалу розмахавши за кінець люльку, немов-би заміряючись забивати цвяшок у стіну, Василь Миронович виважився й цокнув головкою люльки писаря по лобі.

— Трид... ой!—кинувсь той, почуваючи, як щось зашпигало в носі й перед очима розсипалися золоті іскри.

— Ото, щоб було тридцять, кругло! — чмихнувши носом, промовив старшина, ховаючи люльку в кишеню. Та писарь щось заворушився, засіп, виказуючи, що він має охоту лічити й далі. Випроставши руки, він сунув кулаком у щелепи старшину.

— Тридцять один! — промовив він.

— Тридцять два! — ляснув його на-відля старшина.

— Тридцять три! — піднявшись з місця, по зашийкам гепнув його писарь.

— Тпру!—старшина зняв рукавиці.

— Тридцять чотири!— Обоє, і писарь і старшина, вивалилися з саней у сніг. Конячина спинилась.

Зчепившись в одну щільну купу, старшина і писарь ворушились у снігу, сопли, кректали; вивертався зісподу то один, то другий. Раз-по-раз було чути, як щось гупало, немов у подушку і примовляло:

— Тридцять вісім!

— Тридцять дев'ять!..

Коли діло добиралося до півсотні, чортик перекрутився скільки разів у снігу, зареготався, пішов дрібушки в степ... та як завихрить, та як закурить! завищить!.. та колесом, та жеребом!.. та й пішов, пішов, пішов...

ОСІННЯ КАЗКА.

Має крилом смутная черниця, і схне н дереві листячко... схне й умирає...

Щось журно мені, — і журлива казка сплітається в голові.

Така простенька, та щира.

Гляньте сюди: он за тополями сховавсь у хмарі місяць, а за ним і ясна, золота зірка...

Ось слухайте-ж...

В давній пісні співається, що то козак та дівчина.

Може колись жили вони на землі та вірно кохалися, а лихі люди розлучили їх. Тоді вони розійшлися по світах.

Пішов козак темними ярами, пішов смутний та невеселий, висох, як билина, та в одну нічку й зійшов на небі ясним місяцем.

А дівчина, може пішла з вечора по воду, побачила, та й вийшла проти його золотою зорею.

Там вони і спарувалися.

Так, мабуть, було воно.

Зеленіли гаї, цвіли сади, бреніли у садках журливі пісні про кохання.

Стали виходити місяць та зірка на небо ночами, стали щастити закоханим.

Зірка ворожила їм долю, а місяць світив доріжки, як ходив хлопець до дівчини і як пізно вертався додому.

Раз стали вони опівночі над будинком.
Мурованим та сумним.
На дверях замки важкі — залізні ґрати на вікнах.
Кинув місяць промінням за ґрати,—і бачять вони:
Під мурованою стіною лежить козак молодий, на груди руки поклав. Лице біле, як папір, а на ногах синенькі блиски граються в залізі.
Такий тихий та блідий... І немає в очах ні надії, ні гніву, ані того смутку.
— Мертвий?—спитала тихенько зірка.
— Живий, тільки кров з його випили, — сказав на ухо місяць.
— Хто, любий?
— Люди, моя зоре.
В той час щебетав на калині соловейко: вийшла, послухала його дівчина, та вперше й закохалася.
А юнак лежав, мов неживий.
Довго дивився місяць на лице мармурове, блідев, а зірка у очі запалі зоріла, і стало їм жаль юнака, що з його випили кров.
Як роса блискуча — покотилися сльози у зірки:
— Що вже йому не жити?
— Мабуть не жити,—сказав і місяць.
Сказали, зітхнули, та й зайшли за хижу.

Пожовкло, посохло листячко в калини, упало.

А по голому степу, мов та бурлацька доля світі, помандрувало безрідне покотиполе.

І налетів із степу сумного холодний вітер, і шарпонув він гнівно гіллям на дереві — затремтіло в гаю листячко, посипалося одразу.

І нагнав вітер чорні хмари на небо, і зробилося темно.

Загув, зашумів вітер, заголосив...

Шумів він про теє, що швидко завіє зима і снігом закида-занесе маленькі хати невільного краю. І прийде туди туга, і прийде горе та злидні, заплачуть змарнілії діти, заголосять матері, зажуряться дівчата.

І сумно було кругом: стогнав і зідхав темний гай, як море в негоду.

З великим жалем, поволі гойдали старими головами столітні дуби.

Вигинаючись тонким станом, як рибонька, вилася стрункая береза.

І дзвеніли-бреніли, заливаючись слізьми, сосни та ялини.

І ламалося гілля на дереві, і зривалося листя, і далеко гонив його вітер в сумнеє поле.

Зринув із-за хмари місяць, вийшла за ним і зірка, глянули за ґрати — дивувалися:

Пригнувшись у куточку, юнак із блідим лицем голими руками ламав кам'яні мури...

МАТИ.

... Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував, або чи не мав із нашого села од матери хоч якої звістки... Сестро моя, зеленая рутo!.. Уже-ж я цілими роками дома не буваю... І дома не буваю, та й вісти не маю. Тільки тії й вісти, що учора увечері із нашого краю вітри пролітали, коло моїх вікон запинялися, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(З листа).

По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селюк у шапці. Чорнобривцями заквітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати — праву руку на груди поклала, а на ліву — голову схилила.

Не думавши, не гадавши довелося з отим

селюком засмученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дрімається. Дрімається та й вчувається, що то пустуючи по гіллях гойдаються діти.

—

Було їх у матери троє: Максим найстарший, Петро — середульший і третій, той Андрійко безталанний... Один усе малював хату з ясенами, другий — з книжок вичитував, а третій любив майструвати.

Як були маленькі — боліла голова у матери: в того чобіт немає, в другого — свитини, третьому на книжку немає де взяти... Підросли — заболіло серце: треба їм раду давати — а яку? Ні в хаті, ні коло хати... „Летіть, діти, в світ долі своєї шукати".

Виряжала — плакала: сторона далека, а люди чужії — боюся, діти, щоб не загинули в світі. Коли-б-же хоч той батько був живий, він-би вам добру пораду давав.

Розважали:

— Не журіться, мамо, порадять нас добрі люди.

А як вилітали, ставили з того смутного селюка, що в шапці, на стіні малювання:

— Оцей, мамо, буде нам за рідного батька, він нас і розуму учив, і на стежку ставив.

Осміхнулась мати:

— Бач, якого знайшли собі...

Та й заквітчала, і в рушник прибрала.

Найстарший поїхав учитись, і середульший — учитись, а найменшому, тому Андрійкові безталанному шляхи до школи були заказані, подався

кудись у Таврію, та й запік себе у найми... Полинули та й немає. Тільки листами посилаються. Обкладається мати в сиротній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіді жаліється: Оцей пише — тяжко, а цей пише — гірко... А що вже цьому Андрійкові безталанному за всіх краще: і вихворів і виболів... Було його і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах, і по Кримах, і по Римах...

Сумує: чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?

Минав рік.

Було добре — стало краще: то хоч листи, бувало, пересилають, — тепер, як одрубало. Місяць, другий — хоч-би один. А тут невпокійні чутки стали ходити: людей у тюрми беруть. Болить серце у матери, віщує щось. До ворожок, — а ворожки й собі в один голос: недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному. а всім...

Ходить, бідкається.

Аж ось — мов грім загримів над старою...

— Рятуй, ненько, діти, бо вже гинуть!..

Стрепенулась, продає одежину, продає полотно, сакви латає...

Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, — довелося на старість...

—

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посередині — стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає: і про

Петра, і про Максима, про того Андрійка безталанного. Плутає імення, — голова забита.

— Хоч-би-ж була передала йому сорочку, бо в його було обмаль, та й ті — латка на латці.

— Не взяли, чи як? — питають.

— Та кажу-ж...

жінка знову починає про те-ж:

— Приїхала в Катеринослав, — там сказали, що його надіслано вже в Харьків. Те, се — поки поїхала в Харьків, а вже його і там немає. Кажуть — треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина послали аж у той... Нарим...

— То так і не бачили?

— Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась, та оце їду до Максимка... До цього їду, а третій, Андрійко, з думки не йде, бо й до його-ж треба, бо й тому горе...

— А де-ж, бабо, цей уже твій Максимко?

— А Максимка посадили в Київі.

— Теж у тюрму?

— В тюрму-ж — не куди.

Збоку сидить панок — перснями грається. Чмихає носом, вертиться, на місці не всидить... Далі не втерпів:

— Добре-ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму посадили.

— А може й третій туди вже попав з великого розуму? Га?

Дивиться на свого сусіду, осміхається.

Примовкла жінка, тільки зігнулась-зігнулась, скривилась — так ніби він тими словами колючку загородив їй у груди...

Грати...

Повно їх нагнали, повно — сісти немає де. Всі молоді, як зелений ліс. Гомін, співи — ніби на свято зібрались. Стелють собі шлях далекий:

Куди вони йдуть,
Там бори гудуть...

А один, молоденький, безусий — зовсім дитина — все коло вікна отирається. З ранку до вечора. Все йому цікаве, що там на вільному діється світі: дядько на возі, і чиясь коза...

Кличе:

— Товариші, а подивіться, що воно за жінка сидить проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні сидить. Сидить, та все на вікна позирає.

Один по одному — стовпились коло вікна, крадькома виглядають за ґрати, гомонять:

— Бідна бабуся — певне десь до сина примандрувала.

— Та видно й не зблизька — одіж якась незнакома.

Почали вгадувати: один каже — так ходять на Волині, другий — по-над Десною.

— Буханчика з калиною привезла, сердешна, синкові, — жаліє жвавий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Снилась йому сю ніч хата під ясенами, і півники в городчику, і брат Андрій — вже не хворий, веселий-веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день як обмарений ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, устав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає:

такі свитки носять і в нашому селі. Нагнувся, придивляється. Далі зразу: одного в один бік, другого в другий, мовчки порозпихав товаришів, прожогом рвонувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билося, аж збоку було чути. Продерся до грат, тикається лицем то в одну дірку, то в другу — далі припав лицем до холодного ґратища, як прикипів.

Крикнув на всі груди:

— Мамо!..

Всі аж кинулись од його.

— Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здрігнула, підвела голову, повела очима по вікнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плутається з саквами, руки вгору підіймає, як крила, мов до ґрат летіть зривається... Щось говорить — не чути.

Мов із гнізда чорний крюк стрибнув їй назустріч. Навперейми руки розставляє. Стала, благає, кланяється; руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

— Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонув її за плече, повернув до себе спиною, турнув межи-плечи кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Покотились сакви, посипалось із саков: хлібець, полотняна сорочка, кілько грушок...

Із-за ґрат, як грім:

— Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!

Тремтять ґрати.

———

Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри гудуть, а ясени риплять, а матері дрімається... Дрімається й причувається, що то діти по ясенах погойдуються...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвелась, налагодила ґніт.

Стала посеред хати, на того селюка, що на стіні, очі зводить...

Казала сусіда, ота завзята Грициха: „Та ото-б я його в рушник прибирала? Я-б йому очі гвіздком повиколювала, що він твої діти з ума позводив...“

А стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мов-би поріднилася з ним.

Підійшла до малюнку, обсмикала рушник, кращ̂е квітки порівняла, починає говорити до його этиха:

— Скажи, сумний, скажи невеселий, ще й нерадісний, куди порозгонив мої діти?..

Мовчить невеселий, мов із заліза кований, не гляне, бровою не поведе — твердий, як криця. Тільки з думного чола як огнем пашить, та ще причувається: ніби потаємки гуде в старій хатині велетень — золотий дзвін:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

НА ВЕЧЕРНІ.

В церкві людей обмаль — поранє. Перед іконами блимають подекуди самотні свічки та лямпадки. Стовпами стоять в церковних сутінях люди, по стінах хвиляють велетні-тіні — здається, що це — ліс, густий, одвічний праліс, що позаростав та позацвітав мохом.

Спереду іконостас, мов з обаполів висока стіна, гіллям заплетена. Із-за стіни, легенько ступаючи, вийшов старий священик. Почав вичитувати ектенію. Одноманітно й настирливо бубонить йому у відповідь дяк на клиросі, коло дякового голосу в'ється дзвінке сопрано хлопчика; дзвенить радісно, завоїсто.

Голос о. Василя млявий, одноманітний, скрипить щось незадоволено про недугующих, страждущих, у морі сущих далекім.

Так. Так! — кожного разу одповідає йому нетерпляче радісний на клиросі завоїстий дзвоник: „Ну й що з того — так!“

Дражниться.

Проти північних дверей стоїть, склавши на грудях руки, церковний сторож Богуш; дрімає і ввижається йому десь у лісі горілий пень, а коло його в'ється золотий метелик.

———

Зашуміло, загуло по церкві, подуло свіжим. Парами попливли в церков школярі.

Темний закуток почали густо заставляти зільниками з свіжими повними червоними жоржинами, і суморок тьмяного закутку зарожевів. Поміж квітками зашелестів вітрець, заблищали скрізь чорні іскри — очі. Мов живі жучки заворушились.

Стає чудно: звідки вони, чого вони налетіли в цей закуток?..

Стоїть з боку селянин Хура з темними кущами замість брів, дивиться, і крізь власну думку снується в його друга, невиразна:

— Це певне — зорі. Коли вони високо, то здаються срібні, а коли їх зігнати з неба на землю і подивитись на їх зблизьку, вони будуть такі чорні, блискучі, невпокійні — от-от здіймуться і полинуть угору.

———

Ліниво шкарьогаючи чобітьми, совманиться в церков спізнілий маленький школяр. Либонь це той самий Микитка, що встигає поміж словами диктовки намалювати на дошці двох чортиків. Він у снігу. З обох кишень свитки теліпається якесь мотуззя, визирають кінчики дерев'яних ковзанів, під оком — синіє ґуля. Око блищить за ґулею, як малісінька іскорка. Та як-же зоріє, як яскриться вона з-під нахлобученої шапки! Він ще не збагне, де це він, в якому лісі. Озирається навкруги, і тільки нагледівши десь ікону, швиденько стягує з себе шапку.

———

Стихає стукотнява, школярі вщухають.

Ось учень старшої групи Коваль, з осто-

рогою висуває з-за клиросу кудлату голову і боязко дивиться в той куток, де стоять старші учениці. Подивився і сховався знову. — „Нема“. Несподівано чує, — чиясь легусінька рука починає малювати в його на спині якісь літери. Трохи повернув голову, скосив очі і заглядів кінчик червоної хустки. Свічка, що блимала десь спереду як у тумані, відразу, здалося, спалахнула ясно-ясно, на всю церков. Стає гаряче в уші, душно... Не стоїться на місці.

——

Селянин Василь Хура, невпокійний проти всього протестант, ставить свічку.

Тихий закуток у церкві, свіжий вітерок дитячого шелесту навіяв мир бентежній душі його, і його суворе, нервове обличчя на хвилину стає задумане й наївне, як у хворої дитини в той момент, коли їй перестає боліти.

І він купує свічку...

Але з нею він не йде наперед, а тут-таки в темному закуткові він вишукує ікону якогось невідомого святого, що йому ніколи ніхто, певно за непоказний його вигляд, не ставив свічок, і світить свою перед ним. В очах Хури ясно визначається непокірна думка: нема чого мені лізти з своєю свічкою наперед до тих святих, що в золотих шатах пишаються — краще поставлю я своєму братові, шарпакові, — цей швидше „унимание обратить“, бо й сам у світі не мало мабуть горя бачив. Свічка розцвілася бліденьким прозорим світом і із стіни сором-ливо визирнув лик святого — полупаний, почорнілий. Хура оглядає його дбайливим оком, змахує, заклопотаний, краплі роси, що висту-

пили на іконі, як сльози на заплаканому обличчі дитини, облупує на носі святого давній віск і стає перед ним на коліна...

———

Коло свічки десь уродились дві головки: руда й чорна. Один розгортає книжку і, водячи пучкою по рядках, стиха починає по складах читати, другий через його плече зазирає мовчки в книжку, слухає. Тихий голос де-далі стає сміливіший і привертає до себе увагу молящих. Зрештою ясно стає чути виразний речитатив:

„Несе мене лиса, за темні ліса, за високії гори...“

Із темного закутку несподівано висовується якась богобоязнена, трудяща рука в смолі і хапає читальника за ухо. Хлопець з опалу починає борсатись, та мозоляста рука, в правилах віри тверда й невмолима, держить ухо як обценьками. Потягла поміж людьми і читальника і його книжку кудись до дверей.

Коваль почуває, як хтось сіпає його за рукав, злегенька штовхає в боки, тулиться до його плеча й тремтить од сміху. Сам він кусає губу, не втримується й пирхкає з розгону так, що всі навкруги богопочтиві обличчя озираються на його з дивуванням і з обуренням. Разом із тим... Ой! — У його так і похололо на серці, — разом із тим з'явилася у його над головою друга мозоляста рука з наготовленими цупкими, потрісканими пучками...

Нашвидку христиться і по-під рукою тікає з церкви.

———

Вийшов за двері і спинився, здивований: де це він? Куди це він вийшов? Коли йшов до церкви, тоді ще погасав тільки день; тепер — прозора темрява, і йому здається, що з однієї церкви вийшов він у другу, безмежно простору, безмірно високу... У високостях цього незмірного будинку — мерехтять свічі на темному оксамитовому тлі. Мов через скляну стелю сіється од їх на землю тихий світ...

Спадає йому на думку: чи у ті двері він вийшов? Чи не втрапив у якісь двері инші і не попав у другу частину церкви, до цього часу йому невідому? Мне в руках шапку, вагаючись надівати її.

Якоюсь хвилею доносить звідкілясь недалеко дзвінкий сміх і гомін, — мов з мішка висипався. Кидається, як водою обризканий, перелазить через цвинтарний штахет і прожогом летить згори, підстрибуючи і підковзуючись.

Темніє мармуровий поміст — недавно замерзлий став. Тінями метушяться по йому школярі. Мало не півшколи якось опинилось уже тут.

— Йох — йох — йох!.. — квилить скрізь під ногами, ніби то розсипавшись, розщекоталася щебетлива черідка пташенят...

Шугають скрізь, не згинаючись тіні, хто на одній, хто на двох ногах. Разом з тінями без шуму підлітають із темряви і знову в темряву одлітають мандрівні загадкові огники — по двоє.

Посеред ставу, почеплявшись один за одного, сунуться по ковзальці довгими ключами тіні — на темному лоні у ворона грають.

Коваль, мов на човні, плине в гурті; стоїть стовпом, тільки береги з лозами швидко-швидко побігли мимо його.

По одній, парами, цілими гуртками крадькома сунуться од церкви тіні і летять з гори, вимахуючи крилами, на берег. Деякі нашвидку прилагожують до чобіт ковзані, инші на підборах, як на колесах виїжжають на лід.

Помітив, як на льоду щось зачервоніло, і йому невпокійно стало, жарко. Червоне замайоріло ближче і ось уже як вітер, як огняний вихор пливе на його червона хустка з парою ясних очей. Впало на плечі й тремтить од сміху щось легусіньке, щось запашне, як цвіт...

Біжять кудись поруч манівцями, пливуть, про щось розмовляють — про школу, про задачі, про вчителів — слухають свого голосу, що дзвенить як музика.

Міниться під ногами і тихим виблиском грає полірований мармур і яскряться по йому хвилі крижаного пороху. Біжять вони, біжять за ними золоті у небі зорі, забігають наперед, запобігливо висвічують їм ковзалки.

На шпилі, мов карусель, чогось вертиться церковця. Здається, що то виліплена школярами баба із снігу. А зверху на їй... ой... блиснув сум... святий, золотий.

І Ковалеві знову здається, що вони — в якомусь величньому храмі, миготить у його думка:

— А чи годиться тут бігати, пустувати?..

Літає малий Микитка на ковзанях, як птах. Нічого не чує, не бачить, тільки небо, що огнями шелевіє перед очима. Шапка на очі насувається, високо вгору голову задирає — його в небо пориває.

І мріється йому, що то — така сила золотого терену зародило в густому небесному тернику. Дивний золотий сад у небі чаруе його, і він хвилину спить, летючи в просторах... і сниться йому сон короткий, як мить і легусінький, як пух. Сидить він на срібній гілляці і патрає золотий терен, із хвостиками, з листочками, похапцем напихає в кишені, за пазуху, в шапку; а серце і завмирає і б'ється, бо видно вже йому із срібних обаполів збудований курінь поблизу в тому саду, а в курені, в білій як сніг, сорочці --сторож дід; срібна кудлата собака, що коло його ніг, підводить, уші...

Стуливши щільно плече-в-плече, сидять двоє на лісі. Над ними, мов діди-рабини в білому богомільі — ряд волохатих в іней тополь. Вгорі перед ними, як шкільна дошка, шовково-блакитне небо; шовк увесь умережаний золотозоряним пунктірним писанням. Чого тільки немае там: срібні ромби, блискучі трапеції, діямантові дуги і трикутники.

Сидять вони чемно, як у школі навчаються. Він водить пучкою по небу, як по мапі:

— Коли взяти оту блискучу зірку й провести од неї пряму, до оцієї другої, то буде скидатися на пітагорову теорему.

Вона:

— Яку? Яку зірку?

— А оту, що трохи вище од Волосожару.

— А де-ж той Волосожар?

Коваль одчуває гаряче її на своїй щоці дихання, а нижче, на колінах їхні руки з осторогою торкаються одна одної.

— Дивись... ген-ген миготить жмінька зірочок, ніби хто сипнув туди трошки золотого проса.

— Та де-ж він? Де?

— Не бачиш? — ось дивися сюди...

Аж в цю мить він чує гаряче стискання їхніх рук, і всі зорі в небі захвилювалися, ніби рої золотих свічок, що по-над ними подуло вітром. Всі небесні плани зразу переплутались і не тільки Волосожару — вже не може гаразд розгледіть ні однієї зірки.

Гамір на льоду зразу збільшується. Здіймається якась метушня: сміх, вереск. Між шкодлярськими голосами лунає сердитий крик старого Богуша.

— В церков! В церков, шалапутники! В церков, буяни!

Ганяється з хлудиною за дітьми. Він без шапки, бородатий, з довгим чубом, і його постать нагадує біблійних пророків.

— Од бога гріх, од людей сором, — завели таке, що за ними служби божої не чути!

Школярі, як сполохані горобці, табунцями тікають од його то в один, то в другий бік. Богуш утомився. Помалу він затихає. Минає

небагато часу і він, поклавши хлудину на плече, миролюбно вже патякає в гурті школярів, що тепер цікаво обступили його колом.

— Ну, от ви, учені, друковані, одгадайте мені задачу: треба було одному чоловікові перевезти через воду вовка, козу й капусту...

———

Тихо. В церкві погасли огні, на льоду — порожньо. Тільки одна самотня тінь тоскно сновиґає по ставу, — чиясь заблуджена грішна душа. Може то ходить отой Микитка з синцем під оком... Шукає чогось, нудьгуючи й плачучи. Як стало йому душно, може скинув він свою свитку та й поклав десь на схованку. А от того, де саме поклав, тепер ніяк і не пригадає.

———

Дома вже всі спали. Нашвидку Коваль роздягнувся і вкрився кожухом. В ногах гули жуки, очі злипались. Тільки стулив вії, відразу розплющились якісь инші очі і перед ними завертілись і школярі, і лози, і церковця, як снігова баба, а в церковці — замість вікон — повтикані рядочком жарини. Пливе кудись, аж ноги тремтять. Назустріч летять блакитні очі. Тихий знакомий голос шепоче якесь слово. І здається воно йому повним глибоко таємничого змісту. Серце б'ється, обсипає всього холодом і жаром, так хочеться йому впіймати те слово. Прислухається:

— Гі — по — те — ну — уза...

В повітрі посварилась і зразу зникла трудяща рука. Висунувсь лик святого. На церковці блиснув золотий сум... Сійнуло іскрами: перед очима розгорнувся таємний, чарівний,

по бархотині золотими зорями списаний небесний задачник.

Пашить і манить, і хвилює задачами нерозгаданими.

І стоїть Коваль сам-самітний в зачарованому золотому лісі.

---

elib.npu.org

ПАЦАНОК.

У весняному повітрі загув вечірній дзвін, розносючи по місту людям звістку, що зайшло велике свято.

Вирізалися в небі перші зірки над низенькою обшарпаною тюрмою.

Сонною пусткою-руїною здавалася вона у вечірніх присмерках.

А за ґратами та замками стиха шуміло — гула там підборкана молода сила.

В тюрмі почалася повірка: забриньчали швидко ключами, часто загрюкали молотками об залізні ґрати. Поспішали, бо спізнилися сьогодні.

В третій камері товариш Петро виряжався в дорогу. Сьогодні на прогулянці він образив начальника, якого ненавиділа вся тюрма, і тепер мусів іти до карцеру. Товариші по камері гуртом виряжали його: давали йому тепліщу одежу, розсипали по за підкладкою піджака тютюн та сірники, щоб не знайшли, коли будуть його обшукувати.

Сам Петро, кремезний хлопчина з русявою борідкою, прихватком наїдався чогось аж на троє суток.

Через невеликий час, одягаючись на ходу

після трусу й широко ступаючи по коридору, він уже поспішався до карцеру. Слідком за ним ішов надзиратель і брязкав ключами. Стали перед маленькими, старими дверима з дірочкою-прозуркою й здоровенним висячим замком.

Оцей льох, чи комірчина, по бідності тюрми, була призначена для карцеру. Загриміло залізо і двері одчинилися. Трохи пригнувшись, Петро ступив кудись у вохку й холодну темряву. Зразу тоненько дзвизнув за ним важкий залізний засов, загримів замок, і все стихло. Петро ступив далі й став обдивлятися.

В маленьке віконце, густо переплетене ґратами, заглядало зоряне небо.

Петро потягнувся й голосно позіхнув.

— Здрастуй, товаришу!.. за віщо це тебе?— несподівано почувся десь з темного кутка тоненький дитячий голос.

Петро здрігнув.

— Ти хто такий?—зараз спитав він.

— Я—пацанок [1]) з п'ятої камери... Це добре, товаришу, що ти сюди попав: удвох буде якось веселіш.

Придивившись, Петро хутко завважив, що в кутку, під стіною, щось біліло. Підійшовши ближче, він став добачати й фігуру пацанка.

— А тебе-ж за віщо сюди... товаришу? — спитав Петро, осміхнувшись.

— Масалку [2]) погнав в Христа та Паску, то старший і посадив на троє суток,—хвастовито одмовив пацанок.

---

[1]) Пацанок—хлопчик.
[2]) Салдата-вартового.

— Як-же сидиться тобі тут, товаришок? — розпитував Петро, сідаючи поруч з пацанком.

— Ой гидко-гидко, товаришу, — таємним голосом одмовляє той.—Холодно, вохко та ще... пацюки, щоб вони видохли! Заснути ніяк не дадуть: тільки задрімаєш—зараз так і зашарудять по ногах, по грудях... один за палець укусив; то оце я зняв черевика та й стережу—може підкрадеться котрий, то пришию [1]) суку.

Петро став витрушувати по-за підкладкою тютюн та сірники, а пацанок зразу почав без перестану щебетати.

Володьку-пацанка знала вся тюрма. То був хлопчик на вигляд років дванадцяти, бідовий, непосидющий. У камері він завжди як не з надзирателем гризся коло прозурки, то на вікні коло ґрат допікав вартового. На тюремному дворі, коли виходила п'ята камера на прогулянку, його жваве цвірінчання, змішуючись з брязкотом кайданів, сповняло ввесь двір. Собі за товариша там вибирав Володька завжди якого-небудь здоровенного значного кандальщика, ходив поруч з ним, пихкаючи поважно цигаркою й переймаючи всі рухи і звички старих каторжан; свій тюремний бушлат та шапочку він навіть намагався носити так, як вони.

Тепер перед новим чоловіком, перед „політичним“, йому хотілося показатися не яким-небудь „грачем“ [2]) а парнем „фортовим“. За першу ознаку цього вважалося знаття фортової мови, тюремних та злодійських звичок і Ео-

---

[1]) Пришию —уб'ю.
[2]) Грач—по тюремному новак.

лодька зразу хотів висипати перед Петром увесь свій запас цеї науки. Пересипаючи свою мову фортовими словами й перескакуючи з одної розмови на другу, він цокотав:

— Нема в нашій камері тепер путніх реб'ят. Колись були боги, так боги [1]): Кошовий, Близнюк, Васька-кандальщик... А тепер остались одні сявки. Духовитого парня ні одного нема. Всі такі, що на волі „стріляли“ та під рундуками танцювали за печінку; а сюди поприходили та й мають себе за якесь божество... Знаєш, товаришу, мене судили на один рік, а я після суду встав та й погнав предсідателя в закон та пугвички: припаяли, суки, іще на півроку... Шармач я, і раз був на грубому [2]) ділі. З Ваською з кандальщиком „купили“ в одного „єрика“ [3]) п'ять тисяч. Ех, і погуляли-ж тоді ми з ним! Тільки не довго й гуляли: на третій день „згоріли“... [4]).

Володька закурив цигарку і, човгаючи здоровенними черевиками, став ходити по карцеру.

В одеськім саді я гуляв,
З красоткой наслаждався;
В чіжолі кандали попав —

заспівав він дзвінким альтом, і було чудно помічати в дитячому голосі добре перейняту манеру старих в'язнів.

— Ех, товаришу!—заговорив він, зразу кинувши пісню,—шкода мені на волі одного тільки: маруху [5]) милу покинув я в Таганрозі. От красючка — як лялька!

---

[1]) „Бог“—те-ж, що „Іван“ по тюремному. [2]) Гарному.
[3]) Єрик—дідок. [4]) Попались. [5]) Полюбовницю.

— Велика-ж вона, твоя маруха? — осміхаючись собі в темноті, спитав Петро.

— Їй було... — Володька трохи подумав, — було їй тоді одинадцять років. Вона теж шармачка. На побачення приїздила, два карбованці грошей передала — їй-богу! Падлець буду — не брешу! А це щось не чути. Треба було писнути їй. Чорт їх розбере — цих бабів — може вже з другим любов закрутила!

Ти думаєш, подлянка,
Що я тут пропаду?
Як вийду я на волю—
За все тобі томщу:
Ручки-ножки поламаю,
І кості покручу. .

Між ґратами вікна щось забряжчало; показався блискучий кінець штика.

— Ей ти, чорток!—почувся за стіною голос чартового,—лежи мовчки, а то я тебе покладу!

Коли Петрові обридло слухати пацанка, він сказав йому:

— Ну й „наливаєш“-же ти добре, товаришок! Не знаю — який з тебе Іван вийде, ну, а тріпач добрий!

Пацанок почав клястися:

— Падлець буду, коли хоч трошки брешу! Щоб мені волі не побачити, коли „наливаю“!— поклявся він великою тюремною клятьбою.

— Годі, Володька!—гостро сказав Петро,— воля тобі ще потрібна буде.

Пацанок насупився й замовк.

Петрові стало шкода чогось хлопця, і він почав щиро розпитувати про його життя. Пацанок зразу одмовляв з неохотою, голосом

ображеного, а потім зразу якось залишив свій тюремний тон і дитячим голосом став розповідати про своє життя.

— Як мені живеться— питаєш? — промовив він, присовуючись ближче до Петра й обгортаючись од холоду в свій полотняний бушлатик. — Погано живеться, товаришу: боги чіпляються до мене, завжди дражнять: бачять, що я малий, нікого не подужаю з їх. Спати посилають „на грачівку“ й їсти садовлять з „грачами“. А хіба я дешевший за їх? Мій батько був шармачем і я шармач! Я не менше покрав на волі од їх. Дай бог усякому стільки покрасти, як я перекрав! — казав пацанок смутним голосом.

Петро слухав тиху скаргу пацанкову, його чистий мелодичний голосок, і йому почало здаватися, що немов він десь уже чув цей голос.

— Як ти гадаєш, товаришу,—через якийсь час звернувся до Петра пацанок,—дадуть нам завтра паски та крашанки, чи ні? Розказують, що торік давали на Паску всім по маленькій пасочці й по дві крашанки.

— Хоч і даватимуть, то нам з тобою мабуть не достанеться: ми-ж з тобою в карцері! — одмовив Петро.

— То може як вийдемо, то дадуть? Може хоч крашанки нам зоставлять?

— Навряд, товаришок.

— А як не дадуть, то ми будемо вимагати. Правда, товаришу? Прийде прокурор, то ми йому й заявимо.

Було помітно, що Володька дуже турбувався, щоб крашанки його не пропали.

Петро вже не слухав пацанка, й обнявши

коліна руками, про віщось загадався. Отямився тільки тоді, коли пацанок, після довгої мовчанки, знов обізвався до його.

— „Зботай“[1]) що-небудь, товаришу, — прохав він — може казку яку знаєш, а то скучно так сидіти.

— Щось позабував я вже казки, — глибоко зітхнувши після довгої задуми, одмовив Петро.

— Ну, розкажи що-небудь про свої партійні пригоди. Ти хто будеш? Есдек, чи есер, чи може анархіст? Я страх як люблю слухати про „політичеських“.

— Ну, слухай, товаришок, — сказав, хитнувши головою, Петро, — я розкажу тобі, тільки пильно слухай. От ти казав, що вилаяв масалку в Христа — чи знаєш ти, хто то такий Христос?

— Знаю, — одмовляє пацанок, — розп'ятіє, хрест, що ним попи чэртів гонять.

— Ну, ще що знаєш?

— Більш не знаю, — одмовив той.

— Христос — не хрест. Ти послухай, що я тобі розкажу про його.

І Петро простою мовою євангелії став розказувати пацанкові про Христа.

Пацанок близько тулився до його, чмихав, закидав питаннями і, коли Петро став розказувати про суд над Христом, про Його страждання й смерть, пацанок примовк, і тільки по тому, як сопів він носом, можна було вгадати, як пильно дослухається він до кожного слова.

Потім удвох вони почали тихо розмовляти

---

[1]) Ботать — брехати.

про людей, про Христове вчення; марили про те, що-б сталося на землі, коли-б знову прийшов Христос.

— Я думаю, — казав мрійно пацанок, — коли-б тепер він прийшов, то перш усього звелів-би покарати всіх тих, що тепер нас мучять.

— Він навчав людей, щоб вони прощали своїм ворогам, — тихо одмовив Петро, — і він, коли-б вони покаялися, простив-би все їм.

— Простив-би? — розчаровано протяг пацанок.

— Усіх-би простив.

— І нашого начальника простив-би? — питає пацанок.

У Петра защеміло чогось серце, проте він переміг себе й сказав:

— І його простив-би, коли-б він покаявся.

Пацанок замовк і задумався.

— Слухай, товаришу! — трохи перемовчавши, промовив він смутним голосом, — може-б він хоч з посади його скинув?

— Про те нема чого й казати: начальником він не був-би над нами.

Пацанок зразу повеселів.

— Ага!.. так йому! — радіючи казав він. — Зразу позривав-би з його пагони та до параші поставив-би. Парашником зробив-би його! чи так, товаришу? — Петро на свій страх, дозволив пацанкові поставити начальника за парашника. Пацанок дзвінко й радісно засміявся.

Потім пацанок про щось задумався.

— Ну, а нам з тобою, товаришу, не попало-б часом од його? — спитав пацанок.

Петро трохи подумав.

— Хто його зна, Володько, — за себе не скажу: може-б мені й досталося од його за що-небудь; ну, а тобі нічого не було-б — це я добре знаю.

— А чого-ж так? — тихо спитав Володька.

— Любив він пацанків, таких як ти.

— Любив? — радіючи й соромлячись, перепитав той.

— Любив, товаришок, і людям дуже наказував, щоб жаліли їх.

— А... — пацанок щось хотів сказати, та й замовк. Потім тихенько одсунувся од Петра... Та забув він мабуть, що Петрова рука лежала у його на коліні. Нагнувся над нею, а з очей упала на неї тепла крапелька-сльозинка.

———

Петро став закурювати.

— Ти вмієш писати прошенія? — казав пацанок через який час Петрові, — у вашій камері, кажуть, усі вміють добре писати прошенія.

— Можна буде написати, — одмовив Петро.

— Мене радять, — казав пацанок з дитячим довір'ям, — щоб я послав прохання до цариці про помилування. Коли-б гарно, жалібно написати, то може що-небудь-би й вийшло.

— То лишнє, — сказав Петро, — тепер не дуже вважають на жалібні слова. Можна написати без того, може що й вийде.

— Е, ні, не кажи, товаришу! — казав Володька, — розказують, що тут була колись політическа баришня, то вона так написала одному пацанкові прошеніє, що навіть надзиратєлі плакали. Усе його життя списала. Через два

місяці од цариці й помилування прийшло... Так напишеш, товаришу? — казав далі пацанок. — Напиши пожалуста! Спиши про все. І що здоров'я моє слабе, а кандьор поганий... що чаю-сахару немає, бо нема кому з волі прислати хоч карбованця. (Забув на той час пацанок про свою маруху). Напиши, що є у мене „старушка-мать", що осталася без усякого пропитання... І оте напиши, що ти казав... що Христос пацанків велів любити.

— · —

Крізь ґрати стало пробиватися синє світло ранку. Виявились брудні обдерті стіни. Дивлячись на їх прищуреними очима, можна було добре уявити буйний сад або непрогляд-ний бір.

Зігнувшись бубличком і щільно обгорнувшись у полотняний бушлат, спав коло стіни на брудній голій мостині Володька. В сірому світлі досвітку вирізувалося його бліде личко з міцно заплющеними очима й по-дитячий витягнутими губами.

Глянувши тепер на його, Петро зразу здумав, кого він йому нагадував.

Здавалося йому, що не славний шармач Володька спить перед ним, а давній-давній його приятель, сільський школяр Марко, з котрим колись вони пасли вівці на селі. Такі шнурком брови, такий-же ніс, губи... Тільки змарнів чогось він дуже та коло губів з'явилася нова рисочка недитячого страждання.

Часом крізь сон він щось говорив скоренько й невиразно — може про крашанку:

— Віддайте, суки, мою крашанку: тепер мені треба крашанки.

Розвиднялося. На мостині, в головах у Володьки, показалася над'їдена житня пайка, глечик з водою, насипана на дiл купка соли.

А через грати вривався вже радісний гомін дзвонів, що розносився зо всіх церков міста.

1910.

elib.npu.org

БОЖЕСТВЕННА ГАЛЯ.

П'ятнадцятої весни Галя скінчила свою науку в дівочій школі при одному манастирі й на осінь того-ж року пішла вже за вчительку в школу грамоти в маленькому сельці Коритищі.

Маленька, кругловиденька, з терновими мрійними очима, в яких часом палахкотіли веселі дитячі іскорки, з чудовим ніжним личком, вона зразу прихиляла до себе серце всякої людини. В сусідньому з Коритищем великому селі, де жив завідуючий її школою, о. Лука, й куди вона заїздила по дорозі на місце, вчителі земської школи прозвали Галю і за її чудовий видок, і за те, що мала служити в церковній школі, „божественною".

Деякі з їх говорили, що трудно прийдеться Галі в тій школі, бо дівчина вона маленька та ніжна, а коритищанські школярі всі, як один, здорова махаметня.

Та знать не дурно казав о. Лука, що в малому тілі божественної вчительки, на його спостереження, панує великий дух, і перш за всіх довідалися про це сами коритищани.

Вже третього дня тітка Харитина бачила з свого городу, як під час навчання в шкоді

зразу розчинилося вікно, і з його прожогом вискочив, як опарений, відомий усьому селу отряха Грицько Прокуда; чуб на Грицькові був скуйовджений, як на гребіні мичка, лице червоне, одежа розхристана. З дверей, навперейми йому, з лінійкою в руках випурхнула вчителька й легеньким метеликом подалася ловити його по майдані; за нею, вже з усіх вікон і з дверей, повалили школярі, допомагаючи вчительці впіймати Грицька.

Прудкий і меткий був хлопець Грицько Прокуда, довго не давався нікому в руки, та нічого не міг удіяти він проти такої сили: загнали його гуртом у глухий куток між лісою та шкільним сараєм та там і накрили.

Там-же таки вчителька й прийнялась лічити йому лінійкою в долоню, скільки було то вже йому призначено.

Давши з притиском посліднього ляпаса, Галя взяла Грицька за ухо і, не зважаючи на те, що він, як тільки міг, упирався, брикався ногами та приловчався, щоб укусити її за руку, повела назад до класу. За друге ухо, одпихаючи один другого, вели по черзі школярі; решта-ж, збившись навколо тісною лавою, з сміхом та вереском підштовхували його ззаду.

Навіть тітка Харитина приймала участь у цій події:

— Краще його, баришне, краще! — зіп'явшись на тин, приказувала вона вчительці, — гарненько намніть йому, шибеникові, уши: хай не лазить по чужих городах, та не псує на огірках гудини.

Довідавшись про це, батьки хлопців вика-

зували своє задоволення і, зустрічаючись з Галею, щоб вона не мала сумніву, залюбки передавали їй свої батьківські обов'язки що-до ушей та чубів своїх хлопців.

Щось коло п'яти десятків голів з ушима й чубами перейшли до влади Галі. Роботи набралося до смутку; не вистачало навіть часу, щоб перем'яти всі чуби та уші.

Тоді Галя придумала собі полегшення. В нагороду за „прилежаніє“ та „благонравіє“ вона доручала цю роботу кращим школярам, і тоді, коли який-небудь найтихіший карапуз, утерши рукавом носа, брався до сусідового чуба, вона тільки вичитувала винуватому наставлення.

І дивувалися на селі баби молодій вчительці.

Тут п'ятеро або шестеро, — казали вони — та й то не даси їм ніяк ради, а там-же тієї дітвори, як хмари: рук на їх не вистачить.

Помітивши якось, що по ночах на горіщі у школі завівся той „дід, що гвіздки вириває“, Галя, щоб не було у хаті їй сумно й скучно, стала закликати до себе ночувати школярів. З того часу в школі стало шумко й весело вечорами, а по домівках школярі аж плакали та просилися до вчительки ночувати.

Раз, другого дня після того, як побувала Галя в городі, одпускаючи після навчення по домівках школярів, вона наказала своїм ночлі-жанам, щоб того дня приходили ночувати заранні; при тому Галя вспіла декому з їх шепнути, що сьогодні ввечері мається бути в неї

щось веселе. Тільки примеркло, в маленькій кімнаті вчительки стояв уже дитячий гам. Дітвори в хаті було повнісінько скрізь: долі, по лавках, на ліжкові, навіть на печі. Сьогодні вчителька сказала їм, що буде з ними „ставляти кумедію“, яку вона бачила в городі й яка зветься „сатана в бочці“. Сподіваючись чогось дуже для себе приємного, школярі були тепер у надзвичайно жвавому настрої: вони боролися, бурушкались; ганяли „панаса“, і луна од школи розносилась далеко по селі. Галі не було між ними; готуючись до спектаклю, заклопотана та серйозна, вона возилася біля чогось у сторожці-кухні...

Закінчивши, що там було їй треба, вона увійшла до хлопців і звеліла усім змовкнути. Зацікавлені хлопці змовкли одразу.

Виклавши до найменших дрібниць зміст „сатани в бочці“ й зробивши деякі уваги що-до костюмів та поводіння на сцені, Галя почала роздавати ролі. Хлопці стояли, слухали, та аж іржали од нетерплячки.

— Дивися-ж, Грицько, — звернулась Галя до відомого вже Грицька Прокуди, — гляди, щоб ти діло мені не попсував!..

Грицько тепер почував себе дуже добре: на його долю прийшлася роль кума, й на слова вчительки він мовчки тільки кивнув головою та потряс перед собою кулаком: розламаю, мов, і розіб'ю все на світі!

Позатуляв ши хустками та рядна ми вікна, приступили до діла: принесено було розведену в черепочку сажу, червоні папірці з цукерків, крейду. Актьори почали мазатися, як кому

подобалось. Публіка стала була вимагати, щоб учителька дозволила й їм намазатися хоч однією сажею, але Галя пояснила, що ті, що слухають, мазатися не повинні: вони „не приставляють“, а тільки сидять та в долоні плещуть. Все було готове, актьори стали розходитися на призначені їм місця: Хома з „другим п'яницею“ — в сіни, кум під піч (бочки, на жаль, не знайшлося), а Галя, що мала грати куму, вийшла на авансцену перед публікою, що розсілась на почепки коло порога.

Тільки вспіла вона, взявшись рукою в боки й жартовливо повівши брівками, проспівати кілько слів своєї пісні, як між публікою чогось почався регіт; помітивши, що публіка дивиться не на неї, а під піч, глянула й собі туди. Діло зразу виявилось: Грицько, що тим часом успів уже злагодити собі з паперу машкару й розмалювати її чорнилом, начепивши її собі на лице, тихо вилазив на чотирьох з-під печи. Галя спершу розсердилась.

— Ти, болван, сиди там, поки тебе покличуть! — сердито крикнула вона. Потім глянула ще раз на кума й засміялася: кум був такий смішний справді в машкарі... Клацаючи зубами й тріпаючи головою, кинувся він зразу на публіку, що з вереском та сміхом розсипалася по кутках хати. Якось зразу махнувши рукою на свою першу затію, Галя стала сама регонатись і, разом з иншими, стала бігати за кумом, позаду сіпати його за поли. Було дуже весело. Трохи було образливо, що не вона, Галя, головний герой, а Грицько. Галя згадала, що вона вчителька, і їй мусять усі тут коритись.

— Грицько, оддай зараз мені машкару! — крикнула Галя, зразу міняючи веселе личко на сердите.

Грицько вдавав, що нічого не чув; він саме почував себе на верху слави, гасав за хлопцями по лавках, по столах, по стільцях, і розлучитися в цю хвилину з машкарою йому дуже не хотілося.

— Оддай, тобі кажу! — кричала, вже зачервонівши рожею, Галя, — чуєш?.. оддай зараз, бо з хати вижену!

Впіймавши якось Грицька за штани, вона стала однімати машкару.

Грицько певне теж пригадав, що Галя — вчителька і чи волею, чи неволею, а машкару вона одбере в його, — зітхнув і оддав.

— Бач який! — казала сердито Галя, держучи вже в одній руці машкару й сердито блимаючи на Грицька очима, — підожди, я ще батькові твоєму розкажу, як ти слухаєшся вчительки!

Грицько стояв коло стіни, опустив носа й чухав потилицю.

Пробравши гарненько Грицька, щоб був слухняний, Галя глянула на машкару й її сердите личко зразу повеселіло й засяяло.

Почервонівши, як півонія, й соромливо осміхаючись, вона взяла машкару пальчиками за кінці, озирнулась на затулені вікна й притулила її до свого личка.

— А-гу! — протягла вона низьким голосом, звернувшись до публіки, й кинулась у гущину школярів.

У хаті піднялось щось надзвичайне; зби-

лася така курява, що не видно було ні одного лиця: маячили тільки скрізь якісь червоні плями замість їх. Діти заходилися од реготу, танцювали, качалися по долівці. За гамом і реготом нічого не було чути. А коло порогу давненько вже стояв з своєю патерицею о. Лука, кричав на все горло, щоб замовкли, й протирав скоренько свої окуляри, намагаючись роздивитися, що саме діється в хаті. На силу його помітили.

Один за одним усі стали стихати. Де хто стояв, там і прикипів. Галя, побачивши на порозі свого завідуючого, тихенько ахнула, миттю зім'яла в руці машкару й скоренько шкрябнула на піч.

— Чи ви переказилися, чи дурману наїлися, чи що це з вами сталося? — кричав сердито о. Лука. — Скільки часу стою та кричу, а вони й ухом не ведуть... Що у вас таке тут діється? — спитав він. Хлопці мовчали.

— Ну, а вчителька-ж де? — знову спитав о. Лука, озираючи очима хату й не знаходячи Галі. Хлопці тільки переглянулись.

— Пораділи, що вчителька самих у хаті лишила, то зараз і хату згодні перевернути! Де, кажу, вчителька? — звернувся о. Лука до одного з хлопців, що стояв поблизу.

— Вони... отам, — тихо, заикуючись, одмовив той і показав пальцем на піч.

— Де? — здивовано перепитав о. Лука.

— На печі.

— Як на печі... чого... слаба, чи як? — нічого не розуміючи, питав о. Лука.

Хлопці приходили помалу до пам'яти; деякі почали тихенько пирскати зо сміху.

— Вони засоромилися вас, та й сховалися на печі, бо були в машкарі, — сміливо й на смішкувато промовив Грицько Прокуда, вийшовши з гурту наперед.

По хаті залунав зразу дитячий регіт.

О. Лука мовчки пройшов од порога далі й, високо закинувши сиву бороду вгору, став заглядати на піч. Діти збилися коло його й зазирали туди-ж. Грицько проворно зіскочив на припічок, показав пальцем у куток, глянув на о. Луку й весело промовив:

— Ось де вони!..

— Анно Тимофієвно, що це з вами сталося? — спитав о. Лука.

Десь на печі почулося хлипання.

— Ай — яй — яй! — докірливо промовив він, — оце так учителька, оце так божественна вчителька!.. А ви, лобуряки, оце так лекції вчите? — почав суворо гримати на школярів о. Лука.

Хлопці підняли гомін — почали виправдуватись.

— Годі, годі! — спиняв батюшка, — знаю вас... становись на коліна!

Хлопці одразу змовкли, і хто де стояв — весело гуцнули на коліна.

— До порогу, до порогу! — показував о. Лука рукою.

Почовгали гуртом до порогу й вирівнялись у два ряди.

— А ну злазьте сюди, панно вчителько! — гукнув на піч о. Лука.

Хлопці радісно заіржали.

Злазьте-но, злазьте, не соромтесь, —

заохочував Галю батюшка, — бушували отут разом, то треба разом і кару приймати.

Галя, соромлячись, проте охоче, злазила з печи, вважаючи, очевидно, цю кару цілком справедливою.

О. Лука зацитькав на школярів, регіт стих, і Галя червона, як жарина, спустила додолу очі й стала в ряд школярів, що їй залюбки, по-товариськи, розсунули місце.

О. Лука сів на стільці й почав вичитувати.

Хлопці з лицемірно-скорботними обличчями слухали батюшку й крадькома моргали один на одного, радіючи веселій оказії.

Незабаром Галя теж держала вже руки „по швам“, вирівнявшись, як бравий школяр, і в її очах теж поблискував уже веселий і хитрий школярський огник.

1910.

НАД РОССЮ.

Ми навіть не зчулися, як стало примеркати й перед нами на тому боці Роси вислалося на згір'ї незнакоме мені село. Мій попутчик, старий холостяк-учитель, спинився коло верби, скинув з голови солом'яного бриля й став витирати хусткою піт на лисині. Його засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій і могутні груди здіймалися, як ковальський міх, втягуючи в себе свіже весняне повітря.

— Ну, тепер можна сказати, що ми вже й прийшли, — промовив він, спиняючись коло одломленої бурею старої груші.

— Бачите отой садок, що спускається на низ од церкви? — показав він рукою за Рось, — от у тому садкові й живе Райко, либонь у його ото і димок курився, кашу на вечерю певне варить собі старий...

Я глянув, куди показував мені Воблий: на високому березі між деревом здаля проблискувало червоне полум'я огника і синій димок довгою хмаркою тягнувся по-над зеленими верхами саду вниз до Роси.

— Оце кожного року так, — каже далі Воблий, — тільки пустить дітей на літо, зараз кидає свою школу, наймає в чоловіка оцей садок,

збудує курінь і живе там до самої осени. Сам собі їсти варить, сорочки пере... бурлакує старий причуда.

Перескакуючи з каменя на камінь і хапаючись за кущі, ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. Молодиця дала нам ключа та весла, й швидко ми посувалися вже в маленькому човникові. Звечоріло. Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі. Берегами понасували хмари темного зелення, а між ними місцями випирались незґрабні скелі та купи сірого каміння, немов руйновища старих будівель. Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми.

— Ну й місце-ж обрав собі, сучий дід! — промовив Воблий і, спустивши весла, став озиратися кругом, — рай, та й годі! Має душу чулу до краси, дарма що старий...

Закурили і попливли далі; високий берег почав насуватися на нас усе швидше й швидше і от зразу човен, брязнувши ланцюжком, врізався в пісок і спинився. Пробираючись між гіллям, ми швидко вибралися на прогалину, де червоніло полум'я і пахло димом. Перед нами в світлі маленького огнища виринув з темряви маленький солом'яний курінь; коло його висіли й стояли на ослончику казанок, мисочки, горщики, пилка й инші хатні речі. Кругом куреня манячило в темряві кілько уликів. Сам Райко сидів на пеньку коло багаття й щось думав.

Райко був гнучкий, видимо високий дідусь, лисий, з густою сивою бородою; ясні, сірі очі, в яких просвічував життьовий досвід, смуток

та добрість до всього, з задумою дивились з-під густих сивих брів на полум'я.

В довгому піджаці, в мужичих чоботях з загрубілими мозолястими руками, він дуже нагадував якого-небудь діда пасічника з селян, і тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в йому інтелігентного робітника. Багато вже я чув од свого вчителя про цього старого його товариша, діда Райка.

Закурений життьовими пригодами, хитрий і практичний, Василь Тимофієвич Воблий завжди казав про Райка в жартовливому тоні; проте було помітно, що якась сила тягла його до старого товариша.

— Скрипиш іще? — так привітав здаля Василь Тимофієвич Райка. Райко підняв голову.

— А-а!.. Це ти, старий гріховоднику! — радо промовив він, впізнаючи Василя Тимофієвича, — насилу, бач, пригадав одвідати!.. — А то кого ведеш із собою? — спитався він, придивляючись до мене. Ми підійшли і стали вітатись. Здоровкаючись зо мною, він затримав мою руку й зблизька придивився в лице.

— Що-ж, не наглядів іще собі якої попівни, як піч? — промовив Василь Тимофієвич і підморгнув оком.

— Е, козаче — куди там мені за попівен думати — здоровля ось зовсім кат-ма! — сміється Райко. — Инша стать тобі: бач, виховався який! Не бійсь, пожирував-би ще в охоту!

— Слухай, Василю, — почав він знову, — женився-б ти справді! Хоч на старість пожив-би по людському; та й комусь-же треба поки-

нути оту грошву, що наскладав. У тебе-ж їх і свині не їдять — а вмреш — кому дістанеться? І сам згинеш, і гроші твої згинуть...

— І які там у мене гроші ти набачив? — осміхається Василь Тимофієвич і стиха виймає з кишені пляшку з горілкою.

— Оце по-хазяйському! — весело промовив Райко, — за це дякую, бо в мене, голубе, на неї не розживешся... З кого-ж нам і потягнуть, як не з таких дукарів, — промовив він до мене. Потім він дістав з куреня рядно, чарку, хліб, скілько зелених цибулин. Посідали на рядні коло огню, як кому було зручніше. Райко, як і перше, примостився на пеньку, так що огонь бив йому в лице.

Воблий вигрівав проти огню спину, а мені огонь бив у щоку. Перекинувшись кількома словами про те, про се, діди за чаркою знову перейшли на жарти.

— А чи чував ти, Федосію Андрієвичу, що ось незабаром буде заведена для сільських учителів форма? — витираючи після чарки вуси, промовляє до Райка Василь Тимофієвич. — Ото підійдуть до твоєї бороди золоті ґудзі — будеш, як міністр який!

Райко видержав мовчанку.

— Ні, Василю Тимофієвичу, — промовив він з притиском, — краще підійдуть вони до твоїх шрамів на лобі!.. Будеш, як генерал бойовий!..— Райко весело й добродушно засміявся.

У Василя Тимофієвича на лобі були шрами, про них розказують, що остались вони од качалки, якою колись гнали його од молодиці. Він зразу прикусив язика, скоса зиркнув на мене й змовк.

Далі діловитим тоном спитав Райка:

— А коли це ти будеш орати свою ниву?.. В людей уже пшениця колос викидає, а в тебе ще й не орано!

Райко дивиться на його здивовано, клипає очима.

— Яку таку ниву, Василю?

— Та яку-ж? У тебе он на лисині стільки вже налипло грязюки, що сміливо можна пшеницю сіяти.

Райко засоромлюється.

— А, бодай тебе! — осміхнеться він, — наливай краще по чарці.

Пожартувавши так, діди помалу переходять до поважної розмови.

— О, що-ж це я тебе не питаю, — через який час звернувся до Райка Василь Тимофієвич, — що там у тебе вийшло з інспектором?.. Тут така вже чутка пройшла, що мало не до Сибіру збирається він тебе заслати.

Як тінь, пробіг по лицю Райка смуток, і він зітхнув.

— А, бодай не казати! — промовив він. Помовчавши трохи, він підправив огонь у багатті й почав розказувати.

Про Райкову пригоду я вже чув, тепер було цікаво почути од його самого. Я присунувся до його ближче.

Діло було, як розказав Райко, так. Назбиралося в його шкільних грошей, що платили школярі з инших сіл за навчання в школі, щось до двадцяти рублів і лежали вони в його без діла; за останній місяць не видали Райкові в пору жалування, а гроші — хоч кров

з носа — треба послати синові в гімназію. Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму. І лучилося на його біду, що як-раз на той час нарвався інспектор: риючись у шкільних паперах, він побачив записані гроші й став питати Райка, де вони. Райко розказав йому по чистій правді. Інспектор не зважив на те й зчинив бучу, нахвалюючись оддати Райка під суд.

— Так отаке то горе у мене, — казав Райко! — І не думав, і не гадав, щоб на старість злодієм зробитися, та отже ще й прийдеться... Напався на мене, — казав він далі, — що чистоти в себе не соблюдаю: хлівом, каже, оддає у вас, а не господою людською. Дивуюсь, каже, що за таку довгу свою службу не привчилися чепурно коло себе ходити... Що-ж, хіба станеш розказувати йому все про свої злидні? На віщо йому тее знати, що трапляється по цілому місяцю сорочки на собі білої не мати... Де вже тут буде чистота тая... І от як почув я од його таке слово, так серце моє й упало. Бачу, яким духом дише він на мене; не вподобався я йому зразу, та горенько моє, що-ж я маю робити, бідна головко? Підлеститись як-небудь, розказати йому який веселенький анекдотик, як умієш зробити це, не в гнів тобі, ти, Василю Тимофієвичу, щоб воно, молоде, посміялося та й подобрішало — я хоч і радий-би, так не можу. Де вже там будеш сміятися, коли серце в тебе замирає... які вже там жарти підуть на душу!.. А він, кажу, кривиться: йому-б і дивитися не хотілося на таке киття... — Райко зітхнув і замовк.

Огонь починав гаснути, кругом робилося темніше. Райко взяв паличку й став розгрібати багаття.

— Підкладіть, серце, свіжого хмизу! — звернувся він до мене, — у вас ноги молоді, кріпкі, бо мені як засидітись та потім уставати, то чиста морока... ревматизм клятий мучить мене. Он там за куренем візьміть... Ні, дитино моя, не там, — гукнув він до мене, помітивши, що я не там шукаю, — отам з боку, за відерцем...

Підклали свіжого хмизу й сухі палички затріщали в синенькому полум'ї, Знову показалася сива борода Райкова й залисніла голова, вирізалось з темряви смугляве, мов порохом закурене, лице Василя Тимофієвича; освітилися віти молодої грушки.

— Прожене і під суд, думаю собі, — розказував далі Райко, — і сором, і старцювання на старість... заслужив нагороди собі мало не за сорок років чесної служби... І не повірите — такий мене одчай узяв, що аж серце закам'яніло... Ех, думаю, що буде, те й буде: скажу я йому сміливе слово!.. І не знаю вже, звідкіля тая сміливість узялася в мене... Ваше високородіе! — кажу і сам чую, що голос мій тремтить: от-от заплачу, — тридцять вісім років, кажу, служив Райко народній школі, оддав їй здоровля, молодість, і хоч бідний він чоловік, проте не заплямує на старість своє ім'я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші — позичив, бо скрута прийшла мені. Гріх, кажу, вам буде, як на старості літ зоставите мене без шматка хліба й осоромите мою сиву голову!.. Та й не витримав таки... заплакав...

Райко змовк і схилив голову.

— Ну, і що-ж? — помовчавши трохи, спитав Василь Тимофієвич.

— Нічого не сказав. Постояв, насупившись, помовчав, а потім — „біда, каже, мені з цими людьми“, і нічого не сказавши, не попрощавшись, вийшов і поїхав. І не знаю вже, що він має робити зо мною. Чутка була, що хвалився перемістити в иншу школу. То-б ще було півлиха, а як справді під суд оддасть?

— Та кинь ти, Федосію, цю думку! — став розважати його Василь Тимофієвич. — Нічого тобі не буде до самої смерти; інспектор у нас людина молода, погарячився, а насправді він не зробить лиха. Не звір-же він, справді!

— Всього, серце, можна сподіватись од людей, — зітхнувши, промовив Райко. Стали наливати по чарці.

— Скрутіть мені, голубе, цигарочку, — вдався він до мене, забачивши, що я збираюся закурити.

— Сами вже, будь ласка скрутіть, а то в мене чогось руки поклякли.

Помовчали.

— Перевод, кажеш, не штука, — звернувся Райко до Василя Тимофієвича, хоч той нічого не згадував про перевод. — Коли раз переводять, або двічі, то кат його бери, а як мене вже з одного місця на друге перегонили вісімнадцять разів, то це щось коштує: кожний раз отож приходилося будувати своє життя наново. Треба було наново хвируватися хазяйствечком, знакомитися з людьми, звикатися з новою школою, з дітьми. Станеш згадувати своє

життя — і бачиш тільки одну довгу низку переводів, — там з кватирею зле приходилося, там піп був лихий чоловік, там урядник чіплявся, там з голоду пропадав, звідтіль вигнали... а радощів, ясних днів — як і не було... — Перевів очі на мене. — Тільки те й згадати, що років вісім з жінкою прожив; та й тоді, як станеш розбиратися, — мало добра було. Добра людина була, хай земля їй пером, моя жінка, весела, роботяща, і перший рік, як побралися ми з нею, либонь був найщасливіший за все моє довге життя. Коли-ж клопіт та злидні швидко придавили її. Рік за роком ставала вона все тихіша, перестала співати, стала помітно марніти, часто слабувати, і одної осени мусів на віки попрощатися з нею. Ой, і лиха-ж то година була — не знаю, як я не позбувся вже тоді й розуму. Поховати було ні за віщо, і я, лишивши покійницю в хаті з двома малими дітьми, сам за шапку та за палицю, та за дванадцять верстов до знакомого колеги. А надворі болото, дощ, як з луба... Прихожу до його, застаю. „Душа люба, — кажу, — так і так: виручай!“ Добра людина була, покійний, — либонь теж помер уже, — поміг таки: останню десятку позичив. Так ото й поховав я її, а сам зостався з двома дітками. Пішли тоді довгі та смутні ночі, нудні дні, та злидні, та самотина. Дітки бігають невмиті, обідрані, голодні — а я нічого й не думаю: хожу, як у хмарі. Потім помалу став за розум братися. А тут, спасибі їм, люди до помочи прийшли: бачять — чоловік мов не при собі. Стали приглядать за дітьми, сорочки їм прати. Той

бурячків принесе, той картопельки, той паляницю хліба, молочка дітям... Важко брати все тее — та що-ж вдієш, — скривишся, дякуєш...

Щиро й правдиво розказував він, і в його голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю або скарги. Як казку, як давню пісню-думу — не про себе, а про когось иншого — викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофієвич мовчав і дивився поверх огню кудись у гущавину; його насмішкувате, як криця загартоване, обличчя немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, що тягнуло цього кремезного, хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.

— Дивлюся оце я на тебе, Федосію, — промовив стиха Воблий, — та й щось уже й не вірю собі, — чи справді-ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!.. — До мене: — Було — кого громада посилає до губернатора — Райка; — хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила екзекуція в Григорівку? Ех, Федосію — постарілися ми з тобою... — Воблий зітхнув і замовк.

— Було колись, було... — кивав головою Райко, — всього було... Прошуміло, прогриміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й за-молоду був хитренький, — казав він далі. — Зумів збити собі копійчину... не то, що ми, дурні: тепер і гадки не маєш... Проженуть з посади — по-під вікнами не підеш. Та хіба-ж такого проженуть — він тобі тее начальство так ублагає, умовить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, талаком тебе одарив бог таким, — без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Огонь погас; з-під сірого попелу тільки жевріло скілько жарин. Тіні од віт згустилися; насунулась темрява. Над нами вгорі показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка.

Десь над Россю, переплітаючись, полинули вгору молоді голоси:

Де ти бродиш, моя доле,
Не докличусь я тебе!.. —

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні. Райко прислухався. Кивнув у той бік головою:

— Семинаристи співають, школярі мої... Бачте — ото-ж воно жити хоче, долю до себе закликає. Радіють поки що, думають — світ завоюють, а підуть на село, в ярмо те впрягуться — ой-ой-ой: де то все теє поднеться!.. Ну, а поки віриться — хай поживуть. Кажуть — сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється... Пошли їм, доле, чого вони благають у

тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну! — шепоче Райко, немов молиться, і зводить до неба свої добрі й смутні очі.

Через яку годину ми знову сиділи з Воблим у човні і, стиха попліскуючи весельцями, мовчки перепливали Рось. Чогось не хотілось говорити. І я, і Воблий зарились кожний у свої думки. Не знаю, про віщо думалось старому, передо мною-ж, що тільки починав учителювати, перший раз ясно визначилося питання: яким-же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті; чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко; чи може, поки не пізно, лишити зрадливу, обшарпану вчительську долю иншим, самому-ж помандрувати світами шукати собі кращої...

Було вже пізно. Над водою вставав туман і повівало холодком. За скелями починало ясніти: світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега.

1911.

„СПАСЕННИК“

Весняне сонце снопами гарячого проміння проривалося крізь ґрати й золотило брудні, обдерті стіни похмурої камери. Перше арештанти ходили до цеї камери за „випискою“ й звикли бачити в їй завожені столи з купами оселедців, хліба, з цілими горами махорки та инших тюремних ласощів; за столом завжди зустрічав їх там, збивши на потилицю кашкета, веселий надзиратель Савченко, що порядкував випискою. Посеред камери висів тоді якийсь брезент, і що було за ним — ніхто не цікавився. Тепер камера мала инший вигляд: столи були винесені, дірява підлога вимита, вишкрябана, брезента посеред камери не було, а на його місці стояв маленький іконостасик з рядом старих, потемнілих образів в обдертій позолоті. Стиха перемовляючись між собою, вирівнювалися в довгі сірі лави арештанти-спасенники.

І старенький батюшка, що одягався в жалобу, випростуючи з-за коміра сивенькі коси, і поважне лице дідка-дячка в старенькому пальтечку, який перед образами світив лямпадки та свічки, — все це надзвичайно цікавило занужених тюрмою арештантів. Як живі, вставали в голові давні малюнки вільного життя,

і тихою тугою стискалося серце за далекою напівзабутою „волею“.

Свіже весняне повітря, крадучись крізь ґрати, пестило вибілені та висушені лиця у спасенників, злегенька ворушило русявими та чорнявими їх чубами.

Після перших звуків церковної служби сірі суворі лиця стали прояснятися, в очах засвітилися тихі огники. Із казенних мундирів тюремних надзирателів, що лавою оточили ряди арештантів, виглянули прості наївні лиця звичайних селян. Можна було забачити, як надзирательська шинеля миролюбиво тиснулася до сірого арештантського бушлата.

Тільки випещене лице начальника було, як і завжди, сухе, дерев'яне, а в'їдливі очі неспокійно бігали, оглядаючи ряди арештантів.

У передній лаві між сірою масою відрізняється зігнута постать старого арештанта Калоші. Забувши наказ — стояти рівно, — він б'є часто поклони, і раз за разом махає рукою, хреститься. Хоч на йому арештантська одіж і на ногах кайдани, проте його постать дуже нагадує тих селян, які в церкві тушать недогарки й скубуть за чуби пустунів-хлопців.

Як тільки ввели спасенників у камеру, Калоша, не зважаючи на свою старість, прожогом пропхався наперед і зразу став близько перед іконами. Забачивши старенькі, потемнілі образи, Калоша зразу так зрадів, немов зустрівся з давніми милими приятелями; зразу почав їм на всі боки оддавати поклони.

Лице начальника зморщилося, і він, пригнувшись до одного надзирателя, щось шепнув йому.

Надзиратель протискався між рядами й штовхнув Калошу в бік. Калоша, проказуючи свої молитви, здивовано повернувся до його; заплісняві очі його без вій яскрилися, як воскова свічка, уші палахкотіли.

— Чого вертишся?.. Стій смирно! — прошепотів надзиратель, проте так, що по всій камері було чути...

Калоша схаменувся, вирівнявся, руки „по швам“ спустив, як перед начальством. Трохи згодом голова його знову почала витягатися вперед і очі благаюче здіймалися до образів.

Тихо йшла служба...

Батюшка своїм звичайним голосом проказував молитви, дячок поважно й швидко вичитував з книжок, гурток арештантів-співаків стройно співав сумні церковні мотиви. Можна було подумати, що ця служба правиться не за тюремними ґратами, а десь у старенькій церковці якого-небудь закинутого, глухого села. Арештанти раз-за-разом позирали на співаків і чогось чекали.

В камері затихло. Ряди заворушились, стиха зашуміли. Пробираючись поміж натовпом і стиха побрязкуючи кайданами, наперед мовчки вийшло троє каторжан; одкашлялись, обсмикали на собі арештантські бушлати. Кругом зашепотіли і змовкли.

„Покаянія отверзи мі, отверзи мі двері, жизнодавче“ — залунали по камері сміливі, привичні до співання голоси. Сірі арештантські обличчя почали прояснятися, очі блищяли гордощами за своїх улюбленців-співаків.

Витягуючи шию й суворо насуплюючи брови, сухий, високий Малина виводив тенором:

„Студними бо окалях душу, душу гріхми“...

Начальник стояв ззаду, моріцився, кривився, шморгав носом, затуляючись хусточкою. Йому чомусь не припадало до серця, і вірити не хотілося, щоб у Малини, який допік йому гірше болячки, була якась там душа. Та й настрій, який запанував тепер у камері, чогось йому не подобався.

— Скажіть тому ослові, щоб не крутився!— кинув він різким начальницьким голосом, показуючи рукою на Калошу, котрий знову скоренько заметушився.

Калоша прикусив губу, замовк, тільки повними сліз очима дивився на образ. Усі притаївши дух, не зводили очей з співаків; про начальника навіть забули.

„Множество-множество содіяних мною лютих...“ перегукувались сміливі голоси по камері...

Блиснувши очима й мотнувши бородою, загримів, як кара небесна, патлатий рудий бас:

„Трепещу страшного дне, судного дне...“

В тон басові тихенько забреніли десь шибки... по камері пішов шелест.

— Ох, господи милосердний,— тихо застогнало щось, і старий Калоша, як стояв, опукою повалився до підніжжя старенького образу святого Миколая.

— Посадіть його!— пролунав по камері різкий голос. Двоє надзирателів скоренько підхопили Калошу під руки й, підштовхуючи ззаду, не повели, а понесли його з камери. Калоша

вгинав голову в шию, розмахував руками, і шкарьогаючи здоровими котами, поспішався йти вперед надзирателів.

Служба перервалася. Знову визначилися чорні поржавілі ґрати, брудні стіни.

— От тобі й спасенник! — почувся з арештантських рядів насмішкуватий голос.

— Хто обізвався? — строго промовив начальник.

Усі мовчали.

— Хто обізвався, я питаю? — підняв він голос. Швиргнувши нотами кудись у куток, наперед вийшов трохи зблідши, проте спокійний Малина.

. . . . . .

— В карцер і цього!

Гомін протесту пройшов поміж рядами.

— Марш по камерах! — лунав пронизливий голос начальника.

Засюрчав тривожний різкий свищик.

Під вікнами і в дверях камери, поблискуючи штиками, виринули сірі шинелі.

А старий Калоша сидів у куточку темного карцера й тихо схлипував.

1911.

В ТЕМРЯВІ.

В маленькі вікна низенької хати заглядала чорна осіння ніч. Надворі шумів вітер, а в убогій хаті було тихо. Замість стола коло стіни старенька скриня; на їй, закурена і чадна, помалу блимала бляшана лямпочка.

В хаті бідно і пусто. Убоге світло каганця вилискувалось на темних іконах; далі, в сутінку, виднівся піл та ріжок печи.

Низенько схиливши кучеряву головку до каганця, сидів над писанням хлопчик і стиха скрипів пером по папері.

Серед хати на долівці стругав якусь дошку господар хати, Клим. Жінка його сиділа на лаві й пряла. Кожний пильнував своєї роботи, і всі мовчали.

Дописавши сторінку, хлопчик потягся, закрив зшиток і положив його в свою шкільну торбинку. Потім узяв з полиці книжку, чепурненько розправив її, розгорнув, зложив перед собою руки й став читати вголос.

Рівно, мелодійно забреніла віршована мова. Мати присунулась з гребенем ближче до хлопця, повагом витягувала довгу нитку й осміхаючись у такт віршові, кивала легенько головою.

Брате милий, брате-соколоньку,
Ти покинув сестру-сиротоньку,
А я хожу-покликаю,
Як зозуля в темнім гаю:
Ой вернися з далекого краю!..

Тихо і виразно, як акафист, вичитував хлопець.

Клим підняв голову од роботи й прислухався.

— Петре, що ти там варнякаєш? Чи воно-ж отак у книзі понаписувано? — дивуючись, спитав він хлопця.

Петро звернув до його серйозне лице.

— Це така книжка, що в їй усе понаписувано по нашому, по-українському, — поважно пояснив він.

— Так таки по-мужицькому й написано? не діймаючи віри, спитав батько вдруге.

— Так і понаписувано, — затвердив Петро.

— Оце-ж і я — слухаю та й дивуюся, — обізвалася мати, — читає таке, що аж чудно якось... ніби по нашому, чи як-би то.

Клим лишив роботу й підійшов до Петра; обітер об штани руки, взяв у його книжку.

— Де це ти взяв її? — спитав він.

— Учитель дав, — одмовив той.

— Гм... і на віщо-б воно, сказати, і до чого... — казав Клим, перегортаючи сторінки книжки.

— Тепер багато є таких книжок, — став розказувати Петро, — казав учитель, що по таких книжках може і вчити в школі будуть колись.

Клим дивився в книжку, хоч не розумів у їй нічого. Він щось думав і лице його робилося суворе.

— Все в насмішку беруть нашого брата, практику здіймають, — трохи перегодя промовив він.

— Коли-ж ловко, сучого сина, — злегка осміхнувшись, промовила мати, — усе так воно в лад та до діла...

— В лад та до діла!..—перекривив її Клим,— не знаєш, на віщо вони ото дають таке?.. Мабуть серце їх печеться, коли мужицька дитина хоче вчитися, як і їх діти, ну й вигадують... На, мовляв, та не забувай, хто ти!.. Знаємо ми їх...

Лице у Клима гірко скривилося.

— Кинь, Петруню, сюю книжку, та лягай спати, — смутно промовив він. — А книжку оддай учителеві назад; оддай і скажи, що батько не велять цієї книжки читати, що так робити, скажи, не годиться... Стій, я побачу його, я сам скажу йому! я скажу...

Клим між людьми був плохий та боязкий чоловік, дома-ж, як ніхто не бачив, частенько виливав він свої жалі в довгій скрипучій мові.

Тепер серце у його защеміло, і він став говорити й не переставав.

Петрик уклався спати. Жінка зложила прядиво й теж полізла на піч.

Клим знов узявся до роботи. Робота не пішла до рук. Він частенько переставав стругати й, схиливши голову, думав.

А жалі так і хватали за серце, так і хватали.

Прибрав роботу, помолився, погасив каганець і ліг спати. Сон не йшов до очей. Як галич, осідали його думки й краяли серце.

І от увижається Климові серед темряви панська кімната, великі царські портрети, стіл, зеленим сукном укритий... Кругом столу сидять чужі хлопчики, такі чепурненькі, причісані, мов паненята; сидять і щось пишуть.

Писарь їх навчає, люди вклоняються їм, навіть сам старшина чоломкається з ними за руку.

Малі вони, а знають уже багато дечого такого, чого він та инші прості люди не розуміють. Сам Клим, як був колись десяцьким, чув, що вимовляли вони часом якісь мудрі канцелярські слова.

Клим по довго дивився тоді на їх і думав, що з їх вийдуть люди.

Тоді-ж надумав він оддати сюди свого Петрика.

Іще раніше, коли дали Петрику в школі першого похвального листа, Клим надумав визвести його на легкий хліб.

Не видна була йому спершу дорога до того легкого хліба; після того-ж, як побував у волості десяцьким, він уже знав, що йому робити. Упрохає писаря та старшину, поставить могорич, або одмолотить днів зо три — і Петрика приймуть до волости. А там дорога видна: вийде письмоводителем, урядником, або тим-же писарем. Усім їм добре живеться. Жалування беруть добре, а главне діло — хабарі.

От хоч і цей волосний писарь — мало то він злупить за рік з усієї волости!

З батька рідного візьме — такий дерій. Скільки покривдив бідних людей — страх!

Казать нема чого — добре живуть, і кращої

долі своєму Петрикові Клим і не бажав-би. Та і йому, Климові, на старість добре-б було.

Люди казали-б: хоч і бідний Клим, а вивів сина в люди. І був-би тоді Клим на людях розумний та шанований.

Так марив Клим у скрутні часи, коли змученa його думка не мала чого кращого, щоб зачепитися.

І робилося тоді йому лекше.

Тепер було Климові важко, немов люди підстерегли його таємні надії й мають замір ушкодити.

І саме ті люди, які повинні-б допомогти вийти хлопцеві в люди!

Думки за думками, невеселі, образливі товпилися в його голові й давили одна другу. Клим навіть забув, що була пізняя ніч: не думав спати, блимав в темряві цигаркою, ворочався на постелі й розплющеними очима дивився в пітьму.

— Може вони через те й настоящої грамоти не хочуть давати мужикові, щоб не пускати їх у люди, — думав Клим. — Чого доброго! Бач — каже, що і в школі будуть вчити по-мужицькому! — Клим зразу підняв голову; серце забилося й похололо: у його блиснула нова думка: чи це не навертається діло на те, щоб именно його Петрика не випустити в люди?.. Бачять — хлопець не дурний, пам'ять дав йому бог гарну, може чоловіком бути — ну, і не пускають. Бо кому-ж потрібне мужицьке дитя?

Ця думка несподівано зринула в голові у Клима, і потім не міг уже він од неї одв'язатися.

Пригадалось йому, що як приходив до його з молитвою піп, то розпитував, куди він думає пустити хлопця по школі.

На віщо-б йому отеє знати?

То-ж, знать, не спроста він довідувався!

А ще він, Клим, — звісно, простак та дурень: не то, щоб примовчати та схитрувати, як то вміють инші люди, — взяв, та так зразу й ляпнув: думаю, як бог поможе, в писарі оддати!.. От тобі й писарі...

Або сказати й те: чого його Петрикові вчитель дав цю книжку, а не кому иншому? Не бійсь, сідельцевому, мабуть, не дав!.. Авже-ж мабуть не дав!

Поворочавшись трохи, Клим піднявся з ліжка, й тихенько облапуючи в пітьмі перед собою, підійшов до полу, де спав Петрик.

Нагнувся над ним, здержує дихання, прислухається...

Петрик спить і тихенько виграє носом, немов у дудку.

— Петрик, а Петрик! — легенько торсаючи хлопчика за плече, у півголос сказав Клим.

Тоненький свист зразу змовк.

— Це ви, тату? Чого вам? — почувся його здивований голос.

— Чи тобі не низько, сину в голови?.. Дай, я підмощу тобі свитку, — став тихенько казати Клим.

Петрик пробурчав щось сердите, зразу поклав голову і вже став засинати.

— Петрик! Петрик! — тихо, але настирливо казав Клим, — ось підожди, я щось тебе запитаю.

Хлопець ізнов чмихнув носом і прокинувся.

— Ну? — промовив він, піднявши голову.

— Ти скажи мені, Петруню, — тихо й таємниче казав Клим, — чи тільки тобі дав учитель оту мужицьку книжку, чи ще кому давав?

Хлопець трохи помовчав.

— Тільки мені — ну, то що?.. І другим, казав, буде давати — хто попросить.

— Ну, більш нічого... спи тепер собі, спи...

Клим важко зітхнув і пішов од нього.

Петрик обвів очима темряву, подумав трохи, потім знов поклав голову на постіль.

— І як я зразу цього не зрозумів! — дивувався собі Клим.

І довго ще в малій хаті Климовій блимав у пітьмі огник цигарки, довго чулося часте зітхання й скрипіння лавки.

Ранком другого дня в кватирі в учителя в новенькій свитині з причісаним і примазаним оливою чубом стояв Клим. В одній руці держав він книжку, а другою — за руку Петрика.

Перед ним стояв молодий учитель і гаряче щось йому доводив.

Клим не дивився йому в вічі, а дивився кудись у куток: лице у його було похмуре, задумливе й уперте. Петрик переводив серйозні очі то на вчителя, то на батька.

— Коли ви справді добра хочете моєму хлопцеві, — звернувся Клим до вчителя, і в очах у його блиснув огник довір'я, — коли не хочете його зкривдити — то, я вас прошу, допоможіть йому вийти в люди. Ви-ж самі знаєте — чоловік я бідний; нехай хоч йому буде краща

доля. Вчіть його по настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учитель... я вас прошу...

Клим приступив до вчителя ближче, схилився й додав тихо:

— Я даром не схочу — благодарить буду...

Вирядивши Клима, вчитель довго ходив по кімнаті, потім сів коло столу й задумався.

1910.

З САМОГО ПОЧАТКУ.

Вишнівська школа — найкраща на цілий район, бо попечителькою в їй була багата й щедра пані Олександра Андрієвна. Всі на селі сподівалися, що в таку школу не пришлють аби-якого вчителя, і коли по селу промайнула чутка, що новий учитель вже приїхав, того-ж-таки вечора в школу нашилося десятків із півтора цікавих. Новий учитель, Яків Малинка, гнучкий широко-плечистий хлопець з добродушним трохи подзюбаним обличчям, вподобався людям. Прислали його прямо з шкільної парти, й через те од його вихрястого чуба й навіть од кожної складочки одежі так і несло ще веселою, вахлакуватою бурсою. Тільки прибув він у село, повиймав та порозкладав у своїй кватирі книжки, камертони та всякі партитури — зразу закипіла робота. В класі вечорами загули співи, загомоніли святами під школою чоловіки, по хатах пішли ходити новенькі книжечки.

За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сільська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали:

— Молодий іще трохи, та нічого: оговтається — буде робити, як пани не з'їдять.

Навіть старенькому о. Якову прийшовся до душі веселий, бадьорий учитель.

— Зразу-ж ідіть з візитом до Олександри Андрієвни, — щиро радив він Малинці, — вона це дуже любить. Коли вподобаєтесь їй — ой добре-ж вам буде.

Малинка подумав трохи, покрутив маленьким носом, якого товариші прозвали в школі „кнопкою“, й спитав:

— А на якого дідька вона мені потрібна, ваша Олександра Андрієвна?

Усі, хто був при цьому, аж руками на його замахали — і говорити, мовляв, нема чого: чи хочеш, чи не хочеш, а йти треба. Таке вже „заведеніе“ тут.

Малинка мусів згодитись. Коли одного дня одягшись у позичений в колеги, церковного вчителя, старенький сюртук, з празниковим виглядом виходив Малинка од батюшки по дорозі до панської економії, його аж геть за браму виряжала вся сем'я о. Якова. Всі підохочували молодого вчителя, давали йому поради, жартували, нагадуючи, що пані не зовсім ще стара і що душа в неї не з лопуцька. Малинка червонів, осміхався, одмахувався рукою.

Перед ворітьми економического саду Малинка попрощався з провожатими й бадьоро подався до панського будинку, стіни якого біліли між густими зеленими вітами.

На його дзвінок коло парадних дверей вийшла чепурненька дівчина-покоївка.

— Вам кого треба? — спитала вона, оглядаючи Малинку.

— Пані вдома?

— Вдома. Вам до пані?

— Так. Мені треба бачити пані.

Дівчина впустила Малинку в двері, потім ввела в якусь кімнату.

— От тут заждіть трохи, поки вийде пані, — промовила вона, — про вас як сказати?

— Скажіть, що я — учитель, — одказав Малинка, витираючи хусточкою лице.

Коли дівчина вийшла, він пройшовся по кімнаті, обдивився обстанову й почув себе сміливішим. Підійшов до низенької канапи, сів і ноги простягнув.

Тільки-ж глянув на їх, швидко й полохливо підібрав: і без того куценькі штани тепер піднялися мало не до самих колін. Малинка пригнувся й став натягувати їх нижче; розправився, глянув — рукава сюртука збіглися до самих ліктів; поспішаючись, обсмикав рукава — ноги знову світять панчохами. Нагнувся — щось тріснуло на шиї. Схопився з місця, взявся рукою за манишку — галстук легенько опинився в його руці: защіпка на йому розірвалася, і не було надії начепити його знову. Холодний піт виступив у Малинки на чолі. Похапцем скрутив галстука, сунув у бокову кишеню, зірвав з грудей паперову манишку, хотів запхати в кишеню — не влазить; глянув сюди-туди й, пригнувшися, шпурнув нею під канапу. Трохи одлягло од серця. Пройшовся знову по кімнаті, підійшов до люстра, глянув — і сам назад одкинувся: в узенькому полинялому сюртуці, у вишиваній сорочці, з нестриженою кучмою на голові, червоний і спітнілий — він сам себе не впізнав у дорогому панському люстрі.

— Треба тікать! — промайнуло у його в голові, — там як-небудь вибрешусь після...

Та тікать не було вже коли: Малинка й не постеріг, коли на дверях з'явилась постать середнього віку огрядної пані з випещеним гордовитим обличчям. Пані оглядала Малинку суворим поглядом і піднята вгору брова її над одним оком виявляла здивування. Тільки Малинка зібрався, мимоволі закриваючи вишивану манишку рукою, щось промовити до неї, як вона зразу подалась назад, хряснула дверима й сховалась.

Малинка лупнув кілька раз очима перед зачиненими дверима.

„Чи розсердилась, чи що вкусило її?" — подумав.

„А може вона що забула", — рішив він трохи згодом і наважився підождати. Через який час двері знову одчинилися, і звідтіль вийшла тепер не поважна пані, а та-ж чепурненька, чорноока дівчина, що одчиняла йому двері. В руках вона тримала піднос.

— Пані питають — може ви їсти хочете? — ласкаво посміхаючись, спитала вона Малинку.

— Ні, їсти я не хочу — я недавно обідав, — дивуючись, одмовив Малинка. — Я хотів був бачити пані.

— Пані не вийдуть, бо їм ніколи... А ось закусіть...

Дівчина простягнула перед Малинкою піднос, де стояла велика чарка горілки й шматок шинки. Лежав ще там на щось срібний семигривеник, але на його Малинка не звернув уваги.

Одну хвилину здалося йому, що тут щось не гаразд, коли-ж дівчина стояла перед ним така веселенька привітна...

— Не стісняйтеся — випийте,—прохала вона його, поблискуючи лукавими очицями й милс усміхаючись.

„Е, та що тут... — подумав Малинка, — дають, так пий, б'ють“... — і він узяв у руки чарку.

— За ваше... — усміхнувшись, кинув він головою до дівчини й випив чарку.

— На здоров'ячко... — охоче одповіла та, привітно вклонившись.

— Перекажіть пожалуста пані, — закусюючи казав він дівчині, — що в школі в неділю буде правитись молебінь перед початком учення, і ми з батюшкою просимо, щоб пані прибула на молебінь.

Дівчина здивовано глянула на його й повела плечима.

Коли, розстібнувши узький сюртук і виставивши лице й груди під свіже повітря, повертався Малинка додому, настрій прилинув до нього чудовий.

— Воно й краще, що вийшло так, — думав він собі, — як кажуть — і сіно ціле й кози ситі: і нудний візит одбув, і ніякої з пані мороки не мав...

Минуло скілька днів, і Малинка, стурбований, поводячи кругом незрозуміло очима, сидів у кабінеті в інспектора. Підстаркуватий, сухий інспектор, з гостреньким носом і з обличчям старого лиса, пильно дивився на його допитливими жучками-очима.

— Так ви таки по-правді не догадуєтесь, на віщо я вас так нагально викликав до себе? — питав він, не зводячи з Малинки очей.

Малинка здвигнув плечем і глянув на інспектора ясним, як рання роса, поглядом.

— Як ходили ви з візитом до попечительки— нічого такого не траплялось тоді...? Не нагрубіянили ви їй?.. Може під чаркою були?.. кажіть по чистій совісті — ну помилилися раз... це буває: он кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається.

— Та боже мене борони! — здивувався Малинка, — я хоч і ходив до неї, та ні одного слова не промовив їй.

— Ну, розкажіть мені найдокладніше все, як там було — нічого не покривайте, — допитувався інспектор.

Малинка трохи помовчав, потім спокійно став переказувати. Інспектор, спершися рукою на стіл, мовчки слухав. Що далі розповідав Малинка, ставало помітно, як інспектор починав нервуватися, терти собі руки:

— Ну, ну!.. — нетерпляче підганяв він його.

Малинка розказував, як шанувала його дівчина горілкою.

— І ви випили?! — зірвавшись з місця, не своїм голосом закричав інспектор.

— Випив, — винувато одмовив той.

Інспектор дрібно забігав по кімнаті.

— Що ви наробили!.. ви розумієте — що ви наробили? — розчервонівшись і хапаючись за голову, кричав інспектор. — Ви осрамили себе, мене й усіх учителів. І де ви тільки жили на світі, де вас виховали такого!

— Ви ще й досі не розумієте, — спинився він перед здивованим і сконфуженим Малинкою. — Ви знаєте за кого вона вас прийняла? — Інспектор скоренько пошарив у столі між паперами й витяг звідтіль якогось листа.

— Ось полюбуйтеся, що вона пише мені за вас! — пробігши очима скільки рядків, він став читати вголос.

„По крайней небрежности в его костюме, по манере держать себя, я не могла предположить в особе этого молодого человека нашего нового учителя. Приняв его за одного из тех опустившихся на дно особ, которые под видом бывших студентов, учителей и других интеллигентов попрошайничают по домам, я соответствующим образом и приняла его, чему он, повидимому, нисколько не удивился“.

Далі попечителька писала, що тепер їй незручно зустрічатися з цим учителем і прохала інспектора перевести його як можна далі з вишнівської школи.

— Ну, тепер зрозуміли? — звернувся інспектор до Малинки.

По тому, як зашарилося лице у Малинки й як закліпали його очі, можна було бачити, що він зрозумів.

— Тепер я мушу вас звідсіль перевести — розумієте: мушу! — казав інспектор. — Попечителька дає гроші на школу, має велику руку в земстві — і я не можу не вволити її прохання.

— Ну, та ви дуже не горюйте, — казав він трохи згодом. — Друга школа буде трохи гірша за цю, проте...

Інспектор глянув на простувате лице Малинки.

— Вам самим буде там спокійніше. Там і візитів вам не буде кому робити. Я сам трохи помилився, посилаючи вас у Вишнівку, — добавив він стиха, — сюди треба тертого хлопця, чистячка, щоб умів ладити з панами, а ця пані, до всього, ще й з дуринкою трохи...

Вийшовши од інспектора, Малинка спинився за брамою й, чухаючи потилицю, довго дивився на передки своїх черевиків.

elib.npu.org

МОСКОВСЬКИЙ ГЕДЗЬ.

(Шарж).

Одного тихого вечора, коли на зелене місто, мов крізь синє скло світив місяць і в теплому повітрі стояв дух липового цвіту, нас троє сивовусих дідів, почувши звуки оркестра, що долітали із городського саду, всі разом гукнули в три баси:

— Ех, матері його ковінька! — Чи-ж і ми не парубки!

Взяли костур'є в руки, підняли вгору шапки і позичивши по дорозі у якогось сірка очей, прямісінько посунули, як троє кабанів у панський квітник, у середину сада, де рій-роєм гули і бреніли панянки і паничі.

Гай — гай...

Ой гаю мій розмаю, зелений мій жалю!..

Так як буває ото людині, коли вона натрапить на веселу квітчасту галявину в лісі, де колись вибрикувала жвавим хлопчиком, так і нам одразу стало поміж цих живих, рухливих квіток.

Смутком тим, як вітерочком тихим, весняним, так і обвіяло нас, старих пеньків.

Продерлись ми вовкулаками крізь натовп— та швидше: шусть за кущі, де раніш іще навідали серед гущавини широкий камінь. Посідали.

Чи тож бо не роскоші, чи немає їх у світі! — Отак праворуч над зеленим висвічує місяць; ліворуч у тінях старі скелі сумують, а десь під скелями, геть-геть у низині блискучий струмень грає... Ні за що не скажеш, що то не срібло живе кипить на промінні.

Розгомонілись, розгулись ми, як ті жуки на ясну годину.

Про що? — спитаєте. Та про все, що на губу спаде та на око.

Поблизу од нас засіла на лавочці під орі-хом пара молодят, — він студент, вона, видимо, учителька або курсистка.

Чуємо: гомонять по-українськи.

Тільки він-же чеше, як шовком шиє, а вона двоє-троє слів по-українськи скаже, та й пере-скочить, та й знову на московське перескочить.

Так як ото буває иноді перо в руці згеэд-гається: що ти хоч одно ним писати, — а воно: штрик! брик! — свої якісь карлючки виво-дить.

— Не буде нам з цієї панни — українки! — хитнувши головою твердо сказав Петро Сидо-рович.

— Уже й не буде! — завважаємо йому, — підучиться помалу, поживе між українцями, то й залюбки стане українкою. Так-же не можна, щоб усі одразу почали говорити добірною українською мовою.

— А крім того, ви погляньте на цього юнака, — піддержує мене наш третій сивий това-риш, — отакий живчик, та щоб він не наламав її на своє. Чули як то кажуть: боже, боже, чого та любов не зможе!..

А той-же юнак справді упадає коло панни, як у око не вскочить: і в одно їй ухо і в друге нашіптує; і в очі загляне і за ручку візьме.

— Все одноі любов нічого не поможе, — упирається Петро Сидорович; — ну, може прикинеться українкою на який час, а потім знову по-московськи буде говорити. Я вже по голосу її чую...

І перемовчавши він доказав тихіше:

— Муха така сидить у їй, — московський гедзь прозивається. Така клята й уперта муха, що коли оселиться в якій панні, то вже ні прозьбами, ані грозьбами, — нічим ви його не виженете з неї, поки і віку тієї панни.

Сміємося. Петро Сидорович завжди що-небудь вигадає.

— Чого сміетеся? — суворо промовив він до нас, натопкуючи тютюну в люльку. — Миколу Степановича Марченка знали?

— Ну, хто-ж його не знає.

— І його дружину, Марію Миколаївну, що того року на Покрову померла, знаєте?

— Як? хіба вмерла? — диву дивуемося.

— Умерла, хай бог прощає гріхи її, — захворіла на гарячку і померла. — Можна було сказати, що вона не українка?

— Та що ви, Петро Сидоровичу! Жінка відомого українського діяча! — Виступала в українських концертах, спектаклях! Працювала в просвіті! На що питати...

— Жінка відомого українського діяча!.. — гірко повторив за нами Петро Сидорович.

— Ось послухайте, що він мені сам, своїми устами розказував, коли я пішов провідати

його в тузі через тиждень після смерти Марії Миколаївни.

Розказував все, як на сповіді, плакав, чуб на собі рвав, ридав, як мала дитина...

Пам'ятаєте, який замолоду був Микола Степанович? — Не козак — орел! Щирий українець, сміливий протестант, на слово твердий, як криця.

Бувши парубком, отож і набачив він свою Марусю, не пам'ятаю добре, де саме, здається чи не в Харькові, на вечірці — українські пісні співала...

Висока, кароока, з чорною шовковою косою — як стала, як глянула, труснула намистом, стрічками замаяла, та ще й заспівала...

Микола Степанович — сам не свій, аж сяє: ось коли довелося побачити правдиву українку. А українок за ті часи, мусимо знати, було дуже мало. Після співу — туди, сюди — одразу знакомитися з нею.

Тільки прислухається — аж наша панна за сценою уже і не та: він до неї по-українськи, а вона по-російськи, а вона по-російськи, та не як-небудь — з акцентом!..

Микола Степанович, сами знаєте, людина уперта і рішуча, хвалиться: я таки зроблю з неї українку!

Почав він за нею упадати. Став українські носити книжки, ноти... Як день, як ранок, — він уже там, він уже там... Тільки-ж що-ж і рада вона йому, і горнулась-би до його, і сама дівчина українського роду, ну говорити по-українськи аж плаче та не хоче. — А він теж свого наміру держиться твердо: про лю-

бощі, про женихання ані словечка. Научися, мовляв, спершу по нашому говорити, тоді і про женихання буде розмова.

Водилися так вони щось довгенько. Ні той не піддається, ні друга. А розійтися — не розходяться, шкода: до серця одно одному припали.

Аж ось весна...

Розвилися сади, трава зазеленіла, квітки порозквітали, надійшли зірні вечорі...

І ось наша Марія Миколаївна таки заговорила...

Як той шелест вишневих садків, як смуток срібної сопілки, як музика весняного вітерочку, отого тихого, балакучого, полилася з рожевих панянських уст рідна українська мова! А ще до того — карі очі!..

А личко свіже, як вишневий цвіт біленьке...

Ех! — оповідач махнув рукою і нахмурившись, почав щось собі сердито буркотати.

„Овечки дурні, ялівки! — Іще по ворожках бігають, чарів якихось там шукають... Та будь я панянкою та ще з чорними бровами, — не то живого чоловіка, я-б з тією мовою пеньок-би закохав у себе!“...

Він зітхнув і почав говорити далі.

Так, кажу, заговорила...

Микола Степанович — артист що-до мови, художник; знає толк як ніхто з учених філологів не знав, і кохається у їй, як риба у воді, а птиця у повітрі. Почув—ушам своїм не вірить.

Де, коли, у кого навчилася вона так говорити? Звідки у неї той таємний чар, ті пахощі рідної мови, яких ніяк не впіймають в своїх

модерних віршах та поезіях наші городські поети та письменники?

— А я-ж, каже, із самого малу на селі жила, у гаї по оріхи з дівчатами ходила! — щурить вії, лагідненько у вічі йому зазирає, сміється.

Ну, видиме діло, — край! Прив'язала його до себе як ланцюгами.

Почалося оте саме, як то кажуть, кохання...

Видався якось один вечір, хороший, прехороший... Над вечорами вечір.

Місяць, солов'ї... тее-другее... Жаби десь кумкають, так як от в школі діти гуртом молитви вичитують... Розцвічена груша кучерява арками позагинала віти свої, білими гірляндами замаяні...

Згадував він і тепер тую грушу... Казав — так тобі й горить на місяці білим цвітом — огнем, міниться... То засяє, то отемніє, то засміється, то охмаріє... Багато і ще дечого такого казав він про той вечір, — та воно мені не в голові — позабував.

Сидять ото вони на ґаночку, цілуються...

Шу-шу-шу!.. Та-та-та!.. щось собі як у гарячці, шепотять, а що саме, того й сами гаразд не тямлять... Не тямлять та й не дослухаються, як це завжди в такій оказії буває...

Коли чую, — каже, — ніби щось торк мене в груди: а прислухайся-но, що то це вона говорить...

Прислухався, а вона аж захлинається, по-московському січе:

„Милый мой, желанный мой, счастье мое! Радость моя!“... Ніби цебер холодної води —

бурх йому на голову, по-за спиною, по грудях поплили холодні потьоки. Лихо!..

— Марусе, Марусе! — опам'ятайся — це-ж ти знову заговорила російською мовою! — будить він її, як зо сну.

А вона:

— Ах, милый, в этот прекрасный миг, я не могу, не могу и не хочу притворяться перед тобою! — Бросим эти выдумки, Коля, и не будем омрачать себе минуты нашего счастья! — Правда, дорогой?..

Ангелом праведним дивиться йому у вічі, кучері його рукою гладить.

Микола Степанович скрепив серце, зціпив зуби, легенько визволив свою голову з обіймів, підвівся.

— По-московськи я можу сказати вам тільки двоє слів:

— До свидания! — повернувся і пішов.

Марія Миколаївна розумна була жінкою, певне, не дурна була і панною:

Бачить — піде! — Піде і більш не вернеться.

Склала вона руки на колінах, голову, як сирітка схилила, та так смутненько-смутненько услід йому вже по-українськи:

— Миколо, то це вже ти і покинув мене, бідну?

Як той дзвіночок срібний задзвенів у саду.

Микола Степанович спинився, аж назад похитнувся, ніби його віжками назад потягнуло. Повернувся він до неї, на грудях руки склав, дивиться:

— Ну що мені робити з тобою, зрадлива дівчино?

А далі — до неї. Взяв однією рукою отако-о, за станочок, притиснув її щільненько до себе, та й став у неї правди питати:

— А не будеш? А не будеш? А не будеш?— Та за кожним разом:

Цмок! Цмок! Цмок! — її в губи.

А вона тільки:

— Не бу... Не бу... Не бу...

Коли-б якому дурневі прийшло в голову, стоячи за кущем, полічити скілько разів він спитав її, а скілько вона йому обіцала, певно не вистачило-б йому пучок на його пришелепуватих руках, а може і на ногах.

Словом — діло налагодилось і налагодилось, бачите, добре.

Повінчались, живуть ото вони собі, живуть тиждень, два, місяць.

Ні одним московським словечком, ні однією чужою піснею не були похмарені медові дні молодожонів. Здавалось, усі московські примхи з корінням були виполоні у молодої.

І із хорошої панни починала вистигати молодиця, як корогов, як божая слава. Микола Степанович радіє та дякує долі, що послала йому таку дружину. Вірив, що так уже і буде, поки і життя їх подружнього. Та видно прийшов той час, і він мусів звіритися, що спізнав він її, та ще не зовсім. Бачив він тільки її, яка вона в любощах, на милій розмові, а яка буде в серці, — того ще й не бачив.

Як без хмарних днів не буває літа, так немає того подружнього життя без хатньої чвари...

Прийшов той час, коли і вони мусіли погиркатись.

Хто не був жонатий, той хіба не знає, що така баталія в хаті починається зразку. Він одно слово, вона друге; спершу по новинці, звичайно, делікатно, легенько, де-далі сміливіще, сміливіще — гир-гир, гир-гир! Завелися, так і к півдню — тільки луна іде по покоях! Сваряться, проте сваряться пристойно — своєю таки рідною мовою. А далі візьми він та й кольни її якимось словцем кудись у болюче. А він цього, як може знаєте, уміє.

Вона — пик, мик — щось хотіла в собі стримати, а далі як на пружині з рідної раптово перескочила на московську мову, так ніби тріснувши розсипалася ракета:

— Это тиранство! это грубиянство! Это не жизнь, каторга! Что это, та почто!..

І посипала і посипала.

Слухає він, і вірить і не вірить:

— Що це — навсправжки, чи це жарт? — Коли жарт, то я попрошу тебе, щоб був він оце в останній раз!

— Не последний раз, а с этого дня будет так всегда! — Можешь себе ломаться на своей мове сколько тебе угодно, а я не хочу этого! — Сил моих нет! Довольно!

— Не буде так! — гримить Микола Степанович.

— Нет, будет! — Так должно быть, так будет, будет! будет!

Він: — Мій дім, це моя держава, — а в моїй державі я прошу розмовляти тільки державною мовою! — та по столу кулаком — грюк!..

Вона — руки в боки, голову вгору — блись, блись очима, та так стиха: — Пле-вать я хотела на твою державу и на твою мову!

— Ага, ось воно як! — Ну добре-ж! — взяв він шапку — лясь дверима.

Затихло...

Як затихло, та й затихло, так і к чортовому батькові і зовсім затихло...

Минає день, другий — не говорять вони ні на якій уже мові. Позачинялись — він у одній, вона в другій кімнаті — дожидають, хто перший піде на мир.

Щось на п'ятий, чи на шостий день до жінки в кімнату увійшов Микола Степанович, зларнілий, проте суворий, незломаний: мовчки поклав перед нею написаний про розвод папір.

Показує рукою: підпишися.

Вона зіскоса прочитала, прикусила губу, вхопила перо, сердито чиркнула.

Припала до столу головою та й зайшлася слізьми...

Як після весняного дощику грімового, так стало тихо, ясно та радісно в покоях Миколи Степановича після тих сліз.

Сидять обійко на канапі, пригортаються, як та парна пара голубів; буркотають.

Жаліється вона Миколі Степановичу:

— Що воно буває часом зі мною, то я й сама не знаю: тільки почую, буває, з уст інтеліґентної людини українську мову, або побачу книжку чи газету нею написану, — зараз у грудях, десь коло самого серця щось починає ворушитись; ворушиться, та так ніби аж гуде: дз... дж... коле, аж у ніс шпигає...

І відразу бере мене таке серце, така злість, що всю пориває плюватись перекривляти тую мову, а книжку, — аж руки тремтять, — так

хочеться порвати, пошматувать, ногами потопкати. Так ніби це якесь мені навождення.

Микола Степанович — людина смілива не боязка, ну а в силу нечисту трохи вірив.

— А чи знаєш що? — радить її: — як будеш у Київі, не полінуйся — сходити в святі печери, хай там покроплять тебе святою водою.

З'їздила вона ото в Київ, чи була в тих печерах, чи ні, — вертається додому, весела, радісна, цілий оберемок нових книжок українських та нот навезла, хвалиться:

— Ну, тепера вже все минулося.

— То й слава богу, — легко зітхнув Микола Степанович...

Лаврентію Гавриловичу, — звернувся оповідач до мене: — ви не знаєте, буде років із сорок, чи більше, як оженився Микола Степанович? — Більше? — Ну от я і кажу: більше сорока років прожили вони з того часу — і ні одного російського слова не почув він од неї.

Спершу, правда. иноді, під гарячий час траплялось, що у неї почне бувало кудись, ніби на московське заскакувати язик. Та в ті часи вона хапала себе рукою за губи і вибігала в другу кімнату.

Перечекає — і знову така-ж, як і була.

А далі — і те минулося.

Він — працює на українській ниві, вона йому як вірна дружина, в тому не заважає, не докоряє, як це часом буває у нас; — ще й сама иноді — ні-ні, та й допоможе то тим, то сим у рідній праці.

Про те, що колись було, Микола Степанович забув і думати й гадати.

Так і не згадав-би він про це, може, поки-б і не помер.

Та слухайте-ж, що було далі.

Занедужала ото вона, кажу, — помирає.

Лежить, огнем палима, словами блудить.

— „Божа воля, — каже лікарь Миколі Степановичу, — будьте мужні, — ваша дружина помирає".

Заплакав Микола Степанович, пішов, щоб в останне попрощатися з своєю старенькою дружиною. Увіходить до хворої, а вона дивиться на його, не впізнає вже.

Дивилась, дивилась, далі по-московськи:

— Кто ты, таинственный незнакомец?..

Морозом сипнуло Миколі Степановичу за спиною.

Підійшов він до неї, став хрестити:

— Дух святий з тобою, Марусе, — опам'ятайся! Не добре тобі, серденько, — може помреш — не оскверняй-же себе московською мовою на останній твоїй дорозі.

Вона — глип на його, дивиться, впізнає:

— Ах, вот это кто! Это ты тот господин, что всю мою жизнь отравил своею глупою мовою, хамскою, проклятою...

— Это ты, тиран мой! это ты... мой изверг!

Очі у неї мов чужі, незнакомі; так гостро, нелюбо дивляться на його.

Микола Степанович окам'янів, стоїть...

— Чего стоишь? — уходи прочь, не подходи ко мне! — Дай хоть умереть мне культурным человеком.

Далі мрійно звела до стелі пригаслі очі і тихеньким, нерівним старечим голоском почала заводити:

Гляжу я безмолвно на черную шаль
І грустную думу...

Зітхнула, схлипнула і дух богові оддала.

Оповідач трохи перемовчав, далі почав тихіще:

— І от, браття мої милі, хоч вірте, хоч не вірте — а у покійниці, в грудях почало щось густи і дзижчати. Де-далі дужче, дужче... і ось відразу вилітає з неї він... отой самий гедзь...

Великий, рудий, волохатий з безліччю, як у стонога, пазурястих ніжок, на яких позакипала кров...

Обкружив він кімнату, не перестаючи дзижчати, підлетів до самого носу Миколи Степановича і на половину людським голосом, на половину цапиним задеренчав:

Мазница — паланица...
Мазница — паланица...

Мазнув хвостиком по губі бідного Миколу, зареготав і вилетів у вікно.

А Микола Степанович як стояв, так камінем і повалився до долу непритомний...

Оце вам така казка.

Може він брехав, може казав правду, — того не знаю, — а тільки я переказав вам од слова до слова усе те, що почув од самого Миколи Степановича...

За що купив, як кажуть, за те і продаю.

Петро Сидорович вибив люльку об камінь і став ховати її в кишеню.

ЧАРІВНИЙ МЛИН.

За селом, коло Гринтаєвої левади, стоїть кривого Тихона млин: ізігнувся, підтрух, травою та бадиллям поріс. Із шости крил осталося тільки троє, та й ті дірками світять.

Ніхто не бачив, щоб він коли молов, і давня колія до його поросла густим споришем. Усі мабуть і забули-б про той млин, та ось приїхали влітку пани в село на дачі, почали протоптувати до його стежечки ясними зоряними ночами.

До того млин був, як млин,— а роздивились на його пани, то й довідались зараз, що то млин не аби-який, бо в йому мелються для панів чари. Тільки посидять під ним панич із панянкою хоч один вечір, то так їм голову заморочить, що тільки виясниться, як у церкві на рушнику стануть. Та хіба тільки молоді?.. Якось наважились піти до млина один лікарь із чужою жінкою; було-ж тоді й сміха, й гріха...

Пани-ж були такі, та й поїхали, а той дідько, що накручував їм, і зазимував у старому млині. Сидить собі старий, нудиться без діла, зігнувся, вовною поріс.

У селі мало хто й згадує про його. Удень спить, укутавшись драним мішком, а як стане

поночі, та як поснуть у селі люди, тоді виліэе на млин, поворожить на зорі, погомонить із вітрами, та й живе так.

Коли-не-коли дасть про себе чутку: побачить, як, забарившись до смерку, тюпає мимо млина якась бабуся, згадае старовину, та й кахикне через віконечко, підкрутивши уса, що аж у бабусі в грудях ковалики закують. Ото тільки і його.

Та не дурно кажуть люди: не шукай трясці— воно само тебе знайде. Знайшло воно й старого дідька в забутому млині.

Прислали в-осени молодого вчителя в село. Поки була у його з батюшкою згода, то й дідькові дихалось вільно: ніхто його не рушив Та надало батюшці пожалітись кудись — учитель читає мужицькі газети й книжки. Вчителеві й утерли носа: коли ти, мовляв, пан, то й вичитуй по-панському, а коли ні, то із села під чотирі вітри, а під п'ятий шум пряма дорога!.. Вчителеві нема як серця зірвати, то взяв та й шугнув усяку нечисть із села огулом.

Тепер із батюшкою й не здоровкається. Батюшка все випитуе людей, чи не бачили в учителя мужицьких книжок, а той вишукуе в селі, чи не засидівся де який дідько, щоб і останнього виперти із села. Доти питав, доти нишпорив, поки довідався таки й про його. Тепер кривому Тихонові не дае спокою: твій млин, каже, тільки батюшці гроші мелe, — розбери його, то хоч дров будеш мати, а то хтось спалить ік лихій годині.

І той пообіщався розібрати його по весні. Де тоді подітися дідькові при старості літ?..

Знову в село піти, щоб учитель оддав його волочити дітям за хвоста, як сороку по шляху!.. Довго думав дідько й надумався: або накрутити вчителеві, щоб йому заціпило, або, не довівши себе до наруги, самому головою наложити...

Зашуміли в селі сани од воріт до воріт. По улицях хлопці понесли зорю. Од хати до хати, Христа славлючи, бігають дівчата.

Висипали зірки над церквою та над школою.

Дідько примостився край віконечка в млині, став пильнувати.

Дивиться — плине тінь од школи до церкви, а друга біжить, ковзаючись під цвинтарем, їй навхрест.

Дідько мерщій засукав рукава, заплющив очі, почав на пучках ворожити: млинком покрутив ними та легесенько й зводить пучку до пучки. Краєчки черкнулися... і дві тіні зійшлися од купи на розі церковного штахету.

Зійшлися, та й спинилися.

— Ой!.. — промовила панночка в білій шапочці, мало не спіткнувшись на панича в сивій шапці. Промовила, та й замовкла. Сива шапка хитнулася і стала, мов укопана. Одно стало, крутить на пальті ґудзик, друге на щось витягувало з кишені хусточку. І говорить не говорили й розминатися не розминалися.

Вчитель Ярошенко розлучивсь з Женею, з попівною, ще за доброго ладу з батюшкою. Тоді були вони з нею приятелями й разом обтирали кутки в батюшчиних кімнатах. Як тільки-ж Женю вирядив о. Яків учителювати

в чуже село, зразу почалася у його з учителем звада.

Тепер учитель і Женя не знали з несподіванки, як їм зустріватися — чи ворогами, чи, як було перше, добрими приятелями.

— Добривечір, Євгенія Яківна! — з осторогою промовив Ярошенко.

— Здрастуйте, Микола Івановичу.

— З приїздом вас! — трохи подумавши додав учитель.

— Спасибі.

Подали руки.

Женя була дівчина не з плохих. Не довго думавши, вона вкрила Ярошенка мокрим рядном:

— А чого це ви не заскочили хоч-би на часиночку та не привітали нас із празником? Запаніли? Забули?..

— Коли-ж, бачите...

— Увесь день пронудилася сама, — як не сказилася!.. Всі вікна видивилась, виглядаючи вас...

— Коли-ж... може, ви не знаєте... О. Яків... ми з о. Яковом...

— Що?.. Доноса на вас написав?.. Слід було, то й написав. А сердитись немає чого. Сам папа сподівався, що ви таки зайдете з церкви, і з обідом не велів поспішати. А ви... такий... у... у!.. — Ярошенко хотів щось сказати, та тільки звів плечима й засміявся.

— Ви куди оце розігналися?—спитала Женя.

— До дяка думав заглянути, — сам ще не відаючи для чого, брехнув Ярошенко.

— Ну, то знайте: не одвяжусь я од вас сьогодні цілий вечір. Буде й того, що ввесь

день пронудилась. Один кавалер на все село, та й того не витягнеш із хати.

— Який там з мене кавалер! — почав огинатись Ярошенко.

— А коли не кавалер, то не було чого й їхати до нас у село, — нам-би иншого прислали. Не вигадуйте-ж ото...

Ярошенко з боку зиркнув на гостроносеньке, з руденькими бровами та віями обличчя панянки, зітхнув і взяв помалу дівчину під руку.

Звернули на шлях.

Тільки дві тіні стали наближатися до млина, дідько почав накручувати. Із-за панського саду срібним човником виринув на небо місяць, а кругом його золота перезва зірок. Хукнув у віконце: разками білого намиста засяяла груша на леваді, на волохатому млині світляками загорілося бадилля. Млин поменшав, осмутнів. Стало химерно якось на світі: темно — не темно, видно — не видно. По наїженому шляху струмочками попливло кудись далеко чарне срібло, і хлюпаючись у йому, тихо прошуміли в срібній темряві чиїсь сани. Село немов повернулось хатами, небо понижчало, зорі стали завбільшки, як сливи.

Дідько схопив шапку з себе, махнув — дві зірки разом зірвалися з неба й покотились над самим млином.

Дві тіні стояли недалеко коло млина, піднявши вгору голови, і лиця їм осяяло на мить рожевим світлом.

— Подивіться-подивіться — які зірки покотилися!.. Я аж кинулась, — схилившись ближче до Ярошенка, швиденько промовила Женя.

Яршоенко підняв вище шапку й задивився.

— Та тут чудно якось, — промовив він, — немов справді наворожено.

Женя жартовливо глянула на його і промовила з лукавою осмішкою:

— Чи не сісти-б нам під млином спочити?

Ярошенкові щось стиха тьохнуло в грудях. Проте він спокійно згодився:

— Ходім, спочинем.

— А не боїтеся? — задирливо спитала Женя.

Байдуже. Моя голова не боїться чару.

— Ви звірились у тому?

— Звірився.

— Ну, держіться-ж!.. — Женя підібрала поли й, легенько грузнучи в снігу, подибала підтюпцем до млина. Широко ступаючи, брьохав за нею Ярошенко. Посідали на трухлому східці на сходах.

Ярошенко насупив брови й почав говорити навмисне про нудні методики.

— Ось не бубоніть краще! — жартом посварилася Женя.

— А хіба що? — дражнився Ярошенко.

— Цитьте! — таємничо, нишком сказала Женя. Ярошенко осміхнувся, змовк.

Дідько повертав щось у млині, аж очі йому випирало з лоба; понадувались зорі, як не лопнуть, місяць осунувся нижче, витріщився на обох, настобурчивши золоті ріжки — дивиться, не зморгне. В прозорому повітрі замиготіли срібно нитки.

— А що, вам нічого не діється? — пошепки питає Женя. Ярошенко лупнув очима.

— Діється. Щось немов кози по спині язиком лижуть.

Женя надула губки й пестливо насупилась.

Дідько повернувся й плюнув із серця. Далі глянув сюди-туди, вхопив із стріхи жменю снігу й пустив злегенька дівчині в пелену.

Панночка догадалась: зібрала той сніг у руку й крадькома посунула його по-за Ярошенковою спиною; труснула за комір.

Ярошенкові немов світ свінув...

Дідько тільки посміхався з свого віконечка, дивлячись, яка знялась буча з того клаптику снігу: обоє гасали кругом млина в снігу, як марюки. Спотикались, падали, шугали по коліно в снігу, губили калоші, сипали одно на одного жменями снігу. Сміху й галасу було — немов зібрався там цілий куток. Ярошенко без пальто, червоний, як жар, то гасав за дівчиною з страшенною грудиною снігу над головою, то, згинаючись у три погибелі, закривав руками лице й тікав, не озираючись, кудись у поле.

Спинились обоє під млином, стоять. У панночки повні жмені снігу, та за руки цупко держав її Ярошенко.

Дивляться одно одному у вічі, сміються, а розчепитись — не розчепляться.

Сміється Ярошенко, не зводить очей із панночки й сам собі дивується: і яка мара пустила неславу про дівчину, що вона погана!

Обличчя в Жені справді одмінилось. Правда, воно й тепер нагадувало о. Якова, та якогось иншого. В того о. Якова лице ніби складалося з книжних значків на пожовклому папері: замість носа, брів, очей стояли коми крапки,

всякі инші закарлючки; у неї-ж тепер усе лице мов із квіток підібрано: з горошку, маку, із зірок, королевого цвіту...

Щось шепнуло йому:

„Скорися батюшці, попали мужицькі книжки, викинь із голови все те, про що марив са-мотніми ночами — і будеш найщасливіший із усіх учителів у повіті. Будеш мати тестя благочинного. А у його коні — як змії, у його фаетони, у його буде тобі царство й панство“.

А в середині у Ярошенка десь почало скаржитись тихо-тихесенько щось од лукавого:

„Чи мало ганяли тебе по школах, чи мало було з людьми осоруги, чи мало зазнав ти нудьги та самотини?.. Людські діти живуть та на світ божий радіють, а ти марнуєш свою молодість у гризоті. Та ще коли-б знаття, що все те не дурно. Може з усього того нічого й не буде, а ти собі ним тільки світ зав'яжеш“...

А дівчина в руках пручається, в'юном в'ється; біліють разочком зуби, в очах миготять блискавки.

Занудило Ярошенкові якимсь дивним нудом. Щось ніби вхопило його за в'язи та й пригинає ближче до тих живих квіток. І сам він не зчувся, як щось задзвеніло під губами, як тоненьке скло.

Аж мороз поблизу десь ахнув. Дівчина одкинулася, зляканими очима глянула на його, і її задирливе личко відразу стало таке покірне та тихе.

— Додому, додому... ой додому!—швиденько промовляла вона. А Ярошенко стояв на місці як укопаний, і до чогось уже прислухався...

Ой співали три янголи, з неба летючи,
В ясні зорі оповивши, Христа несучи.

Дзвінкі, тоненькі, хлоп'ячі голоси лунали під крайньою хатою поблизу од млина. Деякі голоси Ярошенко впізнав одразу; вирізнялися два дисканти братів Мосурів та чарівний альт курія й отряхи, третьогрупника Коваля.

Щось свіже, як чиста течія, вливалось у груди з тими співами, і нічні чари гинули, як роса.

Якої-ж це вони співають?..

Не одної колядки вчив він їх у школі, а такої не вчив...

Сами десь навчились...

Немов тихенький жаль на школярів щипнув Ярошенка: моє їм непотрібне...

А голос Коваля дзвенить на все село і щось нове, чого він не помічав у класі, бреніло в його співі: щось таке, чого він не чув ніколи в дітях за шкільними стінами й що прокидається у їх тільки під рідними стріхами. Це співали не його школярі, співали не по-шкільному. Чужими й далекими од його школи здались вони йому тепер. Своїм співом хлопці нагадали Ярошенкові своїх батьків, далеких і мало йому відомих.

„І отак буде завсіди: прийдуть до мене невідомі, і підуть од мене такими-ж... Чужий я їм“...

Смутком обвіяло Ярошенка.

— Микола Івановичу... ходімо-ж додому,— взявши його під руку, сміливіше казала Женя.

Ярошенко стояв і гаряче дихав. Шугнули з-під млина вітринята, подзлися поміж мерзлими

бур'янами, закуріли десь аж під гаєм. Потім випливали на небі білими перами, стали кружитись коло місяця. За ними посунули великі рядна.

— Ходімо до хлопців, — кинув до Жені Ярошенко і не озираючись подався до колядників.

Женя осталась одна. Недобрі огники заблищяли в очах у неї.

— Нахал! мужик... — крикнула вона йому вслід.

„І що мені бог дав? — думав дорогою Ярошенко, — людям як повітка, а мені вона здалася, як квітка“...

Далі думав про хлопців:

„Коли я, я чужий вам, то хто-ж тоді буде вам близький!“ — і біг спотикаючись через гребні снігу до школярів...

Опівночі до кривого Тихона затарабанило щось у вікно: — „Тихоне, Тихоне!.. ти спиш, а твій млин мелеться, аж стугонить. Мерщій іди та спини, а то до ранку або згорить, або каміння полускається к лихій годині“.

Поки Тихон поволі взувся та розшукав кобеняка, за селом палахкотіла вже пожежа.

Млин горів.

1911.

НА ЧУЖИНУ.

Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Біліють проти місяця хати з темними вікнами, — не то дрімають, не то щось думають.

Може думають вони про те, що завтра рано має одбутися на селі смутнеє свято, і після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде в їх моторошно й сумно.

Не дві й не три сем'ї, а мало не половина всеї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину — туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люди з своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу, й мандрівці останній раз лягли спочити в своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?..

Заскрипів засов коло чиїхсь дверей, і далеко по селі пішла луна.

З своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, без шапки, в усьому білому. Цілий день голова

була заклопотана, тепер усе те кудись полинуло, затихло, на серце зійшов до його смуток.

Тихо, мов привид, ходить по двору, по городі, ходить, спиняється, щось думає... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може споминає батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворищі, може пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може хоче тільки добре надивитися й запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен, усю хату й половину дворища вкриває він своїми вітами, вищого дерева од його немає на всьому селі. Ще здаля, не доїжжаючи скілько верстов до села, можна бачити його кучеряву зелену верховину.

Жук спинився серед двору, зчепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким-маленьким хлопчиком, а й тоді вже цей ясен був такий старий, могучий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гіллям він достає до хмар.

— І хто тебе посадив та викохав такого! — думає Жук, — дід, чи прадід, чи якийсь давній пращур?..

Колись хотіли купити у його цього ясена на зруб.

— Коли дасте двісті рублів та після того я двісті разів заплачу, тоді продам! — сказав тоді Жук.

Тепер пішов загалом навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав

цього ясена, і той обіщався, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають, — він і знати не буде. І на цьому місці буде видніться голе небо, буде пусто і сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав.

— Прощай, мій товаришу, мій вірний, старий друже! — тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясеном, схилився на руку й замислився. Знає Жук, що останній раз сидить він під ясеном; назад він не сподівається повернутися хоч-би в гості: старий він дуже.

З сіней вийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука й мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчять...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя-ж їм марити, не його-ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там за церквою стоять хрести, хрести... і сумні, білі постаті під гінню ясена немов нахилилися у тую сторону.

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розлягаються. Там, де кінчаються доріжки та квітники й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

Не перший раз, як упаде на землю ніч і пани вкладуться спати, крадькома виходила

дівчина в сад до хлопця на розмову; не раз стояли вони тут, обнявшись, до самого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять засмучені, хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

— Хіба-ж ти не знав, що так воно буде? — крізь сльози вимовляє дівчина, — на що-ж водив, на що з ума зводив?.. Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш, — будуть мене люди обминати. Бо хто-ж візьме тую дівчину-наймичку, що парубок покинув? Оцілував, омилував, та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш?

— Хіба-ж не сама я, — казала далі дівчина, вже обливаючись слізьми, — не сама одвадила од себе всіх хлопців?.. Бо я-ж уже думала, що мені їх не треба, я вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я-ж не думала, що через тебе може прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні за мої сльози сирітські!

— На що так казати? — тихо одмовляє парубок, — не сам я їду—жене недоля,—ти-ж знаєш про це. Нехай-би я зостався тут, нехай одружилися-б ми, — куди-б-же я дівся тоді з тобою, в чию хату повів-би?

— Казала-ж — наймайся до панського двору, я на кухні служила-б... Жили-б якось...

— І цілий вік по наймах хилялись?

— Ми-б працювали, заробляли, зібрались-би на свою хату.

— Коли-ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.

— Горювали-б, та все-ж у рідній стороні, не на чужині.

— Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, хлипує, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

— Чи не казав я тобі, чи не благав тебе,— став казати парубок дівчині,— кидай найми, та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догожати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя! А там-би мали свою землю, свою хату, і стала-б нам чужа сторона за рідну.

— Не буде мені чужа сторона за рідну до віку!

— Люди-ж їдуть, привикають,—привикли-б і ми!

— Не привикла-б я на чужині, поки не вмерла. Туди-б не доїхала, на дорозі зав'яла-б, як скошена травина.

— Чого-ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?

— Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягати.

З-за тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець з дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі! — „Не всі тії вінчаються, що люблять та кохаються“— співається в пісні.

Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипає дівчина. Сумує терниna і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом.

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полу-

м'ям. У сяйві рожевого ранку пишаються сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молода трава по майданах і берегах. Немов для свята вирядилось і заквітчалося село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти — всі вийшли на вигін до монополії виряжати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку, — инший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе почувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови— все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими иншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремий гурток і щось розмовляють собі. Коло возів, між купками людей, блищять на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лиця червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні, або жіноче голосіння, і над усім лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

— А я не піду!—вирізувалися з моря голосів пекучі слова:—будуть тягти — за одвірок

учеплюся, а не поїду з своєї батьківщини! І синів не пущу! Нехай згорить хата — упаду на попіл, умру на йому, а не покину свого гнізда!

— Ех, брате, брате,—одмовляв йому спокійний і смутний голос,—десь мало ще ти горя бачив на світі, що так кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'яненька й заплакана баба пританцьовувала і приспівувала:

Бом, бом!
Та поїдем у Тамбов,
А в Тамбові добре жить,
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до полудрабка й починала тужити:

— А куди-ж це ми їдемо, куди од'їжжаємо! Завезуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонечко не сходе, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє з рідної сторононьки!

— Мамо, мамо!.. та заспокойтесь; вже-ж не поможеться!— взявши за плече, умовляє її русявий чоловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік, з червоним, у сльозах і пилу видом, силкувався на віз вилізти. Жінка його придержувала за полу; він одривався, потім знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на віз.

— Люди добрі! — кричав він, стоючи на возі, — слухайте, люди: помоліться за мою грєшну душу і прощайте на-вік! – Жінка сіпнула його за полу, і він з розгону сів на якісь мішки.

Старий високий дід стоїть без шапки, дер-

жить у руці чарку з горілкою й старечим, щирим голосом співає:

На що-ж мені те багацтво—
Буде з мене й трошки:
Дадуть мені сажень землі,
Ще й чотири дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози.

Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це почувається в загальному гаморі: мова лунає голосніше, швидше, немов люди поспішаються наговоритись уволю. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря звуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме казав, та всі знали, що то подається знак рушати.

— Пора, запрягайте, — чути було голоси, — щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море і схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка по середині робилась усе тонша й тонша і розірвалась. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половині. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть уже на горі видніються вози.

— Прощайте! прощайте! прощайте! — кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці виїхали на гору. Все село стояло

перед ними, як на долоні: в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні.

В селі гуртками розходилися по домівках люди, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинутою пусткою.

1910

elib.npu.org

ГРІХ.

Настя Григоровна, погасивши огонь, хотіла вже лягати в постіль, коли її немов торкнуло щось: здалося — чогось іще не зробила. Стала посеред кімнати, взялася за голову, пригадує. Сама в кімнаті, а очі блукають за вікном.

А там одмінилося все, що й не впізнати: де стояв удень хутір, тепер чорніють самі скелі з мороку; під скелями самотно догорає, як червона жарина в печі, останній у хуторі вечірній огник. Мріє темний степ через шлях, а по йому гонять одна одну нічні тіні. У вікно товпиться темне віття: ще недавнечко бреніли там голі парости, — не зчулася, коли це так густо зрясились вони цвітом та листом. Летить весна, як крилами...

Не ті думки йдуть Насті в голову, не пригадає.

А ніч зайшла темна, зоряна, в травах та в квітках купається.

Настя одчинила двері, зазирнула в клас: може там який непорядок.

З класу подуло свіжим холодком — сьогодні мили мостини. Обійшла помацки ряди парт, обдивилась усе, що можна. Стіл сукном застелено, картини вквітчано, як на зелених святах,— усе, здається, як слід; проте щось непокоїть.

Вернулась у кімнату, почала оглядати: списки до екзамену, шкільні журнали — все чепурненько поскладано на столі. По стінах малюнків та фотографій — рідко; по-декуди вирізуються тільки з тінів суворі голови якихось отців. Каламарчики та коробочки з дівочими чарами, томики віршів та романів, дзеркальце в квітках— усе кудись сплило з маленького столика, а на їх місці темніла тепер гора шкільних книжок. У кімнаті віє чернечим спокоєм.

— Мабуть мені так здалось, — подумала Настя. Поклалася в ліжко, похрестила подушку. Руки помостила під голову, водить очима по кімнаті.

Боязко чогось Насті. Так боязко, що аж у грудях холоне.

— І чого мені боятися! — розважає себе Настя,—хлопці в мене вишколені, інспектор...— Настя задумалась, — він, правда, грізний, суворий панюга, — вчительки духу його бояться, проте до неї він ласкавий, хвалив її перед иншими. Бо вона таки й справді і слухняна, й почтива, і на шори та вбори та на паничів не вабиться, а роботи своєї пильнує. Посумує часом, що живе в самотині, повтішає себе думкою і про вбори, і про панича, та й ніхто про те не знає.

Добре тим, що в земстві руку мають та атестати більші: завжди знайдуть собі службу, а вона — дівчина бідна: пощастило взяти земську школу, то треба шануватися, бо не всякій і з „званням“ дадуть земську школу.

Треба боятися, бо до чого тільки не можна причепитись...

І страхи знову починають ворушитись у Насті.

Пригадалося їй, як колись помітив інспектор, що вона, вчителюючи, на виду покруглішала. Тоді казав — нівроку, ще й за підборіддя подержав, — а як школярі поріжуться, що скаже?.. Хотіла хоч перед екзаменами трохи схуднути: поралась увесь день, мов у казані кипіла, рісочки в рот не брала, — підійшла до дзеркальця, думала одну тінь свою побачити, а глянула, то мало не заплакала: все лице, мов на лихо, шаріло як калина.

— Охо-хо!.. — зітхнула Настя. Через вікно в очі зазирнув клапоть неба, присипаний срібним пилом, мов гречаник горохом.

Звізда ясна возсіяла...

прийшли на думку Насті слова якоїсь колядки. Потім зітхнула.

— Що буде, то й буде, а тепер — спать! — і почала вкриватись.

Тільки заплющила очі, в усі заграв хтось на тонісеньку дудку. Лю-лю-лю! — причулась рулада й урвалась.

Далі коло уха немов легенько шарнув хтось шовком об дзвін. Бренькнула десь туго натягнута струна. Ставало легко, немов хто зсував з неї мішки з піском.

— Бач, чого забула, — само прийшло в голову Насті, — забула лямпадку засвітити.

І хотіла-б устати, та якась ласкава потайна рука силоміць очі закриває, надавлює чимсь.

— Хай уже так, — думає Настя, а тепер...

І стоїть вже Настя серед зеленого, зеленого лугу.

Світу-світу, ясного, золотого! Аж очам трудно, аж темний лист на дубі осміхається проти ясного неба.

Травиця шовкова м'якенька, ноги босенькі, — страх, як легенько!

— Побіжу!

Побігла, прудко-прудко, вітер об поли б'є, груди розпирає, аж болить. Тільки черкаються ноги об траву. Хочеться підскочити...

— Може-б я й полетіла? — спадає Насті на думку.

Озирнулась — ніде ні духу. Розбіглась, махнула руками.

Фрр... — плавно, рівно пролетіла дугу в повітрі. Стала легенько, немов хто поставив.

— Чи не диво! — радіє Настя, — а кажуть, що людина не полетить. А ну-ж ще...

Махнула руками раз, вдруге, втретє, знялася вище й вище, попливла врівні з вербами.

Дух займає. В грудях коле гострий холодок. Так і випирає звідтіль чи сміх чи крик — всилу здержує.

— А ну — вниз: чи не вб'юся?

Заплющила очі й шугнула. Над самою землею немов хто на рядно підхопив її—легенько полинула над травою. Махнула скільки разів — знову над самими верхами верб.

— От, коли-б знали люди, що можна так...— радіє Настя.

Зірвалась з гілки зозуля.

— А ну я впіймаю цю зозулю, — думає.

Зозуля на вербу — й Настя на вербу; зозуля з верби на калину—Настя слідом за нею. Зозуля знялась та й полетіла, тільки крильцями шамотить. Настя за нею, все за нею.

Зеленіє діброва проти сонця.

Зозуля — між лист і уринула. У Насті забилось серце: втече!.. Розмахнулась, та так і шугнула в гущавину зелену.

Чудно так у холодку поміж густих віток, темно...

Шурх-шурх, шурх-шурх, черкається об неї широкий лист кленовий та білий тополевий.

— Де-ж-би вона сховалася? — бідкається Настя. — Хіба чи не за отим кущем? — сіла до долу, надкрадається тихесенько, щоб не хруснути.

Ку-ку! — визирнуло з-за листу веселе й лукаве лице покровського завідуючого Петра Кучерявого.

— Моя годинонько! — зраділа Настя, — як він тут?

А сонце світить йому в лице, шнурочком чорніє мережана брова, а в сірих очах блискотять золоті іскорки.

— А коли-ж то ми вже бачилися з вами! — простягає він до неї обидві руці.

Настя схиляє на груди голову і вже хоче осміхнутись, засоромившись. Коли щось—тьох у грудях.

— Геть-геть! — сполохалась вона чогось і замахала на Петра руками.

— Бо тут, мабуть, хтось є, — нишком шепнула йому.

— Кахи-кхи! — басом кашлянуло щось за деревами. Спираючись на палицю, понуро виходив на галявину інспектор. Брови насупив, дивиться в землю, щось думає.

І похмарніло відразу все, осмутніло...

І побігли тіні по траві, і лист на дереві помутило.

Глянув Петро на його, зблід відразу, скривився.

— А, бодай тобі добра не було! — промовив з жалю, полинув і розтанув, як хмарина.

— Гав-гав-гав! — залящало десь поблизу Герасимове, сторожове щеня. Далі опукою вискочило із-за кущів та так і вп'ялося інспекторові в литку.

— Це-ж буде рахуба, як порве! — вдарилась Настя об поли. — Жучок! — кинулася вона його одгонити, — Жучок! Жу...

Прокинулась, — у дворі, помалу затихаючи, гарчить іще Жучок.

Не вспіла щось подумати, як силоміць потягнуло її знову кудись. Вже крізь сон чує, як влетіло щось у вікно, снує по кімнаті й гуде.

...Вона по цей бік, Петро по той. По середині плине кудись крутими берегами блакитна вода, леліє... Вітрець гонить хвилю, очеретом гойдає. Заходить сонце, палає небо, червоніють проти його дрібнесенькі мережані брижі на воді.

— Іди, йди! — проганяє вона Петра, — йди!

А йому так не хочеться: ступить раз-два та й спиниться, жалібно так очима благає.

— Не мнися, йди! — одгонить його без жалю Настя, — бачиш, який ото селезень по воді плаває?

— Ну то й що, як селезень? — питає Петро.

— Еге... що! — одмовляє Настя, а сама й не знає, що сказ. А селезень кружить по воді, та все гуде, та все гуде. Далі — пуць у воду — уринув, та й нема. Хлюпнуло коло ніг.

Настя зирк — та й охолола: чіпляючись за лозу, на берег, видирався інспектор.

— Бач — що? — одними очима промовила до Петра. Той схопився руками за голову й знову пішов димом. А інспектор підходить до неї, та очима так і пряде по їй, так і пряде.

— Що це він? — дивується собі Настя.

Взяв її рукою за підборіддя, а другою рукою за стан обгортає.

Хмизом-низом,
Під дровами —

підспівує й підморгує.

— Еге! — подумала Настя, — а тоді, бач, я й не догадалася, на що він за щ ку брав.

А він нахиляється то до одної щоки, то до другої, та тільки: жж... гу. — Так ось який він! — думає Настя, — хай-же тільки займе: ну й вибатькую, ну й вибатькую-ж...

Ж-ж-ж... — загув він над самим її ухом. Настя набралася духу.

— Геть!..

Кинулась у холодному поті.

— Та й що це зо мною діється, — вже розсердилась на когось Настя, — завтра екзамен, а воно таке верзеться — тьфу! — Сердито одвернулась до стіни, вкрилася з головою...

— Я вам, я вас, та я-ж вас!.. — тупотить ногами інспектор. Настя стоїть перед ним ні жива, ні мертва. На дворі хмариться чи на дощ, чи на вітер. Екзамен минув уже, — коли і як — Настя не пам'ятає. За столом у її кімнаті сидить шкільна комісія, дожидає, поки інспектор перекажиться, куняє.

— Признавайтеся, хто моргав на вас над річкою? — визвірився інспектор.

— Я... він... я не знаю, де він узявся, — виправдується Настя.

— Не знає... вона не знає, — уїдливо звернувся інспектор до комісії. Комісія заплющила очі й мовчки похитала головами.

— Ну, а отой ваш бриль, як решето — хто одніс до писарки переховати, поки я тут? — встромив на Настю гострі очі інспектор. — На що то вчительці такий бриль?.. Голови паничам крутити?.. А у вашій корзині на самому дні картку якого ото шминдрика з патлами приховали з вечора?.. Думаєте — не знаю?.. А пудра в шухлядці для чого ото?

Бачить Настя: все знає! — тремтить мовчки, Інспектор пригнувся ближче до неї.

— А над водою, як узяв я вас за щоку, як рідний батько, — що ви подумали тоді? — зашипів їй в самі очі. Кров прилинула Насті до лиця.

— А ну — скажіть?.. Бач, казали, що вона смирна, — повернувсь він до комісії, — а вона — знаєте, що подумала на мене, старого? — Комісія зітхнула й покивала головами.

— Я їй-богу не знаю, що зо мною діється, — щиро, як батькові, признається вона. — Це мені за гріх... за те, що не засвітила на ніч лямпадки... — А сама плаче плаче.

— Ну глядіть-же мені, — пом'якшав інспектор, — щоб більш ніколи цього не було!.. Прощаю на первий раз.

— Починаймо! — звернувся він до комісії; сів, присунув до себе папери, надувся, як тума.

„Треба бриль дячисі перепродати, а Петрову картку в піч", — думає Настя й схлипуючи сідає теж коло столу.

А в кімнаті темно, тихо... Десь на стіні цокає в темряві годинник. Скрипнуло вікно, одчинилося, стукнуло об стіну. Тихо вскочив через бузок у кімнату вітер і пішов нишпорити, як злодій, по всіх закутках. Никнув сюди-туди, злетів на ліжко, подув Насті на очі, на щоки, далі добрався до столу й почав порядкувати паперами.

...Бачить Настя — ляснули двері і в кімнату сміливо увійшов Петро, свіжий, хороший, як іскра. І вже не боїться, сідає поруч з інспектором, осміхається, квіткою з бузка грається.

Й чого його принесло в такий час? — лякається Настя, — хіба чи не кликали його в комісію?—подумала. Чує Настя—стає жарко.— Не треба дивитись на його, — подумала й одвернулася в другий бік. Проте не помоглося: починає горіти тіло, горять руки, горить, як у перці, лице.

— От лихо мені! — жахається вона, — гляне інспектор і догадається! І що-б його зробити, щоб не горіти так? — кидає очима на всі боки, сидить як на жару.

З вікна подув вітер, потяг од інспектора папери й шпурнув під стіл.

— Ой, як-же це добре! — зраділа Настя зразу — шусть під стіл.

— Поки позбираю їх, може перегорю під столом, — подумала. Нахилилась під стіл, а Петро вже вперед неї там, теж збирає листи.

Побачив її, та й дивиться у вічі, чудно-чудно так. Далі до неї нишком:

— Маю сказати вам велику тайну. — Схиляє лице, лоскоче кучерями по щоці. Чує Настя, тихесенько шепоче над ухом:

— А спробуємо отут... поцілуватись.

— Чи ви не сказилися? чи ви не сказились?— хоче одіпхнути його Настя, а замість того лицем до лиця тулиться та й тулиться. Вже-б час із-під столу вилазити, а вона не має сили випустити Петра.

— Ой лишечко, ой що-ж це буде, ой рятуйте-ж мою душу! — тулиться вона до його; а серце як не вискочить.

— Та й чого так страхатися? — спокійно радить на ухо Петро, — ми зовсім не будемо вилазити звідціль, будемо сидіти тихенько, то вони й забудуть про нас.

Насті одлягло од серця.

— Правда! — радісно подумала вона, а я й не догадалася. О, який-же він розумний, мій коханий! Острах став проходити. Зіперлися вони на стінку, до купи стулились, затихли, прислухаються.

Так, мабуть справді забули: читають папери якісь, спокійно гомонять. Інспектор прокашлявся й почав читати протокол. Сидіти стало так гарно, затишно.

— Послухаємо, — повагом промовив Петро, обгортаючи Настю.

„Тысяча девятьсот такого то года педагогический совет под председательством инспектора народных училищ господина Люцыпоренка, — швиденько, як паламарь, вичиту-

вав інспектор, — производил испытания... тара-ра-ра... и постановил:

Котилася ой да зоря з неба
Та й упала до долу...

зіпнув відразу голінним парубочим голосом інспектор, немов трохи одлетівши. Настя сполохалась.

— Що це він? — сказився?

— Цить, — моргнув до неї Петро, — зараз підіймуть бучу, потім підуть звідціля, а ми вдвох зостанемося.

Інспектор встав од столу, настромив на лисину Герасимову шолудиву шапку й помалу пошкарьогав до порога.

...Та й упала до до...оо...оо...лу! — виводить він, як не перерветься. Ну зовсім-же, зовсім, як парубок. Настя торкнула ліктем Петра.

— Хі! — засміялась собі в руку. Коли зирк: зверху під стіл сива борода о. Микити висувається, висувається. Далі — червоний ніс, потім підсліпувате око... Настя жахнулася, хотіла хоч руку випростати, що лежала у Петра на шиї, так не можна було: щось до стіни притиснуло.

О. Микита глянув, ахнув з дива, плеснув у долоні й закрив лице руками.

— Какаріку-гу! — заспівав, немов сусідський півень.

— Умру! — сказала собі Настя, мліючи од сорому.

А з других боків висовувались під стіл земський з блискучими ґудзями, член управи в окулярах, попечитель школи з медаллю на

грудях. Поставали кругом столу на почепках, плещуть у долоні, головами кивають.

— Учителька! оце так учителька! ну, та й учителька... ай-яй-яй...

— Ех, усе одно — вмирати! — подумала Настя, — хай-же тепер хоч увесь світ дивиться! — Вхопила обіруч Петра за шию, та так і прикипіла до гарячої щоки.

— Цілується!.. Люди добрі! вчителька цілується!.. Пробі! Какарі-ку!..—загаласувала комісія.

Прибіг інспектор:

— Хто цілується? де цілується?

— Господи, прийми мою душу! — молиться Настя. І чує: переходить її душа на той світ, гихо, легесенько, як пух...

А на тім світі — ніч, зоріє десь небо, прочинене вікно...

— Так немов-би моя кімната... — дивується Настя. Під вікном щось кашлянуло.

Гей, хто-ж мене, дівку молодую,
Та й проведе до дому...

Знову зірвався на дворі парубоцький голос, аж здрігнула Настя.

— Какаріку! какаріку!—перегукувались десь на хуторах півні.

Настя і бачить усе й чує, та й не віриться їй, що то був сон.

Лежить не поворухнувшись, осміхається.

Зашелестіли папери, немов який канцеляриста невсипущий читає їх усю ніч.

Збирає Настя по долівці папери, пригадує

сон і бубонить щось. Їй і смішно, й сердито. Не втерпіла, щоб не зазирнути під стіл. Нічого не було там; самотно дрімав тільки на стіні чи павук, чи муха. Поскладала папери, підійшла до вікна.

Як і перше, химерними скелями темніє хутір; степ хвилює тінями, миготить, немов палає ввесь у темному полум'ї. А небо вже инше: насунулось, як чуже, світить пізніми зорями. Далеко, мабуть, ніч упливла за той час, догорає, — тільки причувається, немов подекуди шугають ще гарячим приском невидимі іскри.

---

elib.npu.org

УВЕЧЕРІ.

Ще за сонця, як по улицях гнали череди, над містечком густою хмарою стала курна темрява, а як курява припала, в темному наметі над землею на варті стояв уже білий місяць. Серед широкого майдану виринула з бур'янів недоладня довга будівля, на-швидку зляпаний дощаний театр. У балагані світились огні, гуркотів бубон, вигравали музики. Коло дверей і кругом балагану гомонять люди. Дзеленчить довго й тоненько дзвоник і люди товпляться в балаган. Картина відразу міняється. Гомін, а за ним і музики стихають, на майдані пустіє, і стоїть проти місяця посеред бур'янів якась будівля, химерна, велика, а вздовж неї самотно похожає висока цибата людина в жовтих черевиках і пом'ятому яломку на голові. Ходить у задумі, посвистує, стиха хльоскає батогом.

Далі з-за колодок у бур'яні висовуються цікаві хлоп'ячі головки й пильними очима стежять за високою тінню.

— Жура-вель! Жура-вель!—усі разом починають вони підспівувати. Висока постать свариться на їх головою й нахваляється батогом. Потім потягається проти місяця, позіхає й помалу ховається за двері.

Хлопці один по одному вискакують з-за колодок, стиха шумлять бур'янами й крадькома підлазять до балагану. Незабаром уся стіна рябіє ними, немов гніздами; темні силуетики хлопців попричіплювались до дощок, де тільки була яка щілинка.

Не знайшла тільки для себе місця одна маленька постать—чепурненький хлопчик в оксамитових штанцях і в новенькій матросочці. Він перебігає од одного місця на друге, припадає личком до дощок, та щілинки собі не знаходить.

Тоді хлопчик проворненько скинув з себе блискучі чобітки й подерся по планках під саму стріху.

Тихо виросла коло стіни висока тінь в яломку: помалу спинилася й дивиться. Ні одна головка не поворухнулась,—усі немов приросли до планок.

Ляснув батіг раз, удруге, аж луна пішла по майдані. Хтось із хлопців зашипів і вхопився ззаду за штани. Далі всі, як груші, посипались до долу і вмить шугнули в бур'ян.

Знову з-за колодок вистромились хлоп'ячі голови:

— Журавель! Журавель!

Самотна тінь мовчки манячить, осміхається проти місяця.

До балагану, поспішаючи, наближаються дві жінки. „Журавель“ глянув, крутнувся на нозі й швиденько сховався за дверима. Коло балагану знову почали виринати з бур'янів боязкі хлоп'ячі головки.

Дві жіночі тіні стали придивлятись до їх,— якась пані й наймичка.

— Не бачили. хлопці, Колі?

Хлопці сміливіше виходять з бур'янів і товпляться коло пані.

— Коля тут!—разом крикнуло скілька голосів, — Коля, де ти?.. Ось він тут! — Оглянулись туди-сюди — Колю як вода вмила.

До гурту підходило щось у „котелку", в білому комірчику, блимаючи цигаркою.

— Що, знову втік? — звертається до пані.

— Що ти врадиш з такою дитиною?—здвигаючи плечима, бідкається пані. — Не випускати з двору — шкода: нудиться, плаче, а випустиш, то хіба тільки вночі повернеться, голодне, обідране. — Пані наблизилась до нової людини. — Оце якось забрело до Андрія, до шевця, а там взяли та й обгодували картоплянним хлібом, так що всю ніч дитина як в огні горіла. Сказать-би, не було з ким бавитись хлопцеві, так водила до батюшки, до акушерки: сидить між ними, як підбите, мовчить, гратись не хоче та нишком додому проситься, а як забачить на улиці оту босячню, то аж затремтить дитина.

— Сьогодні ще зранку ходить за мною слідком, — розказує далі пані,— скиглить: дайте, мамо, копійку, в театр на кумедію піду. — Не будеш ходити, кажу, до тих шибеників, то поведу. — Не буду, мамо. — Одягла я його оце, причепурила — посидь-же, кажу, Колю, поки я одінусь, тоді підемо разом. Я-ж пішла одягатись, а там під вікном свиснув якийсь старчовод, то він і повіявся з двору. Тепер не жди вже до півночи додому. Де його тепер шукати!..

— А дивіться, ото-ж чи не він буде? —

показав палицею панок у комірці кудись у далечінь. На краю майдану од бур'янів тихо одділялась маленька тінь.

— А глядіть, чи не він. — пильно придивляючись до неї промовила пані.

— Колю!

Тінь спершу помалу, потім усе дужче й дужче залупотіла ногами й сховалась в уличку за чиїмсь садом.

— Колю! Колю! — гукала пані.

— Біжи, Мавро, по-за церквою, а я може звідтіль перейму його.

Мавра захурчала спідницею.

— Це не хлопець, це кара мені божа за гріх, — стиха промовила пані й підтюпцем подалася через майдан.

Стиха гомонить глухий куток. Під хатами й під дворами блимають цигарки, лускає насіння, гудуть ліниві празникові розмови.

Серед шляху піском курить дітвора. Через чиїсь ворота, як лисий віл, дивиться місяць. Тоненькі голоси то дзвенять, то затихають. Вирівнялись по шляху низкою, як москалі.

Перед ними бадьоро проходить простоволосий хлопчик, на-швидку витирає спітніле лице й одбирає до себе товариство.

— Старці-сіромахи, одходьте туди! — суворо командував хлопець, — а ці будуть пани! — Ніхто йому не суперечить.

— Старець! старець! старець! — тикає рукою хлопець; вибрані з радісним гуком, вистрибом вилітають з ряду.

Рядом з другими, покірно чекаючи своєї

долі, стоїть прибите до улишньої дітвори паненя. Коліно новеньких штаненят розпенехано аж до низу, з розхрістаної матроски світять голі груденята, а ніжне личко зашмароване піском. Рученята склало на грудях, готовлячись скоритися тому, що скажуть, проте великі, темні й блискучі, як зоряної ночи вода, очиці дивляться на суворого ватажка з благанням і таємною надією.

Тільки коліно здрігнуло та схилилась голова, як привідця, минувши його, показав пальцем на сусіда: хлопчик мав лишитись за пана.

— Пани!.. заходьте з того краю, — порядкував хлопець, — а наше браття до мене.

Хлопці з веселим гуком розбіглись на дві ватаги. Пани зразу почали вмощувати собі з бур'яну великі животи, ліпили на лоб і на груди замість кокардів і ґудзиків реп'яхи, махали над головою, немов зонтиками, листками лопуху.

„Старці-сіромахи" посідали вряд шляхом, вишмаруавши землею лице й розпатлавши чуби.

Батеньки, матінки рідні,
Подаріте хоч копівчку —

заголосили „сіромахи", посхилявши на бік голови й виставивши вперед жміньки.

Пихкаючи й обмахуючись, один за одним посунули по дорозі „пани".

— А ти-ж, Колю, чого стоїш там?—гукнув чийсь голос. Коля стояв, схилившись під тином, і мовчав.

— Іди, Колю! — почали його кликати.

— Е! Коля чогось плаче, — придибавшись промовив другий хлопчик. Ватажок схопився з

місця й з серйозним, заклопотаним виглядом підійшов до Колі.

— Чого це ти, Колю? — ласкаво заглядаючи йому в вічі, питав він.

Коля закрив лице рукою.

— Хлопці! — суворо звернувся він до дітвори, — може хто вдарив?

— Ні, ніхто, — одмовляли хлопці, підходячи до тину.

— Ну, то чого-ж ти, Колю? — одводячи од очей руку, питав він.

— Я — теж наше бра-ття, сірома-аха,—схлипуючи промовив Коля. Ватажок трохи подумав.

— Давайте, хлопці, приймемо вже Колю до нашого браття,—пожалів він Колю.

— Приймаємо! — гукнули хлопці.

— Іди, Колю, сюди, — поступаючи рядом з собою місце на піску, привітно гукнув на його один із „старців".

Сльози не висохли ще в очах у Колі, як заблищяли вони радістю й гарячою вдячністю. І соромлячись, і осміхаючись, і витираючи рукавом сльози, мостився він край шляху в середину між „наше браття". Одну ніжку підобгав під себе, другу з розпенеханим коліном висунув у пісок, скривився, як сирітка, виставив і свою жміньку.

Дайте сиротиночці
Темній, невидній...
А немає-ж у мене
Ні батенька, ні матінки—

лунали на цілий куток жалісні голоси, й найжалібніше з усіх бренів голос нового „сіромахи".

Мимо проходили „пани“, кидали в руку черепки, кізяки, будяки колючі, сипали на голову й за шию пригорщами пісок. Коля покірно склепав очі й схиляв головку до самої землі.

Всім було байдуже, як улицею, шумлячи шовками, пройшла якась пані. Тільки Коля примовк був одразу й прищулився до товариша; вона зиркнула з боку на розхрістаних, обсипаних травою й піском „сіромах“ і пішла далі.

— І що ото вони витівають там!—загомонів хтось з-під стріхи на старців,—а чи не пора-б уже вам на піч!

І незабаром Коля стояв серед шляху, один як палець. Підійшло скілька старих.

— Чиє воно? — придивлялись вони до його.

— Чий ти, Колю?—питав його підійшовши якийсь хлопчик. Коля сказав.

— Це аж із базару—дивується якась жінка.—Та чого-ж ти аж сюди забрів?

Коля готувався заплакати. Люди погомоніли, порадились і одрядили дівчину одвести Колю.

Кріпко взявшись за руку чужої дівчини, Коля спотикався по дорозі й плакав, жаліючись, що болять ноги й хочеться спати. Далі він вже не пам'ятає, як опинився на руках у неї. Тільки близько-близько бачив коло себе незнакоме лице й чужі ласкаві очі.

Потім чув розмову чужої дівчини з кимсь дуже-дуже близьким.

Пам'ятає ще, як той рідний голос промовив до його:

— А де-ж ти хоч чобітки подів, шибенику!

— Глянь, сюди, Ваню: Касяненко з Гордійчуком до нас ідуть, — раденько звернулася до чоловіка Євгенія Калістратівна.

Іван Федотович підійшов до вікна.

— Що за диво — справді до нас! — здивувався він, — а я вже думав, що вони й до віку не заглянуть до мене.

— Слухай-же, Ваню, — промовила Євгенія Калістратівна, — благаю тебе, ради бога, не збивай ти вже бучі за ту свою „мову“, бо знову посваришся; вже й так мало не всі знайомі одцуралися нас через твої вигадки.

— Ні, Женю, будь покійна!.. Самому мені очортіли ті безглузді суперечки, — заспокоював її Іван Федотович, — я добре звірився вже, що нічого доброго з цього не вийде.

Після трьох днів гризні допіру Іван Федотович помирився з жінкою, і в сем'ї знову запанувала згода та тиша.

Іван Федотович почував себе тепер спокійно, хоч трохи й сумно.

— Тепер я сам бачу, що самотою мені нічого не вдіяти, — сказав він щиро, близько сівши коло жінки. — Бути одиноким на все місто свідомим українцем — це треба зовсім отруїти

собі життя, треба посваритися з приятелями, з рідньою, зачинитися між німі стіни й не показуватись на люди. Тут треба жертви, треба героєм бути, а я... я не герой... — Іван Федотович сумно й покірно схилив голову.

У Євгенії Калістратівни заблищали в очах радісні потайні іскорки, проте вона теж прийняла сумний вигляд.

— Скільки нервів поскубли, скільки крови попсували мені любі мої землячки! Ще до всього дурнем зробили, чудаком ославили... Е, та що казати — краще ніколи не здіймати цього питання, на душі спокійніше буде.

— Кажуть, що ти спокою нікому не даєш, усіх ображаєш, — тихенько промовила жінка.

— Що-ж... иноді й сам не рад — доведуть. Тепер побачиш — не нагадаю й словом.

— Щирий син України дома?—близько залунав веселий голос і у вікні з'явилося рябеньке лице з великим носом, в окулярах.

Іван Федотович зразу скривився.

— А, пан Гордійчук! пан Касяненко!.. прошу заходити! — промовив він увічливо.

Рипнули двері й на порозі з'явився Гордійчук і общипана постать міського педагога Касяненка.

— Як себе почуваєте, добродію? — кажется, так говорят на вашей „мове", — промовив Касяненко, відтіняючи українські слова.

Іван Федотович, помітивши, як скривилися губи у педагога на слові „мове", зразу почув у собі непереможне бажання без зайвих міркувань садонути земляка-педагога під ребра.

Він зробив вигляд, що зовсім не звернув на це уваги.

— Що маєте новенького? Як Анна Михайлівна, дітки?—заговорила до Гордійчука Євгенія Калістратівна, намагаючись затерти небажану розмову. Заговорили про домашні справи, і Іван Федотович думав уже, що все на цьому й минеться, аж, глянувши на педагога, який стояв схилившись над столом, став почувати, як стара досада й нудьга заворушилися в грудях: на столі лежало свіже число української газети, що він забув у свій час сховати. Педагог прищуреним оком скоса дивився в газету й єхидна усмішка грала на його губах.

— Напрямок газети поступовий... — став читати він стиха, немов для себе. — На-прямок...— пробіг він і насмішкуватим оком глянув на Гордійчука.—Вы слышали когда-нибудь такое слово в наших селах? — звернувся він до того.

Почувши зразу небезпеку, Євгенія Калістратівна звернула до чоловіка затурбоване лице й зробила перестерігаючий знак. Іван Федотович важко зітхнув:

— „Направление“—теж, здається, не цілком народнє російське слово... ну, та облишмо про це,—сумно промовив він.

— Позвольте — как не народное? — здивувався педагог.

— А так,—неохоче промовив Іван Федотович,—його теж викували російські письменники із народнього пня, коли виробляли літературну мову. Хіба-ж ви цього не знаєте?..

— Разве?.. впрочем, может быть, но главное видите ли в том, что слово „направление“ звучит в русской речи вполне естественно, а напрямок...

— Ну, їй-же богу ви міркуєте, як дитина, — розвів руками Іван Федотович, — скільки разів уже...

— Слухайте, Іване Федотовичу! — втерся в розмову Гордійчук, — ви самі бачите, що я теж малорос, люблю рідну мову, а завше казав вам і тепер скажу, що поки не стануть ваші літератори писати мовою Квітки та Шевченка — діла не буде.

Іван Федотович побачив, що не обминути йому старої суперечки про мову. Згадавши останні свої самому собі й своїй жінці обіщання, він рішив узяти себе в руки й при розмові не захоплюватися. „Буду доводити їм цілком спокійно і логично, — думав він, — логика в суперечці — велике діло, логика спокійна, холодна й міцна, як криця“...

— Ну, слухайте сюди, — тихо почав він говорити, звернувшись до педагога

— Ваню, забув уже? — погрожуючи блимнула на його очима жінка.

— Ось геть, ради бога! — нетерпляче одмахнувся од неї рукою Іван Федотович, — знаю... Слухайте, земляче, — звернувся він знову до педагога, — будемо міркувати спокійно і... цілком логично. Скажіть мені, поклавши на серце руку, чи можна-ж писати, ну хоч газету, мовою Шевченка?

— Полагаю, что можно, — зразу одповів той.

— Ну ви-ж повинні знати, що лексикона Шевченкової мови і взагалі всякої народньої, яка-б не була вона багата, не вистачить на те, щоб писати, скажемо, реферати, наукові статті та инше. Я-ж іще минулий раз ясно довів вам це і ви цілком тоді згодилися зо мною.

— Ну да, так конечно... но видите ли... — зам'явся був педагог.

— От бачите! — радо промовив Іван Федотович, — тепер-же скажіть — як-же обійтися без нових слів?

— Как обойтись? — звернувся педагог уже до Гордійчука, — чудак, право, — это должны знать ваши „письменники", а меня это мало интересует.

— Та ви-ж згодилися, що Шевченкової мови не вистачить для цього, — значить, виходить ясно, що нові слова потрібні? Так, чи як? — приставав до педагога Іван Федотович.

— Представьте себе, — звертаючись через плече Івана Федотовича до Гордійчука, казав Касяненко, — представьте, что какому-нибудь нашему „Матвию" или „Миколе" прочли газетную статью на этой „мове" и сказали...

— Та чого-ж ви мені не хочете сказати, — так, чи ні? — мало не з плачем промовляв Іван Федотович, перехоплюючи погляд Касяненка.

— Нет, я полагаю, что русская речь нашему... — провадив своє педагог, не звертаючи ніякої уваги на Івана Федотовича.

— Так, чи ні? — крикнув на всю хату Іван Федотович у самий рот педагогові, — я вас питаю: так, чи ні?

— В чем дело? — педагог здивовано глянув на Івана Федотовича.

Той знизав плечима й став різати кожне слово:

— Ви згодилися, що Шевченкової мови не вистачить для широкої літератури; я вас питаю: значить, потрібні нові слова?

— Что ему нужно от меня? — звернувся до инших педагог, — привязался и привязался ко мне!

— А я-ж казав, що те буде, — вставив Гордійчук. — Тільки до його на поріг, зразу й причепиться, як реп'ях, з своєю мовою. Я-ж казав, що не варт було заходити.

— Хто — я? я зачіпав вас? — сказав, складаючи на грудях руки, Іван Федотович. — Бога ви не маєте в собі, панове!.. я-ж навіть сам прохав залишити цю розмову, ви-ж сами, ви нав'язли, ви примусили мене говорити за це!.. Тепер-же ви повинні або довести мені, що я помиляюсь, або згодитися зо мною — треба коли-небудь довести нам діло до краю!

— Дуже дякую! — нехай хто хоче — доводить до краю, а я піду додому! — Гордійчук став шукати своєї шапки; педагог теж пішов до дверей.

— Ні, панове, я прошу вас лишитися, я дуже прошу вас! — Іван Федотович розставив руки навперейми гостям. Піт котився по його чолі.

— Нога моя більш не буде тута! Прощавайте! — кинувся Гордійчук.

— Пустите — прориваючись під руками Івана Федотовича, казав сердито педагог, — я... я не знаю, что это такое! это просто свинство!

Іван Федотович почув, як кров прилинула до лиця.

— Так ні-ж, чорт забирай! я навчу вас, як глузувати з людини! — тупнув він ногою. Потім, кинувшись до дверей, він клацнув замком і сховав ключа в кишеню.

— Тиран! мужик! — заголосила жінка і, закриваючи лице руками, вибігла в другу кімнату.

— Він збожеволів!.. тікаймо, пане Касяненку! — Гордійчук шарахнувся по кімнаті, підбіг до вікна й аж захурчав у кущі. Педагог уже був пригнувся, щоб стрибнути за ним, та Іван Федотович міцно схопив його за комір.

— Ні, голубе, ти то не втечеш од мене! — схопивши за горлянку, він труснув педагогом, як віхтем.

— Довго ви будете жили тягнути з мене? Довго будете розпинати мене?.. Зараз кажи мені, кацапське сміття, потрібні нові слова в нашій літературі? Кажи, а то я з тебе душу витрясу! — Іван Федотович припер Касяненка в куток і так здавив за горло, що тому виперло з лоба очі.

— Бог з вами, земляче, — лагідно промовив переляканий на смерть педагог, — чого ви так схвилювалися? Хіба-ж ви не бачите, що то були жарти. Коли народня мова культивується в літературну, то справді повинні з'являтися нові слова. Так було з російською літературою й инакше бути не може. Про це навіть школярі знають.

Іван Федотович випустив з рук педагога, зітхнув з полегшенням і став витирати хусточкою рясний піт на чолі.

1911.

НА ХУТОРІ.

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході як кров червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажевріла, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, мало помітною плямою, під темним крилом ночи зразу ожив і засвітився білим, чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискучою стернею.

На нивах, як те військо побите, темніють не зношені снопи, стелються довгими рядами не загребені покоси, і збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелеться дух свіжого степового сіна.

Роскошами, красою віє над степом...

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Вздовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвались і попливли проти місяця по-над зрошеною травою марища — тіні. Запирскало щось... Воли. За волами вирinула й стала в яру волохата постать.

На голові у неї наверчене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках — батіг. З купи ганчірок визирає мармурове дівоче личко з дуже великими пречудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбура верби й закинула голову проти місяця. Очі у неї склепилися, руки опустились, як у сонної. Стоїть і осміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і вигравaючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінкі, мов із срібла виковані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,
Горою овес.
Не по правді, молодий козаче,
Зо мною живеш...

Слова всі до одного оддалися голосною луною; ні одне не сховалося. Дівчина замовкла

і схилила голову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, завмирали останні одголоси пісні.

Верби стоять — не стенуться. Проз їх віти де-не-де визирають далекі зорі.

Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту далечінь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою.

Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ.

Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота... Вона дочка-одиниця багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогії килими, дукачі срібні... Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак — такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе...

Тужить, розливається голос дівчини, і лунає-розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака.

„Ой вистели, дівчино, — дає глузливую козак дівчині пораду, — ой вистели килимами двір, щоб не скаляв мій кінь вороний золотих підків, — тоді буду до тебе ходити“.

„Ой посади, дівчино, край воріт вербу, тоді буду до тебе заходити“.

Та не одурити козакові дівчини! Почула вона серцем гіркую правду, і тихим, безнадійним смутком забреніли останні слова пісні:

Я й садила, я вже й поливала, —
Не приймається.
Брешеш, брешеш, молодий козаче, —
Ти цураєшся.

Стоїть дівчина, схилившись до верби головою, сльози витирає рукавом драної свитини. Стоїть з жалощами в серці, засмучена й обмарена чарівними малюнками давно минулого, давно забутого, вільного й шумливого життя її рідного краю.

А в тихому хуторі зчинилося диво: од сну просипалися люди, виходили з хат здивовані й слухали пісню, що живою силою вривалася з яру на хутір.

Прочинились двері чиєїсь хати, і зчепивши руки на грудях, стояла на порозі біла постать чи дівчини чи молодиці. Місяць світить на білу постать і на хату.

А на краю хутора, од степу спочивав у сінях своєї хати старий дід. І мариться крізь сон дідові, що в сінях над ним бренить струна. Дідові сон сниться, а струна все бренить та й бренить і його будить. І дід прокинувся.

В прочинені двері б'є синім промінням місяць, а по сінях лунає пісня, аж лящить. Вийшов дід із сіней, схилився на тин, та й слухає.

На хуторі тихо та лунко. Все кругом спить, тільки в яру хтось не хоче коритися снові й крає сонне повітря своїм молодим могутнім голосом.

Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то розігнеться, то візьметься за груди рукою.

Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль-жаль.

На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; біліють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі.

Всі вони здаються при місяці фігурами, вимурованими з білого каменю.

В середині між ними сидить парубок з чорними великими очима й тихо і поважно щось розказує. Білі фігури посхилялися до його, слухають.

Його мова одбивається в тихому хуторі буркотанням маленького струмочка. Парубок розказує про чудну дівчину, що недавно привезено сюди з далеких хуторів до хазяїна за наймичку. Вона дика, боязка й чудна. Вінки собі з квіток сплітає, квітчається й так ходить у роботі цілий день. Збирає коло себе дітей та все розказує дивні якісь казки, або свої сни. А як стане співати, то зразу своїм голосом душу проймає.

До гурту підпливають мовчазні тіні, сідають на моріжок і мовчки слухають.

Потім тихо й поважно, не перебиваючи один одного, стали довго вони розмовляти. Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними. Часом гарячими хвилями з новою силою долі-

тала з яру пісня, вривалася в груди людей, і вони стихали. Потім, переждавши, говорили далі.

Споминали вони якогось чабана Илька, що своїми піснями приворожив до себе молоду пані. Ох, і що-ж то за сила була в тому голосі! Вийде, було, на могилу, гукне пісню — і ввесь степ скрасить нею. Люди, бувало, кидали роботу та виходили слухати Илька із хутора аж у степ. Щирий і правдивий був чоловік Илько. Підмовляла молода пані їхати його з собою кудись, та не поволів Илько життя панові розоряти, а поволів іти кудись у Чорноморію. Та як пішов, як пішов, та й досі чутки нема...

В яру залунав новий ниючий і пекучий спів. Дівчя співало про себе, що їй горе на світі. Вона сирота, а люди недобрі, і нема до кого їй прихилитися; скаржилася комусь, що не зазнала вона на світі роскошів, що марно проходять літа її по наймах у важкій роботі...

А люди на хуторі все слухають і згадують усе инших своїх співців.

І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюблені діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівчя, — люди з найбідніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами у чужих людей і пасинками в долі.

СВЯТКОВІ МІНЬЯТЮРИ.

В городі займались вечірні огні. Веселий гомін і метушня стоїть на брудній улиці глухого кварталу. На снігу коло лихтаря, журно схиливши голову, сидить сажотрус „Казенне Очко“; не то щось думає, не то дрімає. Коло його збирається тичба улишних хлопчаків.

„Казенне Очко“ лупнув на їх очима і одразу ожив.

Дети, в школу собирайтесь!
Петушок давно пропел... —

розмахуючи обома руками, заспівав він з хрипами й свистами. Дехто з хлопців, жартуючи, брався підспівувати.

Як бувало не раз, між ними починається незабаром науковий диспут.

„Очко“ пише щось пальцем на снігу, одхиляє на бік голову й хитро заскалює око:

— А це що буде?

Хлопці збиваються до гурту. Дехто пильно придивляється на сніг, инші осміхаються.

— Ось я прочитаю! — озивається один, — там написано: „Казенне Очко“... „Очко“ цмокає губами:

— Так, да не так!

— Дядюшка! — висовується наперед шустрий хлопчак, — а ось давайте я вам загадаю!

„Очко“ бадьориться й випинає наперед груди.

— Кажи!

— А ну скажіть: за-зе-ле-ні-є.

— Заз... зніє! зазле... за-а... — починає „Очко“, напружуючи лице. Хлопці регочуться. Довго ще було чути, як переждавши починав знову „Очко“ дзижчати і як раз за разом лунав у морозяному повітрі дзвінкий хлоп'ячий регіт.

Мимо проходять тіні, деякі спиняються коло хлопців, слухають, роздивляються. Потім осміхнеться і піде далі.

Десь коло пивної знялася сварка. Хлопці заворушились, гуртом сунули туди. Остався один, у старому салдацькому мундирі, щільно підперезаний попругою. Він мовчки дивиться на п'яного; далі позіхає й брьохає кудись по снігу великими чобітьми. „Очко“ схиляє голову й починає куняти.

Улицею біжить чиєсь собачя. Воно метушиться на всі боки, нюхає слід і тихо скиглить.

— Собачка? ах ти-ж... собачка! инувшись, ласкаво промовив „Очко“.

— Цуцик! цю-цю! — став простягати він до неї руки. Собачя замололо хвостиком, підбігло й почало тертися коло ніг.

„Очко“ одразу міняє тон і починає лякати собачку.

— Я тобі дам! у-у!.. насупившись, тягне він густим басом. Собачка одскочила назад і підняла уші.

— Хе́-хе-хе! — ласкаво засміявся „Очко“, — а ти вже й злякалась?.. думаєш: сидить такий п'яний, такий... — „Очко“ подумав трохи, —

такий поганий, дурний... зараз почне бити!.. ні! за віщо я битиму тебе!

Собачя радісно виснуло й побігло до рук.

— Ах ти-ж, цюцюнчик! — крізь зуби протяг він, узявши собачку за мордочку. Собачка полащилась трохи й побігла далі.

„Очко“ знову сам. Не то сумує, не то дрімає. Иноді кинеться, насупить брови, почне напружатись:

— Зазленіе, заз... — силкується „Очко“.

Незабаром голова опускається на груди й він безсило осміхається.

По улицях гасять електричні лихтарі. Затихли трамваї. Тіні по тротуарах пробігають рідко. З гомоном, з п'яними співами пройде весела ватага, прошумить санками візник, і знову стихне.

На розі двох улиць зчиняється гук.

З грубих голосів виривається й куе, як у дзвоник, молодий, приємний контральто.

На перебій йому хрипко бубонить низький бас:

— Всі ви майстрі їздить, а як прийдеться платить, то чорт вас і вдержить, — сидячи в санках, похмуро говорить волохатий візник. Злодійкувате його обличчя уперто схилилося вниз. Перед ним вирівнялась висока, як тополя стрункa, дівоча постать. Гарне, молоде обличчя сяє веселощами; з-під шапочки вибились і мають темні кучері. Вона дивиться на візника великими живими очима, сміється й дивується.

— І ти кажеш, що я тобі не платила? — питає вона, — я-ж тобі наперед оддала! Взяла отак жменю, — дівчина брязнула в кишені грішми, —

вийняла й оддала не лічивши. Хіба-ж ти забув?

Візник не дивиться на неї й повагом веде своє:

— П'яна-п'яна, а бреше краще тверезого.

— Так оце ти так кажеш? — спалахнула одразу дівчина, — та за це тобі морду слід побити, коли ти чесний чоловік!

Присадкуватий, сивоусий городовик стоїть між ними, переводить пильне око з одного на другу.

Із темних кутків, як на світло метелики, стали збігатись на скандал тіні. Виринули якісь шинелі, капелюхи, кашкети. Гомін росте.

— Одішлемо її в участок, — радить стиха старого городовика молодий, безусий. Старий кивнув головою.

— Так знаєш що, дівчино, — спокійно промовляє він, — сідай-же ти на цього самого візника, та й нехай він одвезе тебе: може там ти й заплатиш йому.

— В участок? — тихо, діловито спитала дівчина, — ні, я не хочу, — задумливо додала трохи перегодом.

— Та тут недалечко, — умовляє її лагідно городовик, — побудеш там до ранку, виспишся...

Дівчина подумала трохи й труснула темними кучерями.

— Ну що-ж, катай в участок!.. Ви думаєте, мені грошей жалко? — звернулась вона до публіки. — О, чуєте! — брязнула вона грішми: — завтра не буде ні одної копієчки, — всі прогуляю!.. А візник — свиня! — це я в вічі йому скажу. І в участок я не боюся. Хоч зараз!..

Ну, вези! „прямым сообщением"! — командувала вона візникові, легенько вскочивши в сани.

— Махтей, проведи баришню! — звернувся старий городовик до однієї постати. На світло виступив Махтей, бородатий велетень у свиті, в смушевій з бляхою шапці і з киюрою в руці. Став кректать і огинаться. Підскочив молодий городовик:

— Ех, мабуть вже я сам одвезу її! — він підкрутив те місце, де мали буть уси, й сів на санки рядом з дівчиною. Далі вирівнявся й галантно обгорнув її за стан. Ставало всім весело.

— Трогай! — дзвінко крикнула дівчина візникові. Той охоче взявся за віжки. Цвьохнув батіг. Дівчина повернулась до публіки, поважно вклонилася з санок і повела в повітрі рукою.

— До свіданія, студенти! — покотилося дзвінким сріблом у морозяному повітрі.

Радісний, бадьорий сміх рясно посипався з гурту вслід за санками.

— Вот душа! — звернулась одна зашкарубла московська шинелька до такої-ж другої, — я прямо влюблен... Айда за ней!.. — І два коряві москалики витерли під носом рукавами, збили на потилицю кашкетики й підтюпцем порипіли в темряву за санками.

Тихо на улицях. Блимають подекуди керосинки. Нахмурились сумні будинки, темними вікнами позирають на безлюдні улиці. Скоро буде світати.

Щільно пригорнувшись до телеграфного стовпа, стоїть, немов змурована, постать. Голова

схилилась: чи прислухається до чогось, чи щось нашіптує.

Заворушилася стиха, одвела од стовпа одну руку, одставила ногу, потім легесенько випустила зовсім стовп з обіймів. Одразу захилиталась, замахала, як вітряк, руками.

— Вались, братухо: все одно не вдержишся!— порадив йому, під'їхавши ближче, спізнілий візник.

— Н-ні, не хочу! — вимахуючи руками й ногами, прохрипіла постать.

— Отже впадеш.

— Не впаду! — Постать сопла, хрипіла, схилялась мало не до землі то на один, то на другий бік, проте на ногах держалась.

Візник зацікавився. Санки чуть тільки тяглися.

— Брешеш, впадеш! — повернувся він усею тушею до постати.

— Та поганяй скорій! — задзеленчав з санок сердитий тоненький голос.

— Заждіть, баришня,—кинув до неї візник.— Впадеш, собака! — промовляв він, починаючи гарячитись.

— Фюїть, — свиснула йому постать, напружуючись з усеї сили вдержатись.

Візник сіпнув за віжки й спинився; підняв шапку і взявся за боки.

— Впадеш, сукин сину! — з радісним запалом гукнув він, помітивши, як той пішов уже плисти по сковзалці. Ноги його пливли прямо, а сам він, вихиляючись та вигинаючись, писав круги в повітрі й наставляв уже руки, готовий кожну мить ткнутись ними в сніг. Проте на велике диво не падав.

Візник витягував бороду, притискував рукою, тикав у повітря батогом, немов хотів пхнуть ним п'яного в спину. Той допливав до другого стовпа.

— Ні, таки впадеш! — зціпивши зуби й здавивши себе за коліна, аж хрипів візник, — впадеш!

— Гопп! — радісно гукнув той, ухопившись обома руками за стовп; потім близенько пригорнувся до його, випростав одну руку й показав візникові щось з рукава:

— На! — промовив він, легко зітхнувши.

Візник важко оддихнувся й поскріб під шапкою.

На санках давно вже цвірінчало щось на всю улицю, лаялось, городового кликало, лагодилося вставати.

— Чи ви бачили таке! — не звертаючи уваги на те, до неї-ж промовив, дивуючись, візник, — п'яна-ж чортова скоринка, як чіп, а дивіться — вдержався!

Він помалу, нехотя сіпнув за віжки. Незабаром знову стало тихо навкруги.

Переждавши трохи, од другого стовпа почала знову одділятись самітна тінь, тихо крадучись...

ПІД ШКОЛОЮ.

Двері в школі прочинилися, і звідтіля, товплячись і на ходу одягаючись, висипали на двір школярі. Гомін, сміхи, співи разом з ними вирвалися на свіже повітря.

— Стій, хлопці! — разом крикнуло декілько голосів, — вертайся назад: дощ!

— Дощ! дощ! — загули школярі й кинулися назад до дверей.

— Ідіть собі, йдіть! І ще мало голову нагули? Не глиняні — не розкиснете, — бурчав позаду сторож-дід, запираючи за школярами двері.

Деякі з школярів, котрим недалеко було, зразу побігли по домівках. Решта збилися на дощі коло дверей школи й радилися, що робити.

— Он, братця сухо — можна переждати! — крикнув один з їх і кинувсь до стіни школи, під гілля акації. Всі навипередки побігли за ним.

Довго пустували, сміялися, випихали один одного на дощ, поки таки всі умістилися вздовж мурованої стіни.

Осіннє небо заслалося, немов рядном, сірими хмарами, і без відгалу сіяв густий та дрібний дощ.

Гомін поміж хлопцями став стихати.

— Рано цього року осінь зайшла, — промовив сухорлявенький, смуглятий школяр у свитині наопашки, — люди гаразд не оборалися. — Вдумливими очима він оглянув сумнеє поле, де сіріли недоорані клапті стерні. Йому ніхто не одповів. Розмова чогось не в'язалася. Дощ шумів і наганяв нудьгу.

— Ех-хо-хо! — голосно позіхнув один, — мабуть не переждемо до вечора ми цього дощу.

— Давайте, хлопці, заспіваємо, або-що, а то ще поснемо тут, — сказав жвавий і непосидливий Марченко, кращий учень у класі й перший у хорі соліст-дискант.

— А чого ж так стояти! — охоче згодилися инші, — стоять усі, носи поспускали, як кури на сідалі!

— А ну, хлопці, до мене! — Марченко виступив наперед, збив по-молодецькому на потилицю козирок, узявся рукою за ухо.

Как на горке калина,
Под горою калина —

почав він вигравати срібним, як дзвіночок, голосом. Усі заворушились. Очі блиснули жартовливим огником.

Ну что кому дело — калина!
Ну какое кому дело — калина! —

весело підхопили вони. Зразу вродився веселий настрій. Деякі стали притоптувати ногами, инші вибивали такт пісні рукою на спині свого сусіда: всі співали так, немов зарані наради-лись когось передражнювати. Хтось у кінці голосно ухнув, голоси пішли в розтіч, — усі зареготалися. Без учителя чогось діло не ла-

дилось, і співи скоро спинилися. До того-ж без упину шумів дощ і перемагав пісню. Весела хвиля, як скоро зринула, так і зникла.

— Ну й заспівали! — промовив один, — хоч-би не страмилися!

— Чорт ладу не шука, аби шум! — обізвався другий.

— Ось давайте, братця, вжаримо нашої мужицької! — почувся голос од краю.

— Тю!.. що це ти в степу, чи що!.. Учитель почує!

— Ну то що?.. це-ж не в класі: тут можна! Хлопці зразу загомоніли.

— Своєї мужицької! „Донця“ давайте!.. Ні — „Неньки“!.. Або краще: „Із-за гори, із-за кручі!“ Хто буде заводить? — дзвеніли на перебій голоси.

— Знаєте, братця! — ось нехай Максим буде виводити, — казав один, — ви не дивіться, що на співці він іззаду стоїть та куняє, — отже я вам кажу, що краще за його наших пісень ніхто не виведе. І Марченко нехай піде вмиється.

— Хто — Максим?.. куди йому! — обізвався дехто.

— Е ні, братця! Ви ще його не знаєте! — казав перший, — то що він такий тихий та соромливий, то й не чуть його на співці, а голос у його добрячий.

— Може й справді вигукався у пасіці з дідом, — згожувалися инші, — а ну, Максиме, виходь!

— Вилазь-же, медовик, чого-ж ти!

— Одчепіться од мене — я не вмію! — почувся десь іззаду голос.

— Та ну бо виходь! Бач — як ведмідь опинається!

Наперед випхнули хлопця в здоровенних чоботях, у волохатій вивернутій шапці. Лице в його все засмажене сонцем, нестрижений давно чуб білими пасмами вибивався з-під шапки.

— А ну, Максиме, покажи їм, матері їх копа вареників! — підбадьорювали його хлопці.

Соромлячись, сміючись і закриваючись рукавом, Максим поривався сховатись за хлопців. Школярі збились кругом його, сміялися, гомоніли й не пускали.

— Хай он Марченко виведе — я охрип!.. Їй-бо-ж охрип! — просився Максим.

— Ну, та годі вже тобі, не задавайся! — серйозно обізвався до його смуглявий школяр, — заводь, коли заводиш!

Максим став по середині, вирівнявся й провів рукою по лиці. Соромливість сплила з його, і воно стало поважне, навіть строге. Сірі очі стемніли, чоло побіліло. Хлопці примовкли й налагодились. Оглянувши всіх товаришів, Максим спинив очі на одному, немов збирався щось йому казати; відкашлявся, легенько схитнув головою вправо, хитнув уліво, й не одриваючись од очей товариша, тихо заспівав:

У неділеньку рано-пораненьку
Розсердився син на свою неньку...

Легенька хвиля смутку знялася й пройшла по дитячих личках. Усі стали товпитись до гурту. Кожний хотів співати й пробирався наперед. Маленький школярик, босенький, з підкачаними штанями і з школярською торбинкою

через плече, довго не міг приєднатися до гурту; він перебігав з місця на місце, поки спинився на дощі, притулився ззаду товаришів, висунув наперед голову через їх плечі, і в співах задзвенів новий високий дискант. Так і стояв на дощі, мов закам'янів.

Тихо, повагом заводив Максим перші слова. Всі дивились на його, слухали. Потім очі в усіх здіймалися, тьмарились, голови хитались і разом з усіх грудей виривалися слова жалю і смутку:

Будуть гості усі в бархотині,
А ти, мамо, в подертій свитині!..

Всі в одно слово виголошують вони, і здавалося — що вони не співали, а словами розповідали про те, що недавно чинилося на їх очах.

І що далі співали вони, все щільніше горнулись одно до одного, руки непомітно сплітались в обійми.

Дощ був перестав і знову пішов — вони не помічали: пісня заглушала шум дощу й живим словом розносилася далеко з-під стіни школи.

А за стіною в класі, склавши руки на грудях, з кутка в куток ходив учитель — підійде до вікна, схилиться головою до шибки, слухає... потім знов ходе, задумавшись, і тихо наспівує слідом за хлопцями слова пісні.

Якось його побачили.

— Учитель, учитель слухають!—зразу пішло тихо поміж хлопцями.

Всі помалу стихли. Пісня обірвалася.

— Ну чого-ж?.. давайте співати! — звер-

нувся до товаришів Марченко, — нехай послухають...

Хлопці пошепталися між собою і стали одкашлюватись. Марченко вскочив у середину, махнув головою і всі в один голос залящали:

Вот ля-гушка по до-рожке
Скачет, вытянувши ножки...

Шкільний, казенний настрій знову зринув між хлопцями. Максим провів рукою по спітнілому лиці, насунув на очі шапку й тихенько сховався в гурті.

1910.

---

elib.npu.org

КРАМОЛЬНА НІЧ.

В лузі під калиною зірка полощеться в криниці: срібні ключі впустила — витягає.

Вийшла мати .води брати, та й питається зорі.

— Зоре-зорянице! що ти бачиш з високого неба?

— А бачу я в садочку віконце, зачинене, затулене, тільки видно в одну щілинку. Там за книгами великими сидить чарівник, паліч-ками на папері чари мережає — хмурим оком поглядає, важким духом надихає, лихо комусь накликає...

— Не поможи-ж йому, боже!..

Андрій Петрович, новий на селі пристав, писав за зеленим столом папери. Писав, черкав, брови хмурив; схилився на руку, глянув у вікно.

А вікно весняна ніч одчинила, мовчки рукою до себе кличе Андрія Петровича, з кімнати манить.

Увірвалася його думка, що плелася на папері, задивився: високо-високо на темному оксамиті цвітуть золоті зорі, а під вікном — жарко дише очеремха, білим цвітом пишається...

Торкнуло щось пристава легесенько в груди,— встав і пішов.

Ходить по двору, в садку між квітками, ґудзями в темряві виблискує, роздивляється: біліють хати в селі, в густі тіні сповиті, десь дівчата виводять „верби рясної“ І щось лукаве нашіптує Андрієві Петровичу якісь спокусливі слова; так лагідно, ніжно обгортає його, і мружить він очі, осміхається, мимохіть згадує слова: „вы знаете украинскую ночь? — О, вы не знаете укра...“

Зразу спинився, як укопаний.

„Що-що? — визвірився він кудись у повітря, — я тобі задам „української ночи“!

Перед очима у його немов виріс молодий сільський учитель, як уже довідався він, — мазепинець і сепаратист: українські книжки читає, співає ще й з червоною стрічкою ходить.

„Ні, брат, мене не зіб'єш ще з пантелику!.. Ніякої української ночи не було, нема, й не буде!.. Для всієї матушки Росії одна ніч може бути — російська ніч!.. Так-то“...

І нахмуривши брови, Андрій Петрович заспівав фальшивим тенорком:

Весело сияет
Месяц над селом,
Белый снег сверкает...

— Тю на тебе! — зашумів над головою у його молодим листом клен.

— Чи не сказився? — хлиснула його під носом білим цвітом черешня — трохи не чхнув. Під ногами заворушилась трава. Андрій Петрович засоромився і змовк.

„Можна знайти й иншу, підходящу, — перед кимсь виправдувався він, — ну, хоч-би й така“...

За сусідньою клунею на леваді витьохкує соловей, щебече, як словами вимовляє.

Андрій Петрович перебирає в голові російські пісні, пригадує, далі солоденьким голосом заводить:

Сладко пел душа-соловушка...

Зразу здалося, що соловей полетів кудись далеко й захарамаркав щось нерозбірне, сердите, немов з кимсь загризся.

Андрія Петровича трохи це вразило.

„Не хочеш — і не треба! — подумав він, — і плювать“. Пішов у садок, витягся горілиць на лавочці, став дивитись у небо.

„Так-то, голубчику! — почав думати він про вчителя: — не довго щебетатимеш — пожену я тебе звідціль так, що безвісти залетиш... І духу твого не буде“.

Над головою рясно всипали небо зірки, переблискуються, немов гулянку заводять у прозорому небі.

Андрій Петрович позіхнув, потягнувся, й поволі одбиваючи носком черевика такт, почав декламувати:

Тиха украинская ночь,
Прозрачно небо, звезды блещут...

А в голові тим часом снуються слова офіціяльної бумаги про вчителя до губернатора. Дивиться на зірки й дивується: сміються зірки, аж пирскають, на його підморгують:

— То як, пане приставе? — „Тиха украинская ночь?“ — передражнюють...

Пристав підскочив, як опарений:

„Що це мені за навождення? Та тут, здається, все кує крамолу, все отруєно одним духом. Так, так... — думав він далі, — тут тобі соловейки, садочки, зірочки, зозульки, — все, здається, тихо та мило, а гляди — десь у затишку гуртом і виплодили мазепинця. Недаром ото звиває тут кубелечко мазепинська крамола. Ні! тут треба добре за них братись! Треба руйнувати, розгонити без усякого жалю!“

І одразу малює йому хтось привабну картину: стоїть серед неба головатий стражник Хома з банькуватими очима, а руки — як довбні. Стоїть серед неба, з мітлою, великий, як марище — тінь упала на пів-неба; махає мітлою, зірки до купи змітає...

Майнула картина перед очима та й зникла.

А зірки знялися немов ще вище, такі недосяжні, довічні, задумані. Дивляться на його, промовляють: — ні, сюди не достанеш... тут вже наша правда. — І бачить Андрій Петрович, що тієї правди ніхто не закриє, не зруйнує.

І чогось тоскно-тоскно стало йому — ніби хто його тяжко вразив.

„Нехай його виженуть, — думалося йому про вчителя, — а він все-ж не покориться — буде казати, що він за правду страждає... ніби моя неправда, ніби я не міг-би теж постраждати за правду“. І так хочеться йому постраждати за свою правду.. Лежить, дивиться на небо, думає...

Стуляються очі, розходяться губи, зуби забіліли, подуло з носа, як у порожній глечик...

І мариться Андрієві Петровичу, що він уже

постраждав: його скинули з пристава й настановили за стражника. Сидять вони з Хомою у жида Левка, п'ють по чарці, цибулею закусюють, гомонять; і жаліється він Хомі на свою кривду: „Так-то, товаришу Хомо!.. ти може й не повіриш, як мені жилося колись: чай, кофе розпивав, жінка була — така пухка панія, в шовках ходила, по-хранцузькому говорила, на хортоп'яні вальсу вигравала, — всього позбувся ку а за що? — Бо правду люблю! За вчителиш—, за сепер... — от не вимовлю тепер, як їх узивають... за домокрада якогось страждаю!"

— Ой, чи не брешеш ти, Андрію? — не вірить йому Хома, — бо скільки живу на світі, не чув, щоб станового за якогось учителишку виганяли. Либонь тут щось не так.

— Так!.. проклят син буду — так! — б'е себе кулаком у груди Андрій Петрович, — за його страждаю і буду страждати! Хай беруть мене ті сепера... — І одразу — нема Хомй. Де не візьмись сепаратисти — чубаті, шустрі, в сивих шапках, з червоними стрічками, як не вхоплять його за шию.

— Неси швидше головешку! — кричать. Перед самим носом запашіла гаряча головешка. Похололо в грудях у Андрія Петровича, зажмурив очі. Ткнуло гарячим у щоку, поміж усами у губи, аж немов зашкварчало. І приємна, ніжна теплота розіллялася по його тілові, мов після чарки дорогого вина. „Прекрасна смерть праведника" — спадає йому на думку.— „Печіть! давіть! — ніякі муки не страшні мені!"— гукає він до крамольників.

— Андрюша! Натомився, голубчик, заснув!—

обхвативши руками за шию, воркувала над їм кругленька, пухка, як пампушечка, пані приставша і цілувала його в лице. — Вставай, серденько, та підемо спатоньки.

— І піду!.. на смерть піду, бо за правду страждаю! — і зразу одкинувши голову, грізно заспівав:

Шалійте, шалійте, скажені кати!..

Кинувся од свого голосу, лупає очима; десь далеко миготять холодні зорі, з темряви близько схилилось повненьке лице жінчине, осміхається.

— А хто це зараз співав тут? — хрипко, стурбовано спитав він.

— От тобі й маєш? — регоче жінка, — та хто-ж — сам вигукував зо сну; та ще якоїсь такої... ходім, серце, спати.

Андрій Петрович пролупався, став пригадувати, роздивлятись.

А ніч — чарна, блискуча — тихим маршем пливла кудись у золотих зорях, з бунчуками, з булавами, з кароговками, вибивае десь за горами в голосні бубни, у срібні сурми радісно сурмить...

— Ні, цього не можна одкладувати далі! — рішуче промовив Андрій Петрович, — треба зараз-же сповістити кого слід. Хай як-найшвидше беруть його звідціль!

— От що, Олюсю! — звернувся він до жінки, — спати вже швидко не буду. Скажи Марині, хай позачиняє віконниці, — до світа треба написати одну бумагу.

А в лузі під калиною полощеться зірка в криниці, золоті ключі витягає.

Вийшла мати води брати, питається ясної зорі:

— Зоре-зорянице! — що ти бачиш з високого неба?

— Бачу я — на ґаночках зібралися хлопці та дівчата до юнака в гості. Не на жарти, не на сміхи — на тиху розмову.

А юнак молодий ясним оком на їх поглядає, легким духом подихає, на щире умовляє.

— Щасти йому, боже!

1913.

---

elib.npu.org

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ.

Десь есть собі на світі церковця — стара, трухлява, ніби із тінів із місячних збудована. У церковці — притвор сумовитий, темний, а у притворі, між поламаним хрестом і старою корогвою висить ікона святого ангела, запилена, полиняла. Святий ангел стоїть на їй на колінцях, як за шкоду покараний неслухняний хлопчик, очі опустив додолу: і білі шати його замазані, і ясне личко — потьмарене, опущені очі — заплакані, сумні.

Тамошні люди взивають його мужицьким ангелом і розповідають, що колись він стояв на рівних ногах, і шати його були білі, як найперший сніг; святе личко його було радісне, як сонце, а ясні очі його все у небо високе дивилися.

Дивились, не переставали, не зморгаючи, не склипаючи.

Та підмовили якось мужицькі діти його з собою — пішов він із ними по-під тинню блукати і замастив свої білосніжні шати.

Позорив на його раз з неба творець його праведний, перстом посварився — і стемніло од смутку його яснее личко, стиха він маленький став на колінця, на грудях ручки склав, очиці

до землі пустив, стоїть у божій карі, не стенеться, і буде стояти, поки не звелить йому встати отець його небесний.

А звелить йому вставати він, казали, тільки тоді, як усі ангели в небі заспівають, віншуючи Христа нарожденного:

„Слава во вишніх богу і на землі мир...“

І дожидався ангелик того свята, як душа настраждана золотого раю...

———

І жила в тій стороні бідна удова у земляній хатинці, жона правдива, у божих боязнях пам'ятлива, і мала вона сина, на іменя Івашко.

Івашко був слухняний і почтивий, та дуже любив мед, бо був іще маленький. І так він дожидався, так дожидався того Різдва.

— Мабуть, мамо, бог і не чув того, як я йому рано й вечір молився, щоб була кутя з медом. Не хочеться вже мені і до церкви ходити.

— Не кажи цього, сину, бо то — грішка; бозя сердиться буде. Іди до церкви, йди, не лінуйся, помолись йому гарненько, то він і зглянеться на наші злидні.

Одягнула мама Івашка в свитку, хусткою теплою зав'язала, бо стояв надворі лютий мороз, вирядила в церков.

Увійшов Івашко в церков, а в церкві порожньо, зимно, — тільки старі баби з костурами панахидки правлять.

Заходить Івашко у темний притвор, дивиться, коли там перед тим ангелом, що стоїть сумний на колінцях, чого-чого тільки не понаставлено! — І булки, і бублики, і цукор, і пря-

ники і меду-меду у шклянках, у тарілочках, в горнятках!— У Івашка аж очі засміялися, тільки, усе те чуже, ще до того і святий ангел стоїть за сторожу. Хіба попрохати у його гарненько, може дасть? — „Попрошу!“ — подумав Івашко, і серце у його забилося.

Підійшов він до ангела ближче, привітно осміхнувся до його, боязко в очі йому заглядає, тихо шепоче соромливо:

— Дай мені, святий ангелику, хоч оте щербате горнятко з медом, а то у нас кутя сьогодні суха буде. Грошей не було, то мама не купили. От, їй-богу, не брешу. Дай...— дивиться, дожидає.

Святий ангелик мовчить, очей не зводить, ніби і річ не до його.

„Ні, не так“, — подумав Івашко; одступив трохи назад, став на коліна і проказав йому, як школяр перед учителем, „Оче наш“. Далі знову підійшов ближче, питається:

— Ну, то не даєш? — Дай, пожалуста.

Мовчить ангел, як і вперше.

„Не дає!“ — подумав Івашко, перестав осміхатись, зітхнув.

Соромно йому стало, він зігнувся і тихо одійшов далі. Стоїть, тре рукою уші, чобіт об чобіт стукає, бо змерз уже дуже, а йти звідсіль чогось жаль.

„І нащо йому такого багато? — думає він, роздивляючись на всі ласощі, — ні, буду іще прохати!“

Івашко висякав носа, утерся, озирнувся кругом, чи хто не дивиться на його, і підійшов до ангела близько-близько.

— Дай, ну дай-же! а коли не даси, то до-

зволь мені самому взяти! Будь такий добрий! Чи вже-ж тобі шкода одного маленького, щербатого горнятка? Дозволь, я візьму! Чуєш?

Івашко торкав його рукою і так пильно, так щиро прохав його, що й у груди йому тепло стало, і ноги, і уші ніби нагрілися. А серденько так билося, билося.

Радісний і веселий прийшов Івашко додому. Тільки на поріг — зразу перед себе з медом горнятко виставляє, мамі голосно хвалиться:

— А я, мамо, на кутю меду несу!

— Де-ж ти взяв його, сину?— здивувалася мама.

Івашко нахмурив брівки, ще й ручечкою собі свариться:

— Ні, ні, мамо! Це я не сам узяв, це мені святий ангелик звелів узяти!

— Який ангелик? Де? це ти щось дуриш мене, сину. А ну розказуй мені усе по правді.

Івашко став казати:

— Там у церкві коло ангелика стояло багато-багато і меду і всячини, то я й випросив у його. Він спершу довго не давав, та я його став так прохати, що і в животі в мене заболіло. Тоді він і сказав мені тихенько-тихенько, так, що я насилу й почув його, каже: „бери, тільки щоб ніхто не бачив“. То я і взяв.

— Ох мені лишенько!—забідкалася мама:— та це-ж ти украв його!

Івашка узяв жаль на маму і він заплакав. Пригадав, що казала зраня йому мама, та й собі те-ж промовляє:

— Не можна так казати, мамо, бо грішка!..

Року од року, як надійде те велике свято, всі ангели у небі співають святим своїм гуртом славу Христу нарожденному:

„Слава у вишніх богу"...

А той ангелик маленький, як стояв, так і тепер стоїть на колінцях, не насміючи до неба очі підвести, щоб ясно на праведного поглянути бога.

І біла льоля його ще більше стемніла, ще дужче помарніло од сліз його ясне личко. Все, все на йому осмутніло і похмарилось, тільки те святе проміння над його головкою одно не чорніє, сяє, як і раніш сяло.

elib.npu.edu

ПО АСОЦІЯЦІЇ.

Була рання весна і була темна ніч, що оповилась у важкий вохкий туман, коли я, спотикаючись на рівчаки та вибоїни, шпацирував од станції в те містечко, де прожив колись свої дитячі літа. Давно я кинув його і вже забув про його; тільки-ж вступив у першу улицю, зараз зграями прилинули бо-зна відкіль бо-зна колишні спогади. І думав я про те, що зовсім несправедливо дали цьому містечку таке непоетичне прізвище — Свиняча Гребля... Помоєму — це один із найромантичніших закутків нашої України. В моїй пам'яті стали вставати зелені садки, чудові співи, чепурні дівчата. Було тільки яке свято — так після обіду й захрясне ними майдан, так і зацвіте всякими кольорами, як квітками луг. Поприбираються, було, в сукні, поодягають поверх їх карсетки. хустками позакривають на голові настобурчені „гейші“ і по три, по чотири, з квітками в руках, ходять з кінця в кінець майдану; видок у кожної такий замислений, мрійний...

„Ой, гарна-ж я, гарна! — немов словами промовляє той видочок, — та світ мені чогось не милий“...

А хлопці, в новеньких козирках, низками

проходять мимо їх, димлять цигарками, заскалюють око та цірkають через губу, — мовляв, знаємо вас: припізніє, то иншої заспіваєте під ворітьми на колодці.

А сонце, було, палить, за курявою й світа не видно, очі пилом порошить.

Іду собі; думаю так...

Та куди-ж я тепер маю йти? — спинивсь я на краю улиці, — чи вправо, чи вліво? — гадаю собі й бачу, що не втраплю: всі улиці переплуталися в голові. А ніч темна-темна, туман густий-густий, ані зірочки в небі. Стою, не знаю, що робити. А до уха доходить, як десь у темряві стиха дзюркотять струмочки з-під талого снігу, дихає звідусіль весною. З лівої руки подув вохкий, бархотинний вітрець, і я став почувати, як щось таке тягуче, липке залоскотіло в носі. Серце моє одразу забилося, почуваючи близько щось рідне... Та що? Намагаюся пригадати. І на думці вертиться, а не пригадаю. Чмихаю носом, рознюхую—тягне не то кізяком, не то м'ятою...

А серце б'ється все та б'ється і от з глибини пам'яти зринають у голові малюнки — спершу неясні, немов у тумані, потім вирізуються, в кольори вбираються. І бачу я — по пояс у воді в одних сорочках бродять баби, коноплі мочуть. Тут-же бовтаються свині; обмастившись по шию в болото і розмалювавши ним обличчя, марширують по березі, взявшись у боки, хлопчики...

...Це-ж либонь наш став! — пригадав я одразу, — той чудовий став, з якого колись не вилазив я цілими днями, де ховався з цигарками, де плавав човнами і де пізніше...

Ціле море спогадів налинуло до мене, один одного попережаючи. Що ближче став я підходити до його, то ясніше вирізувався він перед моїми очима. І от увижається мені став під крилом чудової літньої ночи, коли, після пекельної спеки й куряви, дихне, бувало, холодком і на прояснілому небі із-за Собачих Ярів підійметься спеціяльно Свиняче-Гребельський, червоний-червоний, немов вийшов тільки що з тієї парні, що стоїть у Собачому Яру, здоровенний, як макуха, місяць... Ой... що-ж то за картина змалюється тоді перед очима!.. Коли-б ви вийшли разом з нашою молоддю тої ночи на тихі про кохання розмови до ставу, коли-б ви побачили, як по середині ставу в перламутровій плівці, переливаючись усіма барвами радуги, бовтається поміж ряскою, аж виливскується, бліднолиций, то вам одразу — аж забажалось-би українського борщу.

І по той бік, і по другий бік ставу ростуть, аж шумлять, вище чоловічого зросту буйні бур'яни, а між ними на дикому привіллі шугають безмовно цілі ватаги собак...

Одначе, куди-ж далі?.. Став, здається, минув, уже бо замість того знайомого духу кізяка з м'ятою потягнуло чимсь иншим. А кругом — хоч-би-ж тобі в одній хаті блимнув огник, хоч-би де який поганенький лихтарчик — темно, як у льоху; стою, мов у якому лісі.

Лишилась знову тільки одна надія на свій ніс, бо до того-ж новий дух, що трохи нагадував застояні в шклянці фіялки, став здаватися мені теж не зовсім чужим. Чмихаю носом, дивлюся в якусь темну безодню, що навіть у

темряві чорніє перед очима; взявшись рукою за голову, пригадую... Зринають якісь люди.. шум!... вигуки: „Гей! соб! держи цабе... разом“... три парі волів зо всеї сили напружують шиї, спини випинають — тягнуть панський фаетон, що загруз до верхів коліс у болоті... Розворушена грязюка пахтить так, що навіть воли пирскають, а дівчата, що стоять поміж людьми, затулюють носи кінчиками хусток.

— Еге, — думаю собі, — тут мені треба було взяти трохи вправо, бо тут, здається, стоїть винокурня, а мимо неї навіть улітку не ходять люди. І я беру вправо.

— А тут либонь піде улиця Бочанівка, — зразу подумав я, почувши, як запахло чимсь похожим на печену пригорілу картоплю... Чогось робиться мені моторошно і гарно...

Причувається, як серед ночи б'ють у дзвони: бам-бам-бам!.. Вибігаєш з хати — над Бочанівкою видно, як удень... По улицях гармидер, біжять, відрами брязчять... З темних кутків, підібравши сукні, як метелики на огонь, біжять під руку з кавалерами панночки; протираючи очі й на ходу зодягаючи пінжаки та пальта, біжять, аж стогнуть, купці, крамарі і всякі инші пани... Поспішають, щоб не спізнитись... Прибігаєш і собі було: в темних садках під деревами, на парканах, на лісах, залиті червоним полум'ям пожежі, розкидалися мальовничими гуртками біляві та чорняві панночки, франти-кавалери... так радо, так чудово грають їх очі перед огнем... кругом крик, гармидер... А полум'я аж гоготить десь у темному небі, сипле в темряву мільйонами іскор... Гарно було, аж дух захоплює...

І злюбила-ж пожежі свинячо-гребельська інтеліґенція! Це була їм одним-одна публічна розвага, що заміняла собою все: і концерти, й реферати, і театр, і клуб. Щастила їм доля: мало не кожного тижня палала було як не Бочанівка, то Покрасівка або Ковалівка. Дбає, видно, вона й тепер за їх — думаю собі, минаючи Бочанівку, звідки несло свіжою пожежею.

Запахло знову чимсь... стали уявлятися собаки: сірі, чорні, жовті, то з закрученими хвостами, то з опущеними, що всилу волочилися по землі... чорні ворота проти майдана, а на воротях підсмикана куховарка з цебром помиїв у руках... Знаю: купець Олійник живе. Пригадую, як дурив він нас колись, дітлахів: заверне щось у папір, шворочкою перев'яже і викине на дорогу. Підкрадешся, бувало, вхопиш, у бур'яни подасишся: думаєш — цукор або тютюн.

Розгорнеш і плюнеш, пальці об бур'ян витираєш: ка-зна-що. Проходю мимо, пригадую осміхаючись.

— Г-р-р... гав-гав! — загарчало щось коло самих ніг, потім трохи далі, потім ще в одному місці. В темряві в скількох місцях заворушилися на землі чорні силуети, вороже загарчали хрипко, як зо сну. Я спинився, зробив у темряві знак, немов прохав вибачити за турбування, і, закусивши губу, обійшов навшпиньках майдан далеко навкруги.

Далі все пішло, як по писаному. Я вже навіть сам наперед угадував, де чим запахне. Всі улиці, переулки, будівлі — все ясно встало в голові, немов три дні назад, як виїхав я звідціля.

— Гільки заверну за ріг коло церкви, — думаю собі, — потягне рижійною олією — олійниця там стоїть. Далі потягне гнилими оселедцями, керосином — базар почнеться.

Так. Потягло спершу олією, потім тухлою рибою.

— А далі, — думаю, — потягне сирими смушками, там різницями, капустою.

І вистромивши носа в повітря, я вже сміливо йшов по улицях, звертав управо, вліво, минав калюжі, смітники і ні трохи не боявся заблудитись, хоч ніч стояла над Свинячою Греблею темна, як крило воронне.

1911.

elib.npu.org

СВЕКОР.

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою — Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли-б хто почув, як було гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, подумав-би, що то гримає старий, бородатий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цеї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне „старувати“, то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі, або розіллє борщ з ложки, — Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: — „А на що так накришувати та наляпувати!“ Або забуде хто шапку в хаті зняти, — він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на образи покаже, мовлячи суворо: — „Он бач, що там таке!“

Не вподобається йому що-небудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей ведеться!

Батько було слухає, слухає, а потім і скаже:

— Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакий Василько. Не дурно всі в сем'ї взивали його „свекром".

Свекор, свекор, а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, цяцьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

— Ти-б Василько, взяв краще букваря та азбуки вчився,—каже йому одного разу мати,— тебе он женити пора, а ти раз-у-раз шмаруєшся по-під піччю!

— Ну, так і женіть, коли пора! — озвався з-під печи Василько.

— От такої!..—сміється, дивуючись, мати,— а до школи ходити вже й не хочеш?

— Що мені та школа — хліба дасть? — старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сем'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на діти, та й промовляє:

— Хай його батько стеряється!.. не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять, — старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяінують молоді, а нам вже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої ріжки

вистромив над вербами; а сам все-ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

— Тільки котрого-б нам з трьох женити? — міркує батько далі. — Миколі он на осінь у москалі треба йти, Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він-же й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько з-під лоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немов-би не про його й річ...

— То як ти скажеш, Василю? — вдався вже до його батько, — тебе будемо женити, чи може пождемо, поки Петро школу скінчить?

— Ги!.. — засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

— Ну, то чого-ж там сміятися! — промовляє поважно батько, — кажи: коли женити—будемо женити, коли ні — підождемо.

— Кажи, Василько, — то може сьогодні де-небудь і засватаємо дівчину, — обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх — ніхто не сміється.

„Чому-б і справді мені не женитись? — подумав він собі. — Було-б добре, коли-б у його була жінка: обід варила-б йому, сорочки прала, а він лежав-би собі на печі та погукував-би до неї: „стара, а принеси огню, я люльку запалю!..“

— Ну, то як-же? — казала мати, — хочеш одружитися?

Василько втер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

— Хо-чу!..

— Ну, от і гаразд! — каже батько, — тепер тільки молоду треба йому вибрати. Чи може в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже вподобалась йому чорнобрива Ганна — ще тоді, як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колись, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.

— Ганну хочу, — промовив Василько сміливіше.

— Ганну, то й Ганну,—згожується батько,— тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та може ще й приданого сот п'ять дадуть!.. Поможи тобі боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було-б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

— Ну, то не будемо-ж і гаятися, — каже далі батько, — будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! — гукнув до матери.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса — кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну та в новину це, — то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той

хліб, обома руками вчепився в його, насилу вдержить.

— Ну, сину, помолимося богу й підемо, поки зовсім не спізніло, — каже до його батько.— Тільки треба тобі ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш-же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити — Василько залюбки ходив-би, а от податки платити — то вже й не до душі йому...

— А де-ж я грошей візьму? — спитав він.

— Як де грошей візьмеш? — дивується батько, — а ти-ж будеш заробляти! Будеш орати, сіяти, косити... Ти-ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

— Е-е!.. — протяг Василько з непевністю.

— Будеш уже сам усе робити, — себе й жінку годувати, й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерти доглядати мусиш. Будеш доглядати? — перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

— Я не хо... — промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

— Ну, а як-же сину? — ласкаво й тихо казав батько, — хто-ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали — робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже-ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли по-під віконню?

Василькові зробилось і боязно чогось і, боже, як шкода тата з мамою!..

Хліб випав у його з рук і він на всю хату так і заголосив:

— Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закрився руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувсь на піч!

Часто після того питали його:

— А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько було помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

— Так то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

1911.

В ТІНЯХ ЛИПНЕВОЇ НОЧИ.

Бувало це тією добою, коли в шумливому городі затихав гамір буденного життя, і в німих будинках, що спустіли влітку, вільно блукали по залях і столових одні тільки тихі примари.

В липневі бувало це яснії ночі...

Тільки пішли поміж будинками й садами перші вечірні сутінки, вона стиха рипнула дверима й увійшла в самітні покої.

Не однієї ночи до рожевого світання не зводила вона очей і на хвилину — і все марно: він не приходив...

Ніч буде тиха та ясна. Чи й тепер не прийде?..

Прочинила двері на балкон. Вирує город життям, гомонить, огнями палає. Рано ще...

О, він пізно прийде! Він прийде серед німого сну, коли стане тихо, щоб ні одно людське око не загледіло його... Він так кохається в сонних липневих ночах...

Подихає з балкону свіже повітря, і стає чути, як поблизу десь зацвіли дикі маслини. Над городом повиднішало: із-за далеких тополів виринув на небі срібний серп і білим огнем залив золоті верхи собору.

Потуманені вилиски на білих стінах граються з сутінями, і дивно стає в покоях. Стоїть коло стіни високий, ввесь у білому, чудний стіл. По стінах не картини, не икони — розвішані там білі скрижалі, а на їх — дрібні, таємничі гіерогліфи-письмена.

Вона сидить самотою, загорнувшись в широкі складки якогось архаїчного плаща, спирається на блискучу патерицю, форми жезла Ааронового, думає... А кругом тиша і морок... Рядами під стінами похилились бородаті суми, а з темних кутків причуваються шелести.

Дрімають в зільниках на балконі невольники з далекої чужини — засмучені фікуси й пальми.

І сниться їм старовинний забутий храм десь в далекій їх отчизні, а в храмі одна-однією сидить молода жриця.

...Гасять огні в городі, гамір стихає... Вона не бачила його і не знає, проте він не виходить в неї з думок. Який то він з себе? Може такий високий, стрункий, з огневими очима?.. І як він увійде сюди, — чи дверима, чи може з темного саду, через вікно?.. І що він скаже їй, коли прийде? А може нічого не скаже: увійде тихо-тихесенько, до неї підійде, мовчки простягне руки: на віщо слова, коли й без них усе так ясно і їй і йому...

Ох!.. затремтіла вся. Пізно. Дрімається. Під вікном внизу щось хруснуло. Кинулась... Може причулося?..

Захрустіло знову, стиха кашлянуло.

Прийшов!.. — Серце забилося-забилося й занімілo.

Встала, руки тремтять, серце б'ється, у висках стукає. Вирівнялась, закуталась і повагом, стиха постукуючи патерицею, вийшла на балкон, йому назустріч... Глянула вниз: таємнича постать тихо крадеться під будинком. Глянула на високий балкон, на далекі вікна і, тихо посвистуючи, пішла далі, до сусіднього будинку.

Схилилася з балкону, приглядається: не він, здається... Може сторож... Довго стояла, довго чекала: він зайшов за ріг чужого будинку і більш не показувався. Вона зітхнула і пішла назад. Пізно вже. Піддуває холодом через балкон: скоро світатиме.

А він мабуть не прийде й цієї ночи...

Причинила двері, сіла, схилилась низько головою і заніміла...

...І тихо було кругом, і сумували, схилившись над нею в задумі, німі скрижалі з таємничими гієрогліфами

Морем рожевого огню розлився над землею літній ранок і розпливлися в гарячому промінні сонця дивні примари липневої ночи.

Забіліли стіни пустки-кватирі... Перед роялем, сповитим у білий чехол, міцно спала на поламленому кріслі прачка Явдоха в старому чоловічому кобенякові. На колінях у неї лежав новий залізний рогач. Таємничі на стінах скрижалі з гієрогліфами силою білого дня перетворились в старі номері „Кіевлянина", котрими, щоб не попилилися за літо, пообгортала хазяйська рука картини на стінах...

А коло сусіднього будинку зібралися люди й гомоніли. Стояли городовики. Між ними стояв

бородатий двірник Матвій і розказував щось, розводячи руками.

Говорили про „його“, про ночного гостя... Цеї ночи він навістив тута кватирю повіреного, що допіру з сем'єю виїхав на дачу...

Тільки голі стіни в кімнатах лишилися після „його“.

---

elib.npu.org

КРІЗЬ ДРІМОТИ.

Холодна, сумна осіння ніч у голому степу. Біляста курява лежить над мертвим шляхом, над понурим степом, дрібним дощем-мрякою сіється десь у далині над могилами. А над усім — мертвий місяць, білий, як крейда. Закурився білим пилом чистий оксамит ночного неба, а з-під того пилу, мов срібні бляшки, вилискують блискучі зорі. — Сумно, задумано, зеленястим світлом одсвічують по шляху стовбури верб, подекуди лист на їх, сухий і пожовклий, вилискує проти місяця, мов рибка срібною лускою, а далі коло верб мов пучкою помальовано по курному шляху якісь кабалістичні літери-тіні, якесь таємниче писання, що невідома рука, невідомо для кого що ясної ночи малює на безлюдному шляху.

Одноманітно брязчить дзвінок, як битий глек. Німим шляхом поспішає балагула — обідрана мара, сумна й химерна вночі на безлюдному степу.

В халабуду світить місяць. Тихо там. Гурток пасажирів дрімає з заплющеними й видющими очима, розхитуючи головами в той бік, куди хилилась балагула. Тряско. Підкинуло так, що хтось охнув із просоння.

В кутку халабуди заворушилось голене обличчя актьора Швидкого, закутаного в пожовклий плед, у зім'ятому капелюсі. Глянувши сонними очима на сусідів, він одразу кинувся: йому здалося, що сидять тут не ті люди, що за-видна сідали в балагулу. Синє, могильне проміння мов глиною підмалювало обличчя, плямами лежало на чолі, коло губ, на щоках — і всі вони, задумані й нерухомі, здавались мерцями.

Замість жвавого й непосидючого франта — насупроти сидів тепер покійник у козирку акцизного відомства; на закам'яніле лице його, задумане й скорботне, випливли, як на чисту воду, всі вільні й невільні гріхи його. Поруч — вкутане синьою китайкою ночи, біле як біль, лице пані, крейдою поляпане, углиною помальоване та помережане. Здавалось, що це сама відьма-панна опівночі встала із труни. І всі коло його — понурі, скам'янілі мерці. А в будку дивилась ніч, осяяна тоскним світом крейдяного місяця — і здавалось, що їдуть вони якимсь великим підземеллям, чужим і сумним, в якому блідо світить десь відьомський каганець. І стало здаватись Швидкому, що це якась пекельна почта злісно тарганить цих мерців на якийсь відьомський журфікс, щохвилини підстрибуючи по грудках, по вибоїнах і кожну мить погрожуючи гримнути об дорогу й розсипати по голому степу цю хуру мерців.

З того боку, де сиділа пані, заскавчало щось по-собачому — тоненько, лагідно.

Швидкий зиркнув на пані: лице пані оджило, осміхалось і мало вираз собачки, яку пестять.

Мурашки пішли по-за спиною у Швидкого.

„Тьху!“ — сплюнув він у бік, загледівши на колінах у пані маленьку болонку, яку вона лагідно крізь дрімоту гладила рукою й кутала од холоду в теплу хустку.

Швидкий осміхнувся, позіхнув і, щільніш закутуючись пледом, простяг засижені ноги й схилився в куток, щоб поринути в думи-дрімоти до самого ранку.

І знову тихо. Брязчить одноманітно дзвоник, немов скаржиться, що не добудиться когось. Хитається халабуда, куняють мерці, гойдаючи мертві голови.

І в ту хвилину, коли, здавалось, сон найміцніше обгорнув мандрівців. коли у Швидкого думки самовільно залітали кудись зовсім у несподівані місця і коли він забував уже й де він, і з ким їде — він почув у ногах якусь неспокійну руханину, а далі коло своєї ноги — делікатного візитера, який добирався до колеги, як помітно, із найприязнішими замірами; нога сунулась чемно, проте рішучо. Швидкий розплющив очі, глянув по сусідах — нога очевидно належала мерцеві в акцизницькому козиркові. Глянув на сусідку: пані сиділа в такій позі, що ногу Швидкого можна було вважати за її ногу. Став чекати далі й незабаром почув, як щось лагідно почало тиснути йому ногу. Стискання було боязке, легеньке, проте ідея була вкладена в його надзвичайно ясно.

Зрадливий замір заворушився в Швидкого, одразу одігнавши сон, тихенько ворухнув він передком ноги, підбадьорюючи гостя.

Той одразу зрозумів його й почав тиснути йому ногу гаряче і вдячно.

Швидкий зирнув крадькома на акцизного; лице було таке задумане, спокійне, навіть скорботне, що стало здаватись, ніби-то сама нога, радіючи сну свого господаря, самостійно подалась на веселі, пустотливі авантюри. Навіть у Швидкого промайнула була думка — чи не помилився він. Ласкаво вітаючи ногою пізнього гостя, Швидкий почав стежити очима за акцизним. І бачить він — на кам'яному його обличчі лупнуло одне око, мов одчинилося віконце, і з його стрілою полетів живий промінь на пані. Пані сиділа, як статуя, і над блідо-синім її лицем тихо гралися дрімоти: сідали на довгі вії, на чоло, шурхали над лицем, крильцями маяли, мов комарі весняного вечора гралися в ступки. Здавалось, що лице всміхалося, кокетливо поводило бровами, жартовливо хмурилось.

Акцизний підвів голову, і цікаві його очі, як пара злодіїв уночі між сонними, боязко подивились навкруги. Спинились на Швидкому: страдницьке, схилене на бік актьорське обличчя, міцно заплющені очі, вираз чогось далекого, неземного — надали тільки більше сміливости акцизному, і нога його розходилася, як військовий писарь коло панни на весні: стискала, голубила, висловлювала якісь надії, клялася, палко на щось умовляла. Иноді Швидкий соромливо одповідав йому, сам стиха стискаючи приятеля — і тоді обличчя акцизного одразу оджывало: очі розплющались, губи осміхались, а лице сяяло так, немов Швидкий тиснув не ногу, а кнопку якогось складного електричного лихтаря.

Далі Швидкий став помічати, що акцизний збирається на щось більш рішуче: бадьориться, одкашлюється, уса закручує; потім став схиляти лице своє до пані.

Миттю блиснула у Швидкого якась думка й несподівано для себе він розшукав у темряві хвостик болонки, що сиділа закутана на колінях у пані.

— Чи ви розумієте мене, пані?—таке, чи щось инше стиха, щоб їй тільки одній було чути, промовив акцизний, палко натискаючи ногу Швидкого й ближче схиляючись до пані. Швидкий, мов пряха нитку, скрутнув болонку за кінчик хвоста.

— Ав-ав!.. — злісно заскавчало щось серед тиші на всю будку. Пані кинулась.

Акцизникова нога, немов її хто ткнув гарячим залізом, прожогом одскочила назад.

Сталося щось дивне, надзвичайне, чого й сам Швидкий не сподівався: схованої болонки не було видно, а сердитий, сполоханий блиск у очах пані, на мить вищирені зуби так нагадували вираз роздратованої собачки, що здавалось, ніби загарчала то не болонка, а сама пані.

Акцизний витяг плечі й голову і дивився на пані таким поглядом, мов не хоче віриги ні своїм очам, ні ушам.

— Вибачте, я здається... я не нарошне...— почав він щось виправдуватись.

Швидкий удруге крутнув за хвостика.

— Грр... гав!.. — злісно блиснувши очима, загарчала на акцизника пані.

Акцизний змовк. Очі його широко розкрились і з жахом дивились на пані.

По кутках заворушились і забурчали роз-

буркані пасажири, як здавалось — злими, нелюдськими голосами. Акцизник глянув навкруги і з осторогою, кусаючи губи, одхилив голову, заплющив очі й притаїв дух.

Знову затихло все в будці. А по небу пливли вже хмарки, сплітаючись у гірлянди, рясно побризкані крейдою. Підкравшись ближче до місяця, вони одразу підпливали блискучою водою, немов пливли срібне море, і перепливши знову темніли. Иноді спливались вони в грізну тучу, щільно з усіх боків оплітали місяць, потьмаривши коло його срібне море; місяць чогось червонів, немов сердився, і здавалося тоді, що то не місяць — то велетенське червонясте око визирає з-за далеких грізних скель, з-за високих, непроглядних борів — зазирає цікаво в будку, немов питає:

— А що тут за люди?

І осипалась глина на обличчях у пасажирів, щоки злегка рожевіли й мерці оживали, немов подув хто на їх животворним подихом.

А коли хмари розступались, місяць блідів, обличчя смутніли, лягали на їх білі латки глини — і люди — знову мерці.

Ставало тихо--мов у всіх спинилось дихання.

І тільки инколи крізь дрімоти чути було тихеньке, лагідне скавчання.

Тоді акцизний починав ворушитись, діставав курити і, засвітивши проти пані сірника, крадькома, з острахом, і пильно й цікаво дивився на сонне лице пані.

Далі знизував плечима й, глибоко зітхнувши, одхиляв голову і на його чолі ясно одзначалась мука нерозгаданого питання.

1913

„СЯ“.

Спати товариш привів мене в клас. Тільки приторкнувся до постелі — здалося, немов аж осміхнулась подушка, розкриваючи мені м'які обійми. Позіхнув, потягнувся, оддалися в ушах перебої поїзда, попливли перед очима поля, полукіпки, переліски, зелені села, валом повалила трава — свіжа, зелена, шовкова, а по їй блакитні, сині, червоні, біленькі квітки, квітки...

Не зчувся, як змовк коло мене голос товариша, і коли в класі стало тихо.

Чогось лупнув очима, немов у тій тиші було щось неспокійне; стіни високі, вікна великі, тхне свіжою фарбою — недавно фарбовано мостину. По вікнах — сумом оповиті темніють оберемки шкільних букварів: старі, розбиті, обтріпані, немов після довгих мук заснули вони вкупі сном нерухомим. Пригадується щось давнє, забуте, віє чимсь нудотним. І здається мені, що я не в сільській школі, не серед хат рідного люду, а десь на чужині, хто його знає й де, між чужими людьми, чогось сам лежу в порожній озії-казармі, невідомо для кого й для чого збудованій.

Одгоню обмару, уявляю собі, що за стіною

товариш, — не подужаю: немов у морі хвиль односить мене в далечінь.

Годі, не змагаюсь — що-ж далі?

І от здається мені, немов із тих букварів вилазять у темряві всякі „лукошки“, „лучинки“, „лоханки“, розставляються по класі, а в темному кутку ніби хтось мостить уже „палати“.

„Кхи“ — немов причувається серед тиші і вже із „палатей“ визирають ноги в лаптях „лысого дедушки с белою бородою“.

Повіяло нудом давнім, кошмарним, що заносив колись із школи в рідну хату в часи школярства.

Із дверей навпроти пробивається тоненька смуга світу, світить у щілку, крізь замок. Чути — глухо бубонить щось. Устаю, стиха одхиляю двері: сторож Юхим із якимось сусідом у зеленому поясі сидять за столом, чита-ють до кухонної гасниčки із завжди надбитим склом.

— А ми оце вашу книжку читаємо! — побачивши мене, промовив Юхим, — може спати не даємо вам?

— Ні, це мені байдуже, — одказую, — читайте собі, — і не зачиняючи дверей, знову йду до постелі.

Юхим по складах читає якусь статтю із українського часопису, спотикається на дивному йому празописі, на чудних, нечуваних словах, проте енергійно, з великим напруженням тро-щить, ламає всі перешкоди й надзвичайно радіє й дивується, коли удається йому витягнути із книги рідну фразу.

Сміється, плечима знизує: книжка, мовляв,

як і справжня книжка, і сторінки й літери в їй, як і в усякій шкільній книжці, а почнеш розбиратись у їй, то немов хтось живий, якийсь свій-же таки штукарь, забрався туди, та й патякає по своєму, на своє звертає.

Сміються приятелі, міркують, і тиха їх гомінка лагідно оддається в лунких стінах порожнього класу.

Приплющив очі, дослухаюсь — і здається мені, що инші хвилі несуть мене вже в другий бік. У класі стає затишно, як у Юхимовій хаті. „Лукошки", „лохани" — як водою змило: з'явились мисники, рогачі, лавки, по білих стінах — червоні рушники, навіть запахло любистком та васильками, що густо квітчають стареньких богів. Слухаю й поринаю все глибше й глибше у рідну стихію.

... — Наші ліві депутати, — долітають до мене слова читальника, — тримають, — тут Юхим передихнув, далі знов нагнувся до книжки й додав: — ся.

Спинився, кліпає очима, щось думає:

— Хм... і на що воно так: тут „тримають", а потім „ся".

— Ну, то мабуть — тримаються, — підказує йому сусід.

— Коли-ж воно тут різно стоїть. Ось — тримають, а ось — ся.

— Та то може якось одскочило воно — трапляється! — заспокоїв Юхима сусід.

— Та й то правда, — згожується Юхим. Схиляє голову, читає далі: „й тримали". Значить так, — проказує він усе зразу: — наші ліві депутати тримаються й тримали; і сами, зна-

чить, тримаються, ще й тримають когось. Кого-ж то вони тримали? — Знову нахиляється:

— Ся, — дочитав він кінець попереднього слова. Потім одвів голову й незадоволено чмихнув:

— Е... це вже мені й не подобається: як-би в одному місці, а то либонь воно скрізь поодв'язувалося.

— Та то може той, хто писав, на тому саме місці слину ковтає, — сміється сусід. Почали жартувати.

Я мовчки слідкую за їх читанням, і на моїх очах легенькі, здається, дрібниці правопису, якому сам читач мусить лад давати, виростають у непереможні труднощі. Мені хочеться встати й двома-трьома словами направити роботу читачів, проте я намагаюсь бути об'єктивним, одгорожуюсь од читачів городськими мурами, просторами, лишаю їх на самоті з книжкою й дивлюся здаля, що з цього виходить.

Снується читання далі.

— „Скільки не били, а все-ж таки скорили", — читав Юхим і одвів од книжки голову.

— Ся!—хочеться мені крикнути Юхимові:— скорилися! — Та я кусаю губу, чекаю, поки він сам до його дійде.

Повагом, спокійно підіймає Юхим руку й на тому місці, де спинився в книзі, туго пише нігтем хрест. Далі підводить очі, дістає з кишені калитку з тютюном.

— Виходить — наскочила коса на камінь...

Починається балачка з приводу прочитаного, балачка не хаплива, спокійна, що ведеться тоді, коли, кажуть, за шию не лле.

Я неспокійно ворочаюсь на постелі, нервуюсь і нетерпляче вичікую, коли Юхим дочитає слово, що марно пустить усю їхню розмову.

Підходив, здавалося, моїм мукам край: Юхим докурив цигарку, одніс недокурок у куток і розчавивши його там чоботом, мов жука, вернувся знову до столу.

Нахилився до книжки, і знову з його бородатого, мужнього обличчя визирнув наївний хлопчик-школяр із цікавими синіми очима.

Водить по рядках пучкою, знайшов...

Злорадне почуття ворухнулось у мїох грудях; побачимо, мовляв, що за ефект вийде.

Юхим пильно подивився на слово, одхилив голову й плюнув із серцем:

— І знов воно!

— Що?

— Та оте-ж *ся*. Ся, та й уже. Ще й точку поставило.

— Та кинь його к лихій годині! — радить приятель.

— Як — кинь! — хочу я крикнути й ліжко обурено рипить підо мною.

Голоси стихли, щось пошепталися. Далі Юхим навшпиньках підійшов до дверей і стиха міцно зачинив.

Стало темно. Голосів не стало чути.

Міцний сон, що терпляче вичікував мене, зразу рішуче охопив мене в міцні обійми, закутав щільно своїми шатами й помчав, як бурна повідь, струшуючи з мене недавні думки і враження.

Тільки „ся“, мов кліщ, учепилося за мене, неспокійно вертілось, про щось настирливо дзижчало, линучи за мною у невідомі країни...

Муровані стіни, — високі, похмурі. Скрізь якісь машини, колеса, розкидані молоточки, обценьки, якісь дивні знаряддя. Похмурі, суворі люди щось майструють, крають, кують, і тихий передзвін усяких металів оддається по всіх кутках цих похмурих мурів.

— Що то вони кують тут? — спливає в мене думка.

Якийсь голос одповів мені, шепнувши на ухо якесь слово, що я його не вчув.

Розглядаюсь кругом, ламаю собі голову — де я?

— Це — інквізиція, — як тихий вітерець, шепнуло знову мені на ухо.

Озираюсь — стіни дивного стилю, обмаль світу, тіснота; може й інквізиція звила собі це кубло — хіба я знаю?..

Кого-ж тільки вони мучять тут?

Невідомий голос знову одповів мені й знову я не вчув. Перепитую.

Не одповіло, тільки стиха штовхнуло, щоб глянув перед собою.

В золотих окулярах сидить за столом пан. Засукав манжети, щось робить на столі маленькими обценьками, сам пильно-пильно приглядається, мов робить делікатну операцію.

Коло дверей стоять хлопці, стережуть очима кожний подих панів.

Приглядаюсь — довгенький сріблястий ланцюжок, як живий червячок, ворушиться на столі Либонь якесь слово. Читаю з-за спини пана:

— Поділилося.

Пан тримає ланцюжок однією рукою, другою маленькими обценечками одчіплює хвости

ланцюжка — „ся“ й одтягує, як пару намистин од разочка.

Одтягнув, пустив.

„Ся“, немов його хто потяг за мотузочку, потяглося знову до купи.

Дивиться задумано на нього пан.

Одтягнув знову, придавив, пустив.

Полежало трохи, мов із чемности, спокійно, далі винувато, крадькома поповзло на своє місце.

Луснув його пан сердито обценечками, задумався.

Знову кинувся, швиденько одітнув і перетяг непокірний хвостик з кінця ланцюга наперед.

Одхилив голову, читає: „ся поділило“.

„Ся“ було ткнулося знову до гурту, стукнулось об передню літеру й одскочило, як опечене.

Стоїть спереду і ніяково йому: де-ж, мовляв, видано, щоб хвіст стояв спереду!

Похмуре панове обличчя вигодинюється, ясніє.

Осміхнувся, зводить повеселіле лице до хлопців.

Аж ось „ся“ щось непевно заворушилося, загойдалося й поповзло, коливаючись угору. Описавши над усім словом дугу, воно дзеньк-нуло з розгону та так і прикипіло на своєму місці.

Схопився пан, ходить по кімнаті, руки сердито ламає. Поглядає по кутках, так і здається — вхопить щось на похваті та й почне тіпати по непокірних літерах.

Далі рішуче підійшов до столу, гнівно одірвав од слова „ся“, енергійно одтягнув, і придержуючи його пучкою, моргнув на хлопців.

Як не задзичить, не закрутиться під пановою пучкою „ся“, почуваючи на собі щось недобре.

Дзеленчить, б'ється, проситься.

Влітають хлопці. Один швидко ткнув у „ся“ цвяшок, другий молотком: раз-два — пригнепив до дошки.

— В друкарню, — звелів пан.

Схопили хлопці дошку, потараганили.

І чутно — верещить десь уже здаля „ся“, мов порося, яке понесли на заріз.

Ходить пан, осміхається.

Подивився сюди-туди — зводить сердитий погляд на мене.

Вилітаю, як куля.

Чужі землі, невідомі царства, ріки, гори, долини — все промайнуло перед очима, як блискавка.

Лежу з розплющеними очима — і знову нудить мене похмура казарма-клас голими стінами.

Купами лежать на вікнах розбиті букварі, як трупи мучеників. Із таблиці на стіні червоніє із „корінних слів“ криваве „ѣ“.

Віє чужиною далекою, непривітною од стін.

А за стінами стоять осторонь чепурненькі селянські хатки, збились до купи, здаля розглядають нову школу, а підійти бояться. І зазирають у вікна цікаві степові зорі, як сільські дівчата, розглядають парти, шкільні малюнки, книжки, дивуються на цю чужу казарму в степу.

— А що воно ото самотнє лежить одно на всю пустку? — здається, одна одної питаються вони, приглядаючись крізь велике не завішене вікно в школі з далекого неба.

1913.

ІНСПЕКТОР.

Всі вікна городської школи світяться огнями. Під школою — як на улиці: пищять дівчата, кашляють парубки, вирується в темряві здавлений сміх. Цікаві голови витикаються на тинах, товпляться коло вікон, звідки визирає у свічках ялинка.

Два городовики по боках парадного турляють у сніг дуже цікавих і сами сміються. Одним заходом уже жартують із дівчатами, що, загавившись, попадали їм у лапи.

А в школу ніяк не пускають:

— Нідзя!

Нідзя, то й нідзя — клопоту мало: буде добре й під вікнами.

А в коридорах та по класах — у новеньких блузках метушаться школярі.

Найбільш — повновиденькі, свіжі, як яблука, чепурненькі селючята з привітними очима та з м'якою степовою мовою. В чемерках та в свитках тут-же підпирають стіни бороди й чуби; гудуть октавами стиха, терпляче дожидаючи, поки почнеться школярське свято.

Батьки понаїздили з сіл.

Стоїть гомін, як на сільському ярмаркові. Під гармидер якось забувалось, що це — школа,

й хлопці під гарячу руч чесали по своєму, як чабани.

По коридорах, по класах гонив вітер високий, плечистий, у мундирі, інспектор городської школи, Воронюк.

— Сейчас, детки, сейчас начнем! — кидав він, заклопотаний, нетерплячим хлопчакам, шукаючи якогось Митрофана Антоновича.

Йому гукнули з гурту:

— Митрофан Антонович у третьому класі: репетицію робить.

Воронюк влетів у клас.

— Что вы тут делаете?.. Нигде вас не разыщешь! — сердито визвірився він на молоденького вчителя, що в гурті старших учнів слухав декламацію „Коника-Стрибунця".

— Що таке? — підвів він голову, і побачивши інспектора, кинув: — я зараз, ось тільки байки прослухаю.

— Да бросьте, пожалуйста, свои „байки", — скривився Воронюк, — идите на минуточку сюда!

Одвівши вчителя в куток, Воронюк насупився, почав йому щось таємниче нашіптувати.

Той одразу наїжився й почав сердито огризатись.

Інспектор замахав на його руками й вилетів із класу.

Бликнувши зі-зла йому вслід, учитель схилив голову й задумався.

— Отак-же, хлопці, — тихо й понуро промовив він, підійшовши до школярів, — не буде ні „Вареників", ні „Коника-Стрибунця". І ні одної української пісні не буде.

— Що? Як? Через віщо? — пішов стурбований шелест поміж хлопцями.

Учитель мотнув головою в бік інспекторського кабінета:

— Спитайте його...

Цілий ліс дитячих голів розхитувався мірно й одностайно вправо і вліво:

От Кавказа до Алтая,
От Амура до Днестра!!.

Гекнули, мов перетяли поліно.

Стиха лупотіла полум'ям ялинка, як жива. Широкою підковою в передньому кінці залі сиділа міська інтелігенція: пані, чиновники, панянки. Сиділи нерухомо, з опущеними очима, мов китайські божки... Не то дрімають, не то прислухаються до гомону далекої бурі. Отираються по кутках хмурі вчителі. Подекуди помітно засмучених декламаторів: стоять, понуро опустивши носи. Ззаду хвилястими скелями темніє гальорка — мовчить, як діброва.

Здавалось — один тільки інспектор був радий і веселий: розсівшись найближче до ялинки, він підморгував на хлопців, диригував рукою, сміявся, заохочував школярів до веселощів:

— А ну, смелее, а ну веселее.

Им повсюду отвечая,
Мчится русское — ур-р-а! —

рубали хлопці.

— Що вони співають? що вони співають!— стиха нервується на гальорці з гармошкою під пахвою якась піддьовка на підпитку: — от коли-б я їм заспівав!..

— Тс!.. ша, Мартине! — сіпає його за рукав сусіда: — тут не можна: виведуть!

Гальорка вп'яла очі на панів, розглядаючи їх, як цікавий, кольористий крам. Школярі нудьгуючи витирали спітнілі обличчя й раз-по-раз нетерпляче позирали на поначіплювані на гілля дарунки.

— Да живее же дети!.. Что это приуныли? — бадьорив Воронюк школярів. — Ведь, праздничек на то бог послал нам. А ну, русскую! Плясовую!.. Да так, чтобы небу стало жарко!! А ну — за мною, вокруг елочки! — Інспектор затесався в гурт і, плутаючись поміж школярами, почав притупувати:

Уж я сеяла-сеяла лен
Я сеяла-приговаривала,
Чеботами приколачивала...

Хлопці збились тісно в отару й, спотикаючись та пхаючи один одного в спину, сунули гуртом кругом ялинки. Горохом розсипались голоси.

Місили ногами, як глину. Хтось плакав, кульгаючи на придавлену ногу.

Інспектор виплутався з гурту.

— Ну вот так! Вот так! — піддає він у гурт, намагаючись тим часом не зустрінутись із учителями очима.

Одразу коло дверей зарипіла гармошка, і натхненний, певний у собі голос ракетою нахабно шугнув по-під стелею:

Шел я верхай да шел я низой
А в Наташи дом с карнизой.

— Вот как треба петь, а не так! — гукнув хтось обурено од порогу. — Деньги только даром берете!

Зала гунула реготом.

Дзвеніли чарки, брязкотіли ножі й виделки, торохтів посуд.

Голосно розмовляли гості, потягаючись, немов після довгої церковної служби. Скілько душ педагогичної молоди збилися в окремий гурток коло одного столика, колючими поглядами стріляли на другий кінець стола й демонстративно розмовляли українською мовою.

З ворожого табору, де помітно одзначалася огрядна постать інспектора, долітали перебільшено читкі російські фрази.

Інспектор, старанно причісаний, у комірці, як завсіди, застібнутий на всі ґудзі мундира, сидів у звичайній своїй позі спокійного й величнього сфінкса, кидаючи часом іроничний погляд на молодь.

— Что вы хотите, — доводив він своїм сусідам: — городишко захудалый — ни клуба, ни театра, порядочная книга даже случайно не залетает сюда — поневоле можно удариться в украйнофильство... Жаль мне эту бедную молодежь.

Інспектор кинув скорботний погляд на демонстрантів.

Начальник почти в золотому пенсне на пухлому, як варений буряк, носі охоче згожувався з інспектором, підливаючи йому в чарку. Воронюк чогось сьогодні зрадив свої правила й хилив чарку за чаркою.

Розмова увесь час в'язалася коло українського питання: про сепаратизм, про мазепинство, „о Шевченке" — звичайно.

Молодий панок, місцевий слідуватель, щось миршавеньке, золотушне, із вишаруваною, як скло, лисиною, гидливо кривив губи, щурив руденькі брови й доводив, що „этот самый рух" — не має під собою ні ґрунту, ні коріння — „насколько ему известно"...

— Да-да! — радісно згожувався з ним інспектор. — Абсолютно не имеет. Все это наносное, неестественное.

Зібралися всі бурлаки... —

лагідно, миролюбно промовив до всіх зразу задуманий, здержливий тенор, крадучись у груди.

Затихло все — пішов шелест між дамськими сукнями.

До їдної хати... —

непокірною, все руйнуючою хвилею дмухнув вітер голосів — і вмить здув усе, змив, усіх повалив. Усі підняли голови, проясніли, забули одразу про інспектора й про його мову.

Раптом інспектор захвилювався, поклав кулаки на стіл, випрямився, очима як не встрелить.

— Нет, это невозможно! Я уйду! Я сейчас же уйду! — чогось загорівся він.

Всі стурбувались: ніхто не розумів, чого так зразу закипів цей твердий, як камінь, завжди стриманий казенний мундир.

— Та чого ви? Та бог з вами? — почали

втихомирювати його, — тут-же немає нічого злочинного!.. Наші пісні скрізь-же співають...

Грай, который, на бандуру,
Бо сумно сидіти...
Що діється тепер в світі,
І чиї ми діти...

Побідним виром знову полинули звуки, задавили голос інспектора. І всі, не дослухавши розмови, не договоривши слів, попливли до гурту, як тріски в потік води. Обличчя в паннночок зарожевіли, чиновницькі очі заграли. Співали пані й панни, співали паничі, у хвості козликами пнулись до гурту — співали огрядні сиві мундири, з блискучими масними очима, співали й сами винувато осміхались.

Всі з'єдналися в один гурт, палахкотіли одним настроєм, як одно багаття.

Воронюк поривався втекти і знову вертався, немов тягло його назад якоюсь силою. Далі випрямився коло стіни — великий, як світ. Очі його то займалися, то гасли, ніздрі роздувалися, а чуб на голові раз-по-раз ставав горою, немов хто дув на його ззаду ковальським міхом. Стояв, мов прикований до муру звірь, що-хвилини пориваючись кинутись на гурт.

Що діється тепер в світі
І чиї ми діти...

стриманим гірким докором лунали повторені слова пісні...

Мов вітром зірвало Воронюка з місця: стояв уже в гурті — найвищий над усіми. Ніхто не впізнавав його — не було вже дисциплінованого, прилизаного й надушеного чинов-

ника. Сам собою розкуйовдився чуб, розстебнувся мундир, чорні очі горіли упертим огнем і з мундира з шпагою аж випирався первісний гайдамачище.

Замовкли всі, дивляться з острахом.

— Ось-же що, хлопці, — промовив він, гаряче оддихаючись, — коли вже співати, так не такої!.. У нас на Поділлі ось як співають...

Воронюк кулаком розгладив уси, щось нове блиснуло в його очах, хитнув по-мужицькому головою.

Здавалось, загримів десь на небі грім:

За Сибіром сонце сходить —
Хлопці, не дрімайте!
Та на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!..

Дикий, нестриманий голос трощив і ламав усе в кімнаті, виривався з тісних стін на простори, на степи, мов сама та давня, затоптана та в мури забита козацька воля...

Заскреготав зубами, тарахнув кулаком по столу. Посипалися, забряжчали череп'я й шклянки.

Повернувся, пішов мовчки, повагом...

І на спині шкарубився мундир на йому, мов шкура на вовкові, накучмився чуб, а на шиї теліпався, розсунувшись, зім'ятий шовковий галстук, як на бикові налигач.

На мить усе в кімнаті заніміло...

1914.

НА СВІТАНЇ.

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись.

Підвожу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночи й скільки ще буде — ніщо про світ не нагадує.

— Вставай, сину, підемо.

Протираю од сна очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба-ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти-ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли-ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати на-швидку допомагає, вмиває холодною водою.

І ще на моїх очах теліпалося якесь клоччя од сну, а ноги плутались, мов у гарбузинні, а ми вже з хати вийшли у свіжу темряву.

В темряві видно було одне тільки небо — далеке, темне, як оксамит; а по йому безліч золотих жучків — лежали горілиць і перебирали золотими ніжками, не маючи сили рушити з місця.

Обвіяв усього, мов злив холодною купіллю з ніг до голови, весняний вітерець, — струснув плечима, ніби скидаючи останні дрімоти.

Я засипаю вже матір, як горохом, усякими питаннями, і мій цікавий, дзвінкий голос будить сонну темряву.

Мати думає щось своє: оповідає лагідно, проте коротко, уривками, иноді зовсім мовчить.

Мушу мовчати й собі. Озираюсь кругом: чого-ж це, одначе, не світає — темно-темно, як у льоху? Аж сумно. І мати мовчить. Із темряви вирізувалися розпливчасті контури страховищ, чорних, волохатих. Перед очима виростали якісь високі стіни, страхітні скелі, — мертві, страшні. Здавалось — ось-ось зразу обуряться на нас, задавлять.

Ставало тоскно. Дитяче зневір'я почало лякати мене. Забувалося, де ми йдемо і куди. Може звідсіль ніколи ми не виберемося, може ми вже там, де сонця не буває, де завжди ніч...

Незвичайно висока постать моєї матери в темряві здається чужою, незнакомою.

— А що, як це не моя мати? — миготить полохлива думка і в грудях стає холодно. — Може це омана водить мене, малого, темної ночи серед невідомих гір та бескеття?

— Мамо! — сіпаю матір за рукав, — мамо, що це за гори?

— Де, сину?

— А оце коло нас?

— Це не гори — це сади.

Подув вітерець — і мертві, страхітні скелі дихнули з темряви весняним цвітом та зеленим рястом.

Дихала могутня сила — жива, запашна.

— І який-же я боязкий,—соромлю себе, осміхаючись. Голос матери зразу заспокоїв мене.

І знову я пригадую, знову марю, що буде.

З темряви насувались примари все нові й нові, химерні, страхітніші, простягали з боків руки, намагаючись ухопити мене, гнались за мною, хотіли одірвати мене од матери й кинути самого блудити в цих нетрях.

Я міцно держався за руку матери, сміливо озирався на їх, нахвалявся рукою й навіть дражнився...

— А ось уже, хвалити бога, й на світ благословиться! — чую голос матери.

Справді світало. Як-же я не помітив!.. За великими тінями прогавив, коли на сході почало видніти. Вставала звідтіль якась ясна сила й стіною пхала темряву і всі її страхіття на захід.

Швидко гасилися зірки, як лямпадки після всеношної, а край неба на сході пашів рожевим світом, як лице дитини, що недавно підвелася од жаркої подушки. Рожева темрява впала на поле, на скелі-сади, на якесь село, що помалу виринало із рожевих сутінів. Лежять іще сутінки на хмарах-садах, немов попелом закурило їх, та вже хтось продимає куряву над їми і з-під неї вирізуються сизі плями — буйний на дереві цвіт. Як сніг, забіліли десь на рожевому

тлі білі стовбури березок, а над ними зеленими хмарками темніли кучеряві, в дрібному молодому листу, віти.

Щось діялось дивне, чудне, і в моїх грудях прокидалось легеньке хвилювання.

А в селі прокидався гомін — якийсь скучний, сердитий. Хрипко озивається худоба, чути короткі, сердиті вигуки, ляскання батога. В рожевому, потьмареному світі, як на дні якоїсь ями, вештаються поміж зеленими садами люди— лихі, заспані, нечесані, аби як одягнуті. Сон турляє ними у всі боки — через грудця, через колоддя. Спотикаються, сердито одвертають лице од рожевого світу, і в заспаних очах їх іще не горить огонь життя — радощів і сміху немає ще й сліду.

А сади, як живі, повернулись до сходу, не зворухнуться, радісно дожидають чогось із видного краю. Дожидають непорушно, терпляче,— і тільки де-далі видніє їх чоло, ясніє радісний усміх.

Ми спинились.

Ось-ось випливає щось на рожевий серпанок дивне, ясне, радісне.

Б'ється серце.

— Ідуть! ідуть! ідуть!.. — радісно захлинаючись, на всі сади й діброви затьохкав соловей, кинувся поринати десь у зелені.

Пішов радісний шелест.

Справді, щось виходить, якась радісна, золота процесія, і вже на рожевому тлі золотими голками блиснуло скільки променів.

Здавалось, якісь зореносці, обійшовши землю, вибирались до нас на гору з корогвами, з

бунчуками, з радісними сурмами, високо підіймаючи вперед золоту зорю.

— Ах!.. — виривається мимоволі з моїх грудей радісний крик.

Це було перше диво, перше чудо, що діялось на моїх очах.

А із затінку виринула вже очеремха в білому цвіту, мов зморена, квола панна в зеленому вінку, — рожевому досвітку вклоняється.

Спалахнув рожевим усміхом молодий вишняк.

А далі, мов широке море, розгортає зелені груди мертва скеля-діброва, осміхається тихою усмішкою велетня.

В селі залящав десь радісний сміх — прокинувся і він, ледачий.

В грудях здавлювало дух...

Що то буде далі?

Аж ось на обрію, під рожевою тканкою, швидко почало вигинати спину щось чорне, волохате, мов те страхіття, що лякало мене перед світом.

Вигнуло спину, випростало лапи, і на рожевому тлі випливала, як чорна мара, пелехата хмара, розкидала кругом од себе безліч рук і ніг.

Здавалося — сама вона не рушала, тільки одна з її лап почала виростати вдовш, ширитись, розкривати все ширше й ширше волохату жменю.

Досунулась до золотого проміння й лягла на його чорною плямою.

Погасав рожевий світ. Смутком повійнуло над садами: отемніли, охмурніли.

В селі замовк, сховався сміх. Хмара роз-

пливалася на все небо. Ущух соловей. Сльози душили мене: не буде ясного дня, не буде радісного свята...

— Мамо, на що це так?

Мати зітхнула, почала мене розважати.

Вона казала, що хмари розійдуться, а сонце таки засяє, що з цієї хмари на наші сади, на наші лани підуть дрібні дощі, і будуть рости вони густіше, зеленітимуть буйніше.

Та серце одверталося, нудилося в той час од тії розваги, а очі ворогом позирали на хмару; це-ж вона потьмарила мені моє сподіване, обмарене свято, мій перший, золотий ранок.

II. 1914.

elib.npu.org

ЮВИЛЕЙНІ ЛЕГЕНДИ [1]).

I.

О. настоятель, пробудившись од сну, ще з ліжка загледів ясне блакитне небо.

Сяяло сонце, і над городом стояв надзвичайно теплий, прямо таки весняний день. Чоло настоятеля охмурніло, в грудях заворушився неспокій.

— З чого це мені? — сам собі дивується настоятель,

— Там прийшов сторож із собору, — докладують.

Стукнуло в грудях:

— Впустіть!

— Диво, батюшка, чиста чудасія! — ускочив стурбований сторож.

— А що там таке?

— Панахида правиться.

— Яка панахида?

— По рабу божому Тарасові.

Настоятель кинувся, як опарений:

— Хто смів? Хто править?

— Ніхто не править — сама правиться.

---

[1]) Фельєтони під час 100-ліття народження Шевченка.

— Як?.. — остовпів настоятель, — що ти мелеш, дурило!

Сторож почав розказувати:

— Дивлюся, коли це сами свічки як не засвітяться, сами книжки як не зачитаються, сами молитви як не замоляться, кадило як не закадиться...

— Ти двері замкнув? — гукнув настоятель, сполотнівши.

— Так, батюшка, замкнув.

Настоятель похапцем почав одягатись:

— Збігай зараз, гукни на поліцію!

Сторож, більш поспішаючи плечима й спиною, ніж ногами, повернувся й вийшов.

Швидко він вернувсь назад!..

— Пізно, батюшка!..

— Як саме?

— Панахида втекла. Віконце було одчинене, то мабуть у його вона й вилетіла. Тепер, кажуть, ходить по городу: по Хрещатику, по Владимирській, по Фундукліївській, а за нею такого людей скрізь, людей...

II.

— Розійдіться! Гей — розійдіться! — метушиться поміж натовпом спітнілий надзиратель.

Людям не було куди розіходитись: скрізь було, як набито. Ходять туди й назад, гомонять, щебечуть, сміються...

Небо таке ясне, а сонечко так гріє... Чому не погуляти!

— Ей ви,—що то у вас таке?—гукнув поліцай.

Молода пара, студент і панна, спинились.

— Це що у вас, питаю? — тикнув він пуч-

кою їм на груди, де маяли жовто-блакитні стрічки.

— Хіба не бачите — стрічки!..

Сміються, дивляться на його неповинними очима.

— Здійміть зараз!

Швидко блакитно-жовті стрічки заясніли вже в руках у поліцейського.

— Арестовать! — кинув він на городовиків.

Дві шинелі вирівнялись по боках непокірної пари.

Хмурячись і надуваючись із натуги, поліцейський мовчки шматував на клаптики крамольні стрічки.

Пошматував і кинув суворим наставницьким оком на натовп.

Аж зразу жахливо кліпнув очима, хитнувся назад, очі протирає: увесь багатотисячний натовп сяяв блакитно-жовтими кольорами, аж вставала в повітрі над їми веселка.

— Що таке? Звідки?..

Засюрчав свищик.

Городовик кинувся вперед, розчепіривши руки, немов хотів їми захопити ввесь натовп. Придивився зблизька й спокійно вернувся назад.

— Не звольте турбуватись, ваше благородіє, — осміхаючись взяв він під козирок поліцейському, — пустяк діло: це у їх очі тільки так засвітилися.

III.

— Ваше благородіє!.. в участку неспокійно, — докладував приставу старший городовик.

— А що трапилося?
— „Кобзарі“ бунтують.
— Які кобзарі?
— А оті, що недавно на п'яти підводах привезли в участок. Всі десять тисяч...
— Що ти патякаєш?.. Розказуй по людському.
— Ще з вечора, як тільки побачив таку силу тих „Кобзарів“, — мені якось недобре, якось вредно зробилось, — став розказувати, як хворий лікареві, городовик. — І почали приходити мені в голову якісь грішнії думки все про того Шевченка та про нашу Малоросію. І з чого воно, ніяк не приберу. А тут зайшла ніч, поблизу нема нікого, щоб розважив. „На що тобі ці думки, — всовіщаю себе, — коли ти казенний чоловік — не підходящі тобі ці думки“, — так нічого не помагає: так, ніби поробив мені хто. „Коли то книжка, то треба її читати, а не складати в буцигарню... Хіба книжка винувата?“.. Отаке й верзеться увесь час.

Коли це як не заплаче, як не затужить на всю камеру: „Ой тісно нам! ой пустіть нас на волю“...

Прочинив я двері, та й дивлюся: а вони сами перегортаються та голосять: — „А хоч-би-ж нас хто хоч трішечки почитав!“... Далі до мене: „Горіленко, почитай мене хоч трішки... І мене!.. І мене!..“ Заворушились усі та так аж у руки сами мені й скачуть. — „Почитай — ніхто не знатиме, а то хоч і додому візьми“...

— І мене! І мене!..

А в мене, повірите, так руки й затремтіли. Далі я отямився, перехрестився, ляснув две-

рима й замкнув. То вони там таке підняли — мабуть і камеру рознесуть.

— То що його робить, наше благородіє?

— Гм...—задумалось благородіє.—Не инакше, як козаків доведеться викликати...

IV.

Звечоріло.

На базарі ще не світили лихтарів. З ясного неба світив місяць. Коло магазинів снує гомінка, щебетлива юрба, спиняється по дорозі коло одкритого кіоску, де на видному місці біліє великий гіпсовий бюст Кобзаря.

Постоять мовчки, на одну мить задумаються і йдуть далі, несучи кудись лагідний задуманий блиск у очах.

Поблизу, збоку, мов на підслухах давно стоїть якась фігура, позирає то на бюст, то на людей, що коло бюста спинялись. А обличчя його в сутінях не було видно — блищав тільки з темряви союзницький значок та злими огниками раз-по-раз яскрилися лихі очі.

Вибравши хвилину, коли коло кіоска не було нікого, „значок“ пригнувся до землі, нашкрябав болота. Далі вирівнявся, озирнувся кругом і з усього плеча махнув рукою.

Засвистіли бризки брудної грязи, та, не долетівши до бюста, спинилися в повітрі, засніли синьою хмаркою і свіжими синіми волошками посипались на задумане чоло поета.

V.

Над вечір у городі не можна було вже знайти в газетярів ювилейного номера з портретом Шевченка.

Публіка метушилась по улицях, спиняла хлопчаків-газетчиків.

— Нема—розпродано! Нема—розпродано!— одгукували дзвінкі хлоп'ячі голоси.

І зразу серед натовпу:

— Ювилей-ний номер!..— В'юнкий хлопчак вимахував у повітрі кількома примірниками бажаного номера.

Скілька душ сипнуло до його з усіх боків, а попереду всіх підскочив до хлопця юнак у новій парадній студентській формі. Лице червоніло, очі поблискували.

— Сколько за все?— вихопив він із рук хлопця ілюстровані примірники.

Хлопчак зиркнув на його, подумав і сміливо загнув:

— По 50 копійок одна.

— Раз, два, три... десять,— швидко полічив студент. Далі — номері під пахву, гаманець з кишені, платить.

— Колего, уступіть мені хоч із пару!— звертається до його якийсь заздрий голос.

Студент неуважно зиркнув на його, взяв мовчки з-під пахви ілюстрації, підняв угору, і міцно стуливши губи — ... раз! раз! раз!

Дрібненькі паперові клаптики полетіли по бурківці.

— Що таке? що за свинство?— залунали кругом обурені голоси.

— Академист!— догадався хтось.

Скілька душ нагнулися на бурківці:

— Треба хоч клаптики розібрати на спомин...

Та клаптиків не було...

Вся улиця була застелена цілими номерами.

VI.

Ніч...

Над городом сяє повний місяць.

Тихо, видно, як удень.

Спить город, тільки у скверику стиха гуде таємна розмова: казка не казка, чи так яка бувальщина.

Скрізь по скверику порозстелені широкі рядна,—біліють проти місяця, немов просихають.

У затінку під каштаном сидить на лавочці сторожа коло рядон: душ із десяток городових. Поміж ними — з найбільшими усами — старший.

Гомонять стиха, раз-по-раз пильно позирають на небо, часом устають, рівніш перестеляють рядна.

— Ну, а як-же довідались, де він саме буде падати? — питає цікаво молоденький городовик.

— В участок такі відомості надіслано.

— Та хоч-би-ж ви й нам прочитали, як воно там пишеться! — почали прохати старшого городовика.

Старший вийняв із рукава казенний папір і почав його розгортати; коло його густо скупчились городовики.

— Я вам прочитаю, тільки... глядіть мені, — обвів він усіх суворим оком, — ша!

Притихли городовики, сопуть.

Старший озирнувся кругом, знайшов якесь місце в казенному папері, і тихо, таємничо почав вичитувати до місяця:

„А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову...

На розмову тиху, сумну,
На раду з тобою,
Опівночі падатиму
Чистою росою...

— Бачте — рівно опівночі... А тепер... — старший вийняв годинника, завбільшки з мисочку, і ляснув із неї, як з пистоля, — дивіться.

— Ого-го! — Вже без 5 дванадцять! — схвилювався він.

Тс!.. — одразу скомандував він городовикам, заглядівши щось у небі — ховайся швидше!

Городовики — врозтіч — притаїлися по-за кущами.

А по небу, крадькома, озираючись на всі боки, десь геть аж під місяцем пливла по-над сонним городом хмарка — біла, легесенька, як сам білий сон.

Пливла тихо-тихесенько при тихому світі, мов поночі мати з свічкою по-над сонними дітьми.

І в ясному промінні сріблилися під хмаркою блискучі сльози-перли...

Кажуть, що другого дня на світанку йшли баби з молоком на базар і бачили, як несли городовики в участок повнісінькі рядна.

26. II. 1914.

НА РОСКОШІ.

І.

Край села — чепурненька, нова, бідна хатка в маленькому подвір'ї; за двором — грядка городу, а далі — рівний степ. За хатою — маленький, молодий вишняк.

По двору порається господарь — запалений та закурений. Випряг коня, затяг плуга, походив по двору, прибираючи все до місця, далі потягнувся і став коло тину. Постояв трохи, послухав чогось, підвівши голову, далі підступив ближче й схилився на тин.

— Панасе! йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолоне! — гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка.

— Чого ти слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром манячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула, — промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до його плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя спливли, мов водою змиті, хатні невсипущі клопоти, а в очах замість буденної турботи засяяло на хвилину щось дівоче, жартовливе.

— А знаєш, що́ я скажу тобі, — промовив з опаскою Панас, — це — наш.

— Е, ні! — не згожувалась молодиця, наш прилітає пізніше, коли вже вишні одцвітуть. Та в цього й мова не така, — додала вона, прислухаючись до солов'я — наш, пестунчик, тихенький, співає — як у сопілочку грає, ніжно, тендітно, а це бач який горлатий!

— Отже завіряю, що це наш! — уперто стояв чоловік, — ти прислухайся краще.

Замовкли обоє, слухають.

Соловей двічі задирливо тьохнув і, не переводячи духу, зашабарчав щось довге-довге.

Здавалось, крутив швидко срібними та золотими голками, виплітаючи ніжне, тонке як паутина мережево, заплутане, довге та хитре. От-от, здається, увірве нитку, зіб'ється — так ні! викрутить таки, виведе кінці, ще й радо-весело трохне на останку, мов засміється. Далеко й лунко оддавався голос солов'я, і бреніла в йому пиха й погорда пестуна й улюбленця густого та буйного парку. Проте і чоловік, і жінка вчували в йому привичним ухом знакомі трелі і впізнавали гутірку свого давнього приятеля, сусіду-співуна.

— Гм... а може й наш, — не вірить уже собі жінка.

— Та наш! — з легеньким жалем завіряє Панас, — я його де хоч пізнаю. В панському саду просторіше, то й голос оддається дужче.

— Ах ти-ж, вражий соловейку, — шкодувала тихо молодиця. — Це, бач, викорчували старий вишнячок, а в молодняку не схотів... погордував...

— Вони вередливі, я тобі скажу, ці солов'ї.

— Ходім лиш до вечері, — промовила вона зітхнувши.

— Я довго й боявся—таки переманили вражі пани! — зітхнув і Панас, підводячись із тину.

Глянув ще раз на панський сад, на село: по селу дрібненькі, рідкі та низенькі садки, як бур'яни; у панів — як на вибір: дерево густе та кучеряве, як ліс. Здавалось, що й дерево позлазилось із усього села на панські роскоші.

Панас похитав головою:

— Та й де оте ти бачила, щоб він тут остався, коли під боком таке царство й панство...

II.

В темній гущавині сада розсипаються тихі, меланхолійні звуки рояля і разом із духом коханих троянд вилітають за сад, що глибоким ровом одгорожено од селянських хат. Під садом товпляться темні силуети селян, вільно гомонять у вечірній тиші.

— То й довго прогостює він у вас? — питає цікавий чоловічий голос у жінки, що, згорнувши на грудях руки, стоїть серед гурту.

— Не можна йому довго, — діловито, проте з схованим легеньким смутком казала жінка, — оце завтра поїде до панів у Боровики, пробуде там, казав, днів зо три, а там заїде додому, візьме свої пакунки, та й на станцію поїде.

— Приїхав до матери в гості, а мати, мабуть, мало й бачила його? — допитувався той-же

голос. — Чи днів-же хоч зо три був він дома, чи може тільки вночі, як спить — тоді тільки й бачила його?

— Чого-ж не бачила?.. бачила, дякувати богові, — якось ображено одповіла жінка. Далі, перегодя, додала з погордою: — не цураються люди, то й слава богу.

— Звісно — у його своє діло, а в нас своє, — устряв у розмову инший голос. — Чого він не бачив тут у селі, щоб день-у-день сидіти тут? Одрізану скибку хліба скільки не тули, кажуть, — вже не прирoсте.

Жінка хотіла щось одповісти, проте тільки зітхнула й замовкла.

— А чи правда, тітко, що вашому Семенові дарували в городі золоті та срібні дарунки? — спитав хтось. Далі з усіх боків жінку почали сіпати запитуваннями: чи правда, що Семена сам царь слухав? що він, як виходить співати — надіває золоту одежу? що платять йому за кожну пісню по сто карбованців?

Жінка повеселішала, мов оджила. Вона охоче розповідала про все, що вдалося випитати од сина. Смуток, що спливав часом у неї в очах, ховався й лице сяяло гордощами.

Високо над садом, здавалось, під саме небо жайворонком шугнув із зелення чистий, як криця, викоханий та випещений, оперний тенор і високо над хатами полинула якась арія.

Розмова під садом увірвалась, усі замовкли.

...Тебе одной я посвятил
Рассвет печальный жизни бурной...

Чужим, далеким смутком розстелявся голос, тремтів невідомими сльозами-іскрами.

Стоїть мати в гурті, не ворухнеться, — очі широко одкрилися, лице напружене: здається — хоче щось упіймати ухом знакоме, рідне.

А звуки, такі лагідні й привітні до когось, линули кудись мимо, до неї суворі й німі.

„Ольга, я тебе любив“ — механично шепчуть її губи перехоплені слова, сама кліпає очима, з мукою шукає якогось таємного в цих словах змісту.

— Молодчина Семен!.. от так Семен!.. січе й руба — не вважає на панів, — хвалили артиста, коли після кількох арій замовк його голос у саду...

— От коли-б до його та чабана Микиту! Тоді хай-би послухали!

— Таке ти й скажеш!—промовив другий голос, — що-ж він співав-би з Микитою? хіба — „Ой, по горі вівчар вівці заганяє“?

Всі засміялись.

— Ну що-ж? — огризався перший голос,— а то співає щось таке, що чорт в йому й толку добере.

— Попрохай, Гаврило, хай він тобі заспіває твоєї, — жартували з ним.

— Чого-ж, — коли-б заплатив сто карбованців, заспівав-би й по моєму! — уперто доводив своє перший.

— То чого-ж — продай, Гаврило, волики та найми Семена, хай і тобі заспіває.

Гаврило сердито плюнув у темряві.

Панський гомін у саду затих, забринчав знову стиха рояль і незабаром приєднавсь до його Семенів голос. Мотив був якийсь знакомий, хоч слів пісні не можна було зразу впіймати.

Всі змовкли, прислухаються.

. . . . . .

...Та й із розуму збився,
Вороному коню
Гей, та й на гриву схилився.

Здавалось, через сад з панського будинку хтось свій, рідний подавав до людей голос.

Шелест пішов поміж людьми.

— Нашої! по-нашому!.. — зашуміли радісно і через рівчак один по одному шугнули в сад; зашелестіли поміж кущами і змовкли, притаїлись.

Мати зазд́ро подивилась їм услід, проте сама не пішла — було чогось ніяково.

А голос рідний, бадьорий, немов розірвавши якісь пута над собо́ю, струсивши, скинувши якусь вагу, вирвався могутній і вільний і соколом полинув над рідними полями.

Стоїть мати одна на майдані, радіє — впізнала:

— Ти-ж мій голубчику!.. Ти-ж мій соловеєчку, синочку мій коханий, дорогий... — стиха приказує вона сама собі і сміється, й радісно руки ламає, і витирає рукавом сльозу, що котиться, як горошина, по зморщеному лицю.

Як поїхав козаченько
Та й у чистеє поле...
Гей!.. аж там бідна дівчинонька
Пшениченьку поле...

І здавалось, проясніло поле за селом, привітно осміхнулись хатки — підсунулись ближче...

Тріснула гілка, в саду щось гупнуло; забубонів стиха чийсь сердитий голос. У різних кінцях саду загавкали собаки й трохи згодом лунав чийсь грубий голос:

— Чого поналазили сюди? Чого не бачили?..

Зашуміли трава й лист у саду, затріщало сухе гілля і з темряви тікали назад люди з ясними обличчями й задуманим осміхом. В усіх до одного поблискували в очах однакові дрібненькі іскорки, як дорогі камінчики. Здавалось — навмисне бігали вони в панський сад за цими іскорками-перлинами і були раді, що хоч по маленькому довелося вкрасти.

Довго після того гомоніли люди, пригадували молодощі, співи, парубоцтво і довго сяяв — не гасився в очах у їх той крадений у панському саду дорогий блиск...

1914

elib.npu.org

ЗМІСТ.

	Стор.
Дома	3
Роман	9
Мужицька арихметика	18
З дитячих вражінь	26
Басурмен	39
Волошки	49
Вечеря	56
У панів	63
Королівна	71
Дощ	81
В хуртовину	86
Осіння казка	91
Мати	94
На вечерні	101
Пацанок	111
Божественна Галя	122
Над Россю	131
Спасеник	143
В темряві	148
З самого початку	156
Московський гедзь	164
Чарівний млин	177
На чужину	187
Гріх	196
Увечері	209
Обивательські жарти	216
На хуторі	223
Святкові міньятюри	229
Під школою	236
Крамольна ніч	242
Мужицький ангел	249
По асоціяції	254
Свекор	260
В тінях липневої ночи	266
Крізь дрімоти	270
„Ся“	276
Інспектор	284
На світанні	292
Ювилейні легенди	298
На роскоші	306

elib.npu.org

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Бласко Ібаньєс. — Валенсійські оповідання. (Переклад В. Самійленка). Стор. 232, ц. 50 коп.

Вовчок, Марко. — Твори, т. I. Стор. 363, ц. 1 крб. 35 коп.

Вовчок, Марко. — Твори, II. Стор. 383, ц. 1 крб. 40 коп.

Головко, А. — Можу. Збірник. Стор. 354, ц. 2 крб. 25 коп.

Гольфштром. — Збірник I. Літсектор АСКК. Стор. 173, ц. 1 крб. 40 коп.

Досвітній, О. — „Американці". Соціяльний роман. Стор. 333, ц. 2 крб.

Епік, Г. — На зломі. П'ять оповідань з робітничого життя. Стор. 103, ц. 65 коп.

Івченко, М. — Імлистою рікою. Збірка друга оповідань. Стор. 304, ц. 1 крб. 5 коп.

Комуна. — Декламатор. Склав І. Дніпровський. За редакцією М. Хвильового. Стор. 305 + V, ц. 1 крб. 15 коп.

Короленко, В. — Серед лихих людей. Стор. 79, ц. 60 коп.

Короленко, В. — Твори, том I. Стор. 395, ц. 1 крб. 90 коп.

Короленко. В. — Твори, том II. Стор. 407, ц. 1 крб. 75 коп.

Короленко, В. — Твори, том III. Стор. 379, ц. 1 крб. 60 коп.

Косинка, Г. — В житах. Збірка оповідань. Ст. 190, ц. 1 крб. 45 коп.

Котляревський, І. — Твори. За ред., з переднім словом та примітками акад. С. Єфремова. Стор. 366, ц. 1 крб. 30 коп.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, Спартаківський пер. № 3.

ФІЛІЇ ТА КРАМНИЦІ ПО ВСІХ ОКРУЖНИХ МІСТАХ У. С. Р. Р.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Коцюбинський, М.—Fata morgana. Ювілейне коментоване видання. Стор. 221, ц. 60 коп.

Микитенко, І. — На сонячних гонах. Збірка оповідань. Стор. 181, ц. 80 коп.

Нексо, Мартин. —Пролетарські новели. Ст. 207, ц. 65 коп.

Нечуй-Левицький, І. — Твори. Т. І. Ст. 381, ц. 1 крб. 40 коп. (Друкується II том).

Панч, П. — Мишачі нори. Збірка оповідань. Стор. 242, ц. 90 коп.

Пахомов, Д. — Перший мистець. Повість з часів кам'яної доби. Стор. 115, ц. 35 коп.

Підмогильний, В. — Військовий літун та инші оповідання. Стор. 167, ц. 75 коп.

Плуг. — Літературний альманах. Збірник II. Ст. 295, ц. 2 крб. 50 коп.

Рейснер, Л. — Гамбург на барикадах. Стор. 108, ц. 40 коп.

Сенченко, І. — Історія однієї кар'єри. Збірка оповідань. Стор. 75, ц. 55 коп.

Сенченко, І. — Інженери. Стор. 28, ц. 8 коп.

Сенченко, І. — Збірка оповідань. Стор. 183, ц. 60 коп.

Франко, І. — Отець гуморист. Ст. 54, ц. 25 коп.

Франс, А. — Оповідання. Стор. 238, ц. 70 коп.

Франс, А. — Повстання янголів. Ст. 305, ц. 2 крб.

Хвильовий, М. — Бараки що за містом. Ст. 23, ц. 10 коп.

Хвильовий, М. — Життя. Стор. 13, ц. 7 коп.

Хвильовий, М. Кіт у чоботях. Вид. II. Ст. 35, ц. 30 коп.

Хвильовий, М. — Синій листопад. Стор. 24, ц. 10 коп.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, Спартаківський пер. № 3.

ФІЛІЇ ТА КРАМНИЦІ ПО ВСІХ ОКРУЖНИХ МІСТАХ У. С. Р. Р.

elib.npu.org

elib.npu.org

elib.npu.org

A36839/2